

НАЦІОНАЛЬНА ВСЕУКРАЇНСЬКА МУЗИЧНА СПІЛКА
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА АКАДЕМІЯ МУЗИКИ ім. М. ГЛІНКИ

Юлія Олександрівна Шабанова

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

**Дніпро
ЛІРА
2019**

УДК 130.2
Ш12

Рекомендовано до видання вченою радою
Дніпропетровської академії музики ім. М. Глінки
(протокол № 5 від 15.01.2019 р.)

Рецензенти:

Волков Сергій Михайлович, доктор культурології, професор, заслужений діяч мистецтв України, заступник директора з наукової роботи Інституту культурології НАН України;

Осипов Анатолій Олександрович, доктор філософських наук, професор кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Шевцов Сергій Вікторович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Шабанова Ю. О.

Ш 12 Філософія культури : підручник / Ю. О. Шабанова. –
Дніпро : ЛІРА, 2019. – 240 с.
ISBN 978-966-981-181-3

Підручник із філософії культури містить базові теми з метатеоретичного осмислення феномена культури. У виданні подано історико-філософський огляд культурфілософських учень, основні погляди філософів, культурологів, етносоціологів на базові закономірності становлення та розвиток культури, її традиційні та нетрадиційні форми, аристократичні та демократичні прояви в соціокультурному просторі, особливості міжкультурних комунікацій та шляхи сучасного діалогу культур. Викладення матеріалу супроводжується численними виносками щодо пояснення специфічної термінології та використаних першоджерел. До кожної теми подано список літератури та контрольні запитання. В Додатку підручника пропонується глосарій із філософії культури, а також культурфілософська стаття автора.

Для студентів філософських, культурологічних і мистецтвознавчих спеціальностей, а також для усіх, хто бажає розширити своє уявлення про фундаментальні основи культурного буття.

УДК 130.2

ISBN 978-966-981-181-3

© Шабанова Ю. О., 2019

© Дніпропетровська академія музики
ім. М. Глінки, 2019

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ: ЗМІСТ ТА ПОХОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, СПЕЦИФІКА	7
Філософія культури у системі гуманітарного знання ...	7
Філософія культури як метатеорія	8
Специфічність філософії культури та її предмета	10
Література	14
Контрольні запитання за темою	15
ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ОСМИСЛЕННІ	16
Формування та розвиток філософії культури: від античності до ХІХ століття	16
Філософія культури у контексті «філософії життя»	21
Проблема культури та цивілізації в культурфілософських концепціях ХХ століття	26
Соціологічний ракурс філософії культури ХХ століття .	32
Філософсько-релігійні концепції культури	35
Література	36
Контрольні запитання за темою	38
КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ЦІЛІСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО УЯВЛЕННЯ	39
Сутність та походження поняття «культура»	39
Зміст і філософські визначення поняття «культура»	42
Культурні характеристики	49
Різновиди типологій культури	52
<i>Формаційна типологія культур</i>	55
<i>Регіональна типологія світової культури</i>	56
<i>Універсальна модель культури</i>	57

Європоцентризм та америкоцентризм	61
Література	66
Контрольні запитання за темою	67
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ	69
Людина і культура: культурфілософський погляд на проблемне поле	69
Культурна антропологія як самоздійснення філософії культури у ХХ столітті	72
Американська школа культурантропології	73
Британська школа соціальної антропології	80
Індивідуальність як суб'єкт культури	83
Патологічні форми взаємодії індивідуального і культурного	88
Культурна картина світу	91
Література	96
Контрольні запитання за темою	97
КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ	99
Поняття цивілізації	99
Культурологічна концепція О. Шпенглера	103
Концепція «кругообігу локальних цивілізацій» А. Тойнбі	106
Теорія соціокультурних суперсистем П. Сорокіна	107
Теорія культурно-історичних типів М. Я. Данилевського.....	109
М. К. Реріх про культуру і цивілізацію	112
Концепція Ж. Еллюля	115
Сучасні пошуки цивілізаційної моделі	117
Література	119
Контрольні запитання за темою	121

ТРАДИЦІЙНА ТА НЕТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА	122
Поняття ментальності	122
Історія ментальностей	124
Традиційна та нетрадиційна культура	126
Культура Сходу	131
Культура Заходу	136
Література	143
Контрольні запитання за темою	144
ЕЛІТАРНА ТА МАСОВА КУЛЬТУРА	146
Змістовні основи типології елітарного та масового у культурі	146
Елітарна культура: характерні ознаки та зміст поняття	148
Осмислення елітарної культури в історико-філософському контексті	151
Масова культура	154
Масове суспільство у контексті культурфілософських осмислень	165
Література	169
Контрольні запитання за темою	171
МІЖКУЛЬТУРНІ КОМУНІКАЦІЇ	173
Визначення та зміст поняття «міжкультурна комунікація»	173
Спілкування і культура	175
Умови позитивного спілкування	180
Чинники, що відображають культурну традицію	181
Література	185
Контрольні запитання за темою	186

КУЛЬТУРА І СУЧАСНІСТЬ	187
Криза культури	187
Символізм і культура	189
Проблема відчуження людини від культури у філософських осмисленнях ХХ століття	192
Глобальні проблеми людства	196
Діалог культур як еволюційна форма самоздійснення людства	201
Діалогічність як базова характеристика української культури	205
Література	210
Контрольні запитання за темою	212
Додаток 1. НОМО CULTURAE: до проблеми самовиживання	213
Література	224
Додаток 2. ГЛОСАРІЙ	226

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ: ЗМІСТ ТА ПОХОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, СПЕЦИФІКА

Філософія культури у системі гуманітарного знання

Термін «*філософія культури*», який увів на початку XIX ст. німецький романтик Адам Мюллер¹, означає сферу, що виявляє універсальність сутнісних засад культурного процесу, його складники та закономірності розвитку. Традиційно основною проблематикою філософії культури вважається сутнісне з'ясування феномена культури, взаємодії та протиставлення понять «культура та цивілізація», «культура та природа», «культура та суспільство». Ключове місце у проблемному полі філософії культури посідає феномен людини, який розглядається в контексті культурного здійснення. Філософія культури осмислює антропологічну проблематику крізь призму еволюції, антропогенезу², історії, антропології, виявляючи універсальні закономірності культурного буття людини. Поширеною проблемою культурфілософських пошуків є питання духовної та матеріальної культури, їхній взаємозв'язок і взаємоінтегрованість у відтворенні еволюційного спрямування культурного буття. Складниками філософського погляду на культуру є питання моралі, естетики, цінностей. Означене проблемне поле філософії культури не обмежується перерахованими питаннями та однозначним ставленням до них, а, швидше, розгортає гносеологічну³ провокацію до глибинного усвідомлення базової родової сутності людини.

---

¹ **Адам Генріх Мюллер** (1779–1829) – німецький публіцист.

² **Антропогенез** – процес походження і розвиток людини, який розглядається в біологічному (біологічна еволюція людини), психічному і соціокультурному планах.

³ **Гносеологія** – теорія пізнання, філософське вчення про пізнання.

Філософію культури слід відрізняти від філософії історії, культурології чи історії культури, бо процес культурної творчості людства у своїх ритмах не збігається з фазами історичної еволюції. Філософія культури відрізняється й від соціології культури, яка розглядає культуру з погляду її функціонування в системі суспільних відносин.

Найбільш загостреним стає питання змістовної різниці між **філософією культури (яку ще називають культурфілософія) та культурологією**. Так, дослідницькі погляди на культуру поділяються на сферу історії та теорії культури і філософію культури (культурфілософію). **Для культурологічного знання характерні об'ємність, комплексність, описовість. Ознаками філософського знання про культуру є всезагальність, універсальність, абстрактність, інтегрованість**. Філософія культури та культурологія позиціонують себе щодо культури, як і мистецтвознавство та естетика щодо мистецтва чи етика та педагогіка щодо моралі та моральності.

Якщо культурологія спирається на емпіричний матеріал, пам'ятки культури та культурні здобутки різних епох, то філософія культури формує свій простір на теоретичних здобутках різних сфер знання про культуру, аналізуючи їх, вибудовує своє специфічне предметне поле. Однак питання про розмежування проблемного поля філософії культури і культурології досі не вирішене і продовжує бути предметом полеміки.

Філософія культури як метатеорія

Теоретичний умоглядно-системний рівень пізнання не завжди задовольняє філософію культури, яка нині все більше набуває статусу метатеорії, тобто формування метаконструкцій, що пояснюють закономірності виникнення

та функціювання самих теорій. Критика філософського знання, здійснена в межах аналітичної традиції, дала змогу підійти до вивчення культури як середовища, що формує різні теорії, розкриваючи їхній метатеоретичний потенціал. Важливий крок у цьому напрямі зробив К. Хюбнер⁴, який висунув ідею про перехід філософії культури на **метатеоретичний рівень**. Отже, раціональне дослідження культури можна здійснювати на трьох рівнях: **емпіричному, теоретичному та метатеоретичному**. **На емпіричному** рівні – це вивчення різних історичних дисциплін, що з'ясовують характер розвитку конкретних культур та цивілізацій. **На теоретичному** – це осмислення емпіричного матеріалу та його узагальнення у вигляді теорій та концептів. **На метатеоретичному** рівні раціональне дослідження культури – це пояснення закономірностей виникнення та доцільність існування різних культурологічних концептів.

Тож вивчення культури не обмежується лише тим, що відкриває щось нове для розуміння самої культури: таке вивчення має значення для з'ясування сутності багатьох сторін життя суспільства. Якщо ми хочемо зрозуміти сутність культурного буття, його спрямованість і перспективи, то не повинні відмовлятися від метатеоретичного вивчення культури. У багатьох випадках саме через культурне поєднання та чи інша соціальна спільнота стає цілісністю, тобто із розрізненого зібрання людей перетворюється на єдність з упорядкованою структурою. Вивчення природи, людини, суспільства, всесвіту як цілісності, поєднуючи різноманітні аспекти їхньої взаємоінтеграції, – одне із завдань філософії, що на метатеоретичному рівні здійснює філософія культури.

---

⁴ **Карл Вільгельм Хюбнер** (нім. Carl Wilhelm Hübner, 1814–1879) – німецький художник романтичного напрямку, публіцист, філософ мистецтва.

Специфічність філософії культури та її предмета

Особливість та унікальність філософії культури обумовлено специфічністю її предмета (феномен культури) та методологічним ракурсом, що походить із цього предмета, як амбівалентність⁵ метатеоретичного та суб'єктивно-екзистенційного. Саме ця амбівалентність породжує специфічну особливість філософії культури у вигляді дуальності лінійності та голографії, історичної суб'єктивності та еволюційної об'єктивності, проявленої множинності та трансцендентної⁶ цілісності, що відбувається у постійному взаємодовизначенні. Оскільки феномен культури у своїй граничності є універсумом людського, філософський погляд на культуру збігається з фундаментальними сферами буття й екзистенції. Тому будь-яка спроба систематизації чи структурування породжує схематизм культурних типів і форм, суджень, значень, смислів, семантичних конструкцій, реконструктивних інтенцій, що відволікає від виокремлення суттєвого та визначального. Культура як феномен, що постійно розвивається, не має чіткого визначення, й, зрештою, філософія культури постає як відкритий простір, «незавершений проект», спрямований у вічність, у сферу інобуття як джерела розгортання культури.

Звідки бере початок головне питання, в яке упирається філософія культури: **питання буття і культури, що взаємопов'язані між собою**. Питання про взаємозв'язок між буттям та культурою як граничний структурно-системний та діяльнісний підхід порушує

---

⁵ **Амбівалентність** – існування двох логічно взаємовиключних суджень, якими керується людина у процесі мислення.

⁶ **Трансцендентне** – абсолютне начало, що виходить за межі людської свідомості, але може опускатись у свідомості як ідеал духовних прагнень.

філософ ХХ ст. М. С. Каган⁷. Граничне позиціонує себе парадоксальним способом. Щоб побачити та відрефлексувати культуру як Ціле, треба вийти з неї, що практично неможливо, адже теоретична свідомість існує в полі культурних символів. Ця парадоксальність предмета філософії культури – швидше, не глухий кут, а визначення її специфічності, унікальності та виправдання саме філософської методології в погляді на культуру як аутентичної, найбільш наближеної до усвідомлення феномена культури в її буттєвій природі. Саме тому питання співвідношення буття й культури є проблемним полем філософії культури. Спираючись на онтологічні виміри амбівалентності буття, цю категорію можна уявити так: буття існує (воно є), воно граничне у своїй самодостатності; жодні об'єктивовані характеристики буття не можуть заперечувати його наявності у вигляді Цілого. В цьому сенсі, за словами М. Гайдегера⁸, «буття висунуто у вічність»⁹, тобто спрямоване на творче нескінченне самоздійснення в неосяжній варіативності.

Буття як суще визначено актом власної життєдіяльності, як межа життєвого світу та всіх подій, що визначають простір екзистенційної¹⁰ межі. Здійснення культури відбувається на межі буття та небуття, в тому місці, де еволюція стає історією, де «адаптація стада» стає культурою роду, означеною гайдегерівською «присутністю» в наявному бутті.

---

⁷ Каган М. С. Философия культуры : учебное пособие. Санкт-Петербург : Петрополис, 1996. 415 с.

⁸ **Мартін Гайдегер** (1889–1976) – німецький філософ, представник феноменології. Один із засновників герменевтики та сучасної лінгвістичної філософії.

⁹ Хайдегер М. Время и бытие: Статьи и выступления : пер. с нем. Москва : Республика, 1993. С. 77.

¹⁰ **Екзистенція** – категорія існування, екзистенціальний – пов'язаний із існуванням та виявленням сутності через існування.

Загальним місцем буття і культури у властивих для них координатах є прагнення досить повно проявити себе через персоніфікацію. Саме ця ознака є підставою для універсалії¹¹ творчості, яка виступає онтологічним¹² модусом здійснення буття та культури. Зауважимо, що концепція культури як творчості була детально розроблена в персоналістських напрямках вітчизняної філософії¹³, з характерною для неї етико-релігійною традицією. Однак навіть введення творчості як вершини діяльнісного підходу не в змозі виділити специфіку культури із загального масиву соціальної історії. **Культуру елімінує дух, смислоцінність і символ, тобто власне вона сама.** Немає жодного сумніву, що людська діяльність у своїй історичній безперервності і культура як універсум людського – взаємопроникні. Однак теза про породження культури діяльністю містить ідею про першість матеріального над духовним, а це вже суперечить онтологічному виміру культури. Для філософії культури значно важливішою є теза про походження історії з еволюції, тобто виділення людського буття з нескінченності проявленого світу завдяки її внутрішній духовній сутності, потенціалу духу, що сприяє розгортанню неосяжної множинності. До того ж культура, злившись із буттям, додала йому якісно іншої сутності: трансценденцію та дух, есхатологічний вимір та феномен часу – все те, що, не маючи субстанційних ознак, фундаментально присутнє в реальності. Тому традиційний поділ на матеріальну та духовну культуру заходить у

---

¹¹ **Універсалія** – термін, яким позначають усе те, що за своєю сутністю характеризує одиничні речі (субстанції).

¹² **Онтологія** – філософське вчення про буття, про осмислення картину світу.

¹³ **Персоналізм** (лат. *persona* – особа) – релігійно-ідеалістична течія в сучасній філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність, а світ – як вияв творчої активності верховної особи – Бога.

глухий кут, а предмет філософії культури підіймається до метафізичного родового виміру. Феномен культури як суть людського буття нерозривно пов'язаний із таємницею виникнення людства, із сенсом історії, із сокровенним питанням про смисл, з якого починається будь-яка філософія.

Із вищезазначеного випливає, що **специфічність предмета філософії культури** полягає у:

1. Метатеоретичному вимірі.
2. Амбівалентності лінійного та голографічного.
3. Взаємодовизначенні буття та культури.
4. Універсаліях творчості як онтологічного принципу культури.
5. Самовизначенні через виникнення історії з еволюції.
6. Духовному наповненні всіх культурних об'єктивацій як фундаментальної присутності в реальності.
7. Смыслопокладанні як базовому принципі самоздійснення культури.

За повної відкритості питання концептуалізації філософії культури ми маємо визначитися з поняттям і дисциплінарним напрямом «філософія культури».

Філософія культури – це загальна метатеорія культури, що стосується її сутності і природи, її глибинних змістів, родових ознак і видових проявів та вивчає феномен культури з позиції осмислення класифікації видів, форм і напрямів, а також проблем, пов'язаних із духовним здійсненням проекту людини. **Філософія культури** – це система метафізичних тверджень про сутність, генезис і найзагальніші закони культури, які прямо не спираються на емпіричні факти.

Водночас, слід зазначити, що філософія культури є частиною культури. **Особливості філософії культури:**

по-перше, здійснює рефлексію, тобто усвідомлення, що таке культура;

по-друге, ця рефлексія відбувається на підставі раціонально-теоретичного мислення;

по-третьє, культура осмислюється не в окремих випадках чи проявах, а всезагально, як цілісність;

по-четверте, філософія прагне визначити та усвідомити сенс та призначення культури як тотальності;

по-п'яте, філософія культури порушує питання про умови існування культури в її різноманітних формах.

Література:

1. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. 328 с.
2. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века. Тверь : ЛЕАН, 1997. 288 с.
3. Гуревич П. С. Философия культуры. Москва : Nota Bene, 2001. 352 с.
4. История философии и культура. Киев, 1991.
5. Каган М. С. Философия культуры : учебное пособие. Санкт-Петербург : Петрополис, 1996. 415 с.
6. Коган Л. Н. Теория культуры : учеб. пособие. Екатеринбург : УрГУ, 1993. 160 с.
7. Поздняков Э. А. Философия культуры. Изд. 2-е, исп. и доп. Москва : Весь мир, 2015, 608 с.
8. Тэн. И. Философия искусства. Москва : Республика, 1996. 351 с.
9. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления : пер. с нем. Москва : Республика, 1993. 447 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Яке значення та мета філософії культури в системі знань про культуру?
2. Яка предметна різниця між культурологією та філософією культури?
3. Що таке метатеоретичний рівень філософії культури?
4. У чому полягає специфічність поглядів на культуру як предмет філософії культури?
5. Сутність модальності культури та буття.
6. Перетин еволюції та історії як граничне поле філософії культури.
7. У чому полягає смислопокладання у філософії культури?
8. Що таке філософія культури?

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ОСМИСЛЕННІ

Формування та розвиток філософії культури: від античності до ХІХ століття

Уперше питання про сутність культури порушили давньогрецькі філософи. У той час іще не було сформовано термін «культура», але ж те, що нині пов'язано із проблематикою культури, античні мислителі відносили до сфери моральності. Софісти¹⁴ вважали, що звичаї, закони і норми знищують людську сутність. Протиставлення природного й морального (культурного) характерне для представників іншого напрямку давньогрецької філософії – кініків¹⁵ (Антисфен, Діоген Синопський), які прийшли до висновку про необхідність повернення до природи, до простоти існування первісної людини, виступивши одними з перших критиків культури. Їхню критику штучності усіх соціодержавних утворень частково сприйняв стоїцизм.

Поняття «**культура**» виникло у Стародавньому Римі від латинського дієслова «*colō*» як опозиція до поняття «*natura*», тобто природа. Воно означало «оброблене», «вироблене», «штучне», замість «природного», «дикого», і застосовувалось передусім для того, щоб вирізнити рослини, які вирощувала людина, від дикорослих. Згодом поняття «культура» стало містити в собі ширше коло предметів, явищ, подій, загальними особливостями яких

---

¹⁴ **Софісти** – давньогрецькі мудреці V–IV століть до н. е., розвивали ораторське мистецтво, граматику, етику, літературу, математику та елементарну фізику.

¹⁵ **Кініки** – одна із найвідоміших і найзначніших давньогрецьких сократівських філософських шкіл IV століття до н. е. Вивчали етичні проблеми та їхній вплив на суспільство, ігноруючи вивчення теорії пізнання й розвитку суспільства.

був їхній надприродний характер, їхнє людське, а не божественне походження. Відповідно і сама людина тією мірою, якою її розуміли як творця самої себе, як результат різновидності природного матеріалу, потрапляла до сфери культури, й остання набувала змісту «виховання», «освіти».

Зауважимо, що поняття, яке людство стало визначати як «культура», суспільна свідомість виділила задовго до того, як у римлян з'явилося для цього слово. Давньогрецьке «техне» («ремесло», «мистецтво», «майстерність», звідси – «техніка») не мало такого широкого узагальнювального значення, як латинське «культура», що означало те ж саме – людська діяльність із перетворення матеріального світу, зміна форм природної предметності. У свідомості людини розмежовуються натура і культура як перший крок на шляху до самоідентифікації, самопізнання, самоосмислення членів певної спільноти зі своїми програмами дій, стереотипами, відтворенням побуту, навичками, генотипами співжиття, що раніше не існували в природі. З огляду на це, культура є формою виділення людини з природи. Значна кількість позитивних досягнень культури завершила доісторичні часи, сформувала свою протилежність – цивілізацію, й «увімкнула» рушійні сили історії.

В античній цивілізації культура як форма виділення з природи набуває ще й значення моральної запрограмованості людини. Засобом морального окультурення стає «пайдейя»¹⁶ (з грец. – догляд за дитиною, виховання). Поліваріантність моральних норм культур різних народів зумовила те, що культура стала об'єктом філософських досліджень.

Для еллінів з їхньою філософською традицією інші народи були варварами, а їхні культури – варварськими. Для захисників християнської віри культура була спочатку

---

¹⁶ **Пайдейя** – категорія давньогрецької філософії, що відповідає сучасному поняттю «освіта»: певна модель виховання.

тотожна античному – язичницькому світогляду. Та з посиленням позицій християнства з культурою почали пов'язувати давню філософію. Цю філософію ототожнювали з традицією, з розумовими навичками, від неї потрібно було або звільнитися, або дотримуватися її. Так, Климентій Олександрійський у «Строматах» пише, що Бог «віщує нам використовувати культуру мирян, але не затримуватися на ній і не витратити на неї час. Бо те, що було кожному поколінню з вигодою дароване в певний час, є підготовкою для розуміння слова Господа». Культура, як зазначає Климентій Олександрійський, є нижчим ступенем на шляху релігійної трансформації. У IV ст. Амвросій Медіоланський зараховує до Божественного світу терміни, що походять від слова «культура». Бога-Творця він називає «Cultrix», того, хто вірує в Нього, Його прибічника – «cultor». Місце культури як традиції посів культ творіння світу, його унікальності та новизни. Тобто, для ранньохристиянських мислителів культура – це завжди культура мирян, представлена передусім у язичницькій культурі античності.

У Середні віки філософія культури завдяки зусиллям християнських мислителів перетворюється на теологію культури. Виникає нова антиномія: культури і Бога. Природа втрачає право бути критерієм оцінки культури, найвищим суддею стає Бог.

В епоху Відродження завдання виховання як «*studia humanitatis*» вводять для позначення гуманістичної освіченості, воно означає «старанне вивчення всього, що становить цілісність людського духу». Звідси ідея виховання душі реалізується через вивчення античних творів, ідея актуалізації – за допомогою «*studia humanitatis*» можливостей, закладених природою в індивіді. «*Humanitatis*» означав те саме, що давні греки

виражали терміном «пайдейя», тобто виховання й освіта людини. У гуманістів цей термін означав повноту й неповторність природи людини, формування ідеальної універсальної особистості – всебічно освіченої, вихованої, яка творчо впливає на розвиток наук і мистецтва, сприяє зміцненню держави.

У Новий час відроджується антична версія філософії культури. Те, що колись стверджували античні кініки, тепер проголошують французькі філософи-просвітителі Жан-Жак Руссо, Вольтер, Шарль Луї де Монтеск'є. Пізніше німецькі романтики, зокрема Ф. Шеллінг¹⁷, знову повернули філософію культури до теології культури. Німецькі романтики вплинули на культурфілософські погляди російських слов'янофілів, а саме на О. Хомякова¹⁸.

У Новий час проблематика філософії та критики культури отримує особливий розвиток у Дж. Віко¹⁹, Ж.-Ж. Руссо²⁰, Ф. Шиллера²¹ (вчення про «наївну» і «сентиментальну» поезію як дві фази розвитку культури), Й. Г. Гердера²² і єнських романтиків²³ (ідея індивідуальної своєрідності національних культур і окремих історичних щаблів культурного розвитку).

---

¹⁷ **Фрідріх Вільгельм Йозеф фон Шеллінг** (1775–1854) – німецький філософ, представник німецького ідеалізму.

¹⁸ **Олександр Степанович Хомяков** (1804–1860) – російський поет, художник, публіцист, богослов, філософ, засновник слов'янофільства.

¹⁹ **Джамбаттіста Віко** (1668–1744) – італійський філософ епохи Просвітництва, засновник сучасної філософії історії.

²⁰ **Жан-Жак Руссо** (1712–1778) – французький філософ-просвітник, письменник, композитор.

²¹ **Фрідріх Шиллер** (1759–1805) – німецький поет, філософ, теоретик мистецтва і драматург, представник напрямів «Буря і натиск» і романтизму в літературі.

²² **Йоганн-Готфрід Гердер** (1744–1803) – німецький філософ, фольклорист, письменник і мислитель, один із визначних представників німецького Просвітництва.

²³ **Єнська школа** – група діячів романтичного руху. Відомі літератори: брати Август Вільгельм і Фрідріх Шлегель, Людвіг Тік (Новаліс), які просували романтичні ідеї в літературі та мистецтві XIX століття.

Німецька класична філософія надала культурі ознаки загальнотеоретичного осмислення суперечностей і колізій буржуазної цивілізації. Вихід із цієї ситуації німецькі філософи шукали у сфері духу, у сфері морального (Кант), естетичного (Шиллер) або філософської свідомості (Гегель), які вони видають за сферу дійсного існування та розвитку людини. Культура із цього погляду постає як галузь духовної свободи, що знаходиться за межами її природного і соціального існування. І. Кант визначав культуру як винятково те, що служить для людей і у своїй сутності гуманістичне. Поза гуманізмом і духовністю немає істинної культури. Кант чітко протиставив «культурі вміння» «культуру виховання», а суто зовнішній, «технічний тип культури» він називав цивілізацією. Передбачаючи бурхливий розвиток цивілізації, мислитель сприймає це з тривогою, говорить про відрив цивілізації від культури: остання розвивається значно повільніше від цивілізації. Така пагубна диспропорція загрожує значними негараздами народам світу. Цивілізація, взята без духовного виміру, становить небезпеку технічного самознищення людства.

Від Ф. Ніцше²⁴ і частково від слов'янофілів можна датувати існування філософії культури у вузькому сенсі – як філософське осмислення різних стадій еволюції людської культури. Центр ваги зосереджується тепер на протиставленні культури як органічної цілісності – цивілізації як прояву механічного та утилітарного ставлення до життя (Г. Зіммель²⁵, О. Шпенглер²⁶,

---

²⁴ **Фрідріх Вільгельм Ніцше** (1844–1900) – відомий німецький філософ, психолог і класичний філолог, представник ірраціоналізму та «філософії життя».

²⁵ **Георг Зіммель** (1858–1918) – німецький філософ і соціолог, один із головних представників пізньої «філософії життя». Розробляв переважно проблеми філософії, культури та соціології.

²⁶ **Освальд Арнольд Готфрід Шпенглер** (1880–1936) – німецький філософ, культуролог, історик і публіцист.

А. Клагес ²⁷, Г. Кайзерлінг ²⁸, Х. Ортега-і-Гассет ²⁹ та інші, в Росії – К. М. Леонтьєв ³⁰, М. Я. Данилевський ³¹, М. О. Бердяєв ³² та інші). У Данилевського та Шпенґлера ця ідея поєднується з постулатом про абсолютну замкнутість та взаємну непроникність різних (національних або історичних) культур, що супроводжувалося запереченням загальнолюдського значення культури. Прагнення позбутися релятивізму і скептицизму в осмисленні культури призвело А. Тойнбі ³³ до відродження релігійно-філософських ідей Августина ³⁴. С. А. Франк ³⁵ спробував представити культуру і цивілізацію як різні, одночасно присутні необхідні рівні розвитку культури.

Філософія культури у контексті «філософії життя»

В історії європейської цивілізації питання культури набувало особливого загострення в періоди соціальних криз та значних історичних зламів, коли суттєві зміни в

---

²⁷ **Людвіг Клагес** (1872–1956) – німецький психолог і філософ, прихильник ідей Шопенгауера і Ніцше, один з піонерів характерології і графології.

²⁸ **Герман Олександр фон Кайзерлінг** (1880–1946) – німецький філософ та письменник.

²⁹ **Хосе Ортега-і-Гассет** (1883–1955) – іспанський філософ, культуролог, син іспанського письменника Хосе Ортеги Мунільї.

³⁰ **Костянтин Миколайович Леонтьєв** (1831–1891) – російський дипломат, філософ, мислитель релігійно-консервативного напрямку, письменник, публіцист.

³¹ **Микола Якович Данилевський** (1822–1885) – російський соціолог, культуролог, публіцист і дослідник природи; геополітик, один із засновників цивілізаційного підходу до історії, ідеолог панславізму.

³² **Микола Олександрович Бердяєв** (1874–1948) – релігійний філософ.

³³ **Арнольд Джозеф Тойнбі** (1889–1975) – англійський історик, один із розробників цивілізаційної теорії.

³⁴ **Аврелій Августин Іппонійський**, або **Блаженний Августин** (354–430) – християнський теолог і церковний діяч, святий католицизму, головний представник західної патристики, родоначальник християнської філософії історії.

³⁵ **Семен Людвігович Франк** (1877–1950) – російський філософ і релігійний мислитель.

бутті людини мотивували переосмислення культурних закономірностей. Розвиток філософії культури у ХХ столітті найбільш інтенсивно відбувався в межах західної культури, бо саме там тривали «кризові явища». На початку ХХ століття формуються різні напрями та школи в філософії культури.

Домінуючою темою філософії культури ХХ століття стає сучасна криза та осмислення її першопричин, які розглядаються в ракурсі моралі, релігії, мистецтва, науки та техніки. Метафізичні причини кризи розкриваються крізь призму культурно-типологічного порядку, проводиться паралель зі специфікою культури Нового часу, з притаманними їй раціоналізацією та утилітарно-діяльнісним світовідношенням. У цьому контексті значення терміна «культура» розтлумачується як філософія історії, філософія життя, соціальна філософія. Сучасна криза культури сприймається як загальноісторичний глухий кут у розвитку низки країн, близьких географічно та об'єднаних спільністю культурних витоків.

Глибоке проникнення філософської думки в сутність та специфіку культурного життя зумовлює пошуки нової методології. Криза змінила ракурс бачення культури. Нові відкриття в гуманітарних науках, що досліджують різні феномени культури, викликають подолання традиційних маркерів європоцентризму, панлогізму, «лінійного» історизму в тлумаченні культури. Крім того, зросла зацікавленість нерелексивними чинниками культурного життя, посилились позиції ірраціоналізму та суб'єктивізму в концепціях культури. Відповідно, зміцнилися позиції ідеалізму, що став основою культурної творчості.

Філософія культури ХХ століття – це переважно вираження культурної самосвідомості **західного суспільства.**

Основою західної філософії культури ХХ століття стала блискуча плеяда європейських мислителів, світоглядні орієнтири яких пов'язані насамперед із «філософією життя». Вони намагаються поєднати різні підходи щодо тлумачення культури, доповнюючи «філософію життя» як вихідне начало всієї системи культурного життя.

Вільгельм Дільтей³⁶, представник німецької «філософії життя», був засновником «розуміючої» методології в дослідженнях культури, що мало значний вплив на всю сферу культурологічних студій. Зважаючи на ірраціональний зміст поняття «життя», Дільтей вважає, що точні формули та конкретні значення не можуть залучатися до вивчення культури й методологія її дослідження повинна відрізнитися від методології «наук про природу».

Саме це визначає специфіку пізнавальної методології в «науках про культуру». Зрозуміти життя можна, тільки виходячи з неї самої за допомогою герменевтичної методології, за допомогою тлумачення окремих явищ культурно-історичної реальності як моментів цілісного духовного життя епохи, що реконструюється. Історію культури Дільтей розглядає як низку замкнених культурних систем, не пов'язаних одна з одною. Тлумачення феноменів культури має здійснюватися через реконструкцію світогляду, який становить їхнє змістовне ядро та є основою цілісності культурних систем. Тому історія культури, згідно з Дільтеєм, – це історія світоглядів. Виокремлюючи типи світогляду, Дільтей наголошує на їхній обумовленості галузями культури, які їх створюють. Відповідно, він виокремлює релігійний, поетичний та філософський світогляди.

---

³⁶ **Вільгельм Дільтей** (1833–1911) – німецький історик культури та філософ-ідеаліст, представник філософії життя, літературознавець, котрий уперше ввів поняття так званих наук про дух.

Джерелом релігійного світогляду Дільтей бачить первинний релігійний досвід і релігійне почуття, зароджені дійсністю, що недосяжна для впливу людини та не піддається умоглядному розумінню, та вплив якої відчувається у повсякденності.

За словами Дільтея, мистецтво задовольняє таємний сум людини за сакральним, що розширює її самосвідомість. Він вважає, що мета мистецтва – зрозуміти життя, виходячи із самого життя, даючи йому вільно впливати на душу людини своїми неосяжними обр'яями. Розвиток релігії і мистецтва передбачає виникнення «метафізики» (філософії) як вищої ланки «життя». Філософії властиве раціональне осмислення єдності культурного життя. Він виділяє три види метафізичного світогляду: натуралізм (людина визначена природою); ідеалізм свободи (дух усвідомлює свою сутність, яка відмінна від фізичної причинності); об'єктивний ідеалізм (індивід підіймається до усвідомлення свого зв'язку з божественною всеєдністю). Але жодна метафізична система не може претендувати на абсолютну, і тому єдиний шлях розуміння культури – це виявлення структурного зв'язку «життєвої єдності», яка продовжує себе в унікальності духовного життя суспільства та людини.

Георг Зіммель³⁷ продовжує лінію «філософії життя» в осмисленні феномена культури. Він наголошує на складних переплетіннях суб'єкт-об'єктних відносин у «форматі життя». Згідно із Зіммелем, культура неперервно пов'язана із глибинним дуалізмом світу, де один одному протистоять об'єктивний світ природи та світ людської культури, де діє «Суб'єктивний дух». Тобто «ідея культури»

---

³⁷ **Георг Зіммель** (1858–1918) – німецький філософ і соціолог, один із головних представників пізньої «філософії життя». Досліджував переважно проблеми філософії, культури та соціології.

лежить усередині цього дуалізму. Зіммель вважає, що сформулювати абсолютне визначення поняття культури неможливо, та символічно його можна визначити як «шлях душі до самої себе» – шлях від природного стану душі до стану культурного. Культура існує там, де є два елементи: душа індивіда й дух, що отримав предметність, – тобто об'єктивація духу широкого спектра культурних феноменів, що вдосконалюють людину.

Отже, культурою можна вважати складну, сповнену суб'єкт-об'єктними відносинами форму життя, де відбувається постійний синтез суб'єктивного розвитку та об'єктивних духових цінностей. Відповідно, історія культури – це нескінченний процес збільшення ціннісного змісту життя. Але ж Зіммель викриває так звану трагедію культури, яка полягає в залежності від високого рівня духовних цінностей. Самостійність феноменів «об'єктивного духу» збільшує відстань у відносинах із суб'єктом. «Об'єктивний дух» знаходиться у стані емансипації від цілей культури. Тому розвиток мистецтва, науки й техніки може перетворитися лише на вдосконалення наявних форм. Зіммель наголошує на парадоксальному факті: «Чим вище досягнення в різних сферах культури, тим більше зменшується їхня культурна цінність». Люди таких культур відчувають себе, ніби «все мають, та нічим не володіють».

Аналіз Зіммелем сучасної культури заслуговує особливої уваги. Він перший, хто започаткував дослідження феномена «криза культури». Характеризуючи сучасну епоху як високорозвинену, він наголошує на її зовнішніх перевагах: розвиток техніки та науки, побутовий комфорт, індустрія розваг тощо. Але, оцінюючи ці досягнення з погляду інтересів суб'єктивного розвитку людей, він змушений визначити її як епоху «перезрілості і стомлення», що містить дві небезпеки для людини. Перша – «засоби життя

перевершують за своїм значенням його цілі» і «вони привласнюють собі психологічні переваги кінцевих цілей». Тому інтереси і сподівання людей усе більше починають зміщуватися в бік «культури речей», відволікаючись від більш вузького завдання – залучення індивідів до культури. «Уся гонитва, ненаситність і бажання насолоди нашого часу – лише наслідки і прояви реакції, зумовленої тим, що особистих цінностей шукають у тій сфері, в якій їх узагалі не буває».

Іншою небезпекою є те, що «об'єктивні утворення культури набувають самостійний, підпорядкований суто фактичним нормам розвиток і стають не лише глибоко чужими суб'єктивній культурі, але й прогресують із такою швидкістю, що вона наздогнати їх не може». Це зумовлює відчуття кризи культури.

У своїх роботах Зіммель порушив актуальні проблеми в житті сучасної культури і визначив можливі підходи з'ясування цих проблем. Тому і після нього концептуальні та методологічні основи «філософії життя» розглядали багато культурфілософів.

Проблема культури та цивілізації в культурфілософських концепціях ХХ століття

Освальд Шпенглер³⁸ у праці «Занепад Європи» поглянув далі своїх сучасників, створивши позитивний імпульс для розвитку багатьох галузей знання. Оригінальність поглядів на культуру Шпенглер висловив у відмові від концепції єдиного всесвітньо-історичного

---

³⁸ **Освальд Арнольд Готфрід Шпенглер** (1880–1936) – німецький філософ, культуролог, історик і публіцист, автор багатьох праць, зокрема найвідомішої і найбільш дискусійної у 1920-х роках філософської праці «Занепад Європи» (у двох томах, 1918–1922).

прогресу, в якому європейська культура виступає нібито центром розвитку. Шпенґлер називає свій погляд «коперніканським відкриттям» у культурфілософії, спираючись на концепцію безлічі культур, що постають як «окремі світи ...», та мають однакове значення в загальній картині історії». Саме життя є нескінченним зародженням і загибеллю культур, а їхнє існування в різні часи і на найвіддаленіших територіях планети для Шпенґлера – свідчення не єдиного світового історичного процесу, а єдності проявів життя в усьому його різноманітті.

Життя культури, на його думку, є історія «душі культури». Кожна культура «виявляє глибоко символічний і майже містичний зв'язок <...> із простором, в якому і через який вона шукає самоздійснення». Спосіб існування культури в цьому просторі визначає «стиль культури», «стиль її душі» та властивий тільки їй спосіб зовнішнього прояву. Це думки і вчинки людей, їхні звичаї й умонастрій, вибір видів мистецтва і форм спілкування тощо. Усі ці культурні форми проявляються як єдина цілісність, що пронизана певною «ідеєю», якій підпорядкована її доля. Культури абсолютно не детермінуються³⁹ зовнішніми чинниками, їхнє призначення – саморозгортання душі, що надає усім її елементам характер символів, які мають особливий сенс.

За Шпенґлером, на останньому етапі своєї еволюції, кругообігу культура перетворюється на цивілізацію.

Цивілізація – це «органічно-логічний наслідок, <...> завершення і результат культури <...> Цивілізація – неминуча доля культури». Характеризуючи цей етап «вмирання» культури, він зазначає його основні ознаки:

---

³⁹ **Детермінізм** – філософське вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, зокрема волі, внаслідок причинності, тобто такого зв'язку явищ, за якого одне явище (причина) за певних умов породжує інше (дію).

місто витісняє село, народ перетворюється на масу; людина втрачає зв'язок із природою, з культурною творчістю, їй властиві втрата релігійності, благоговіння перед культурними традиціями – на перший план у житті людини виходять інстинкти, прагнення грошей, холодний розум <...> Відбувається знецінення людської особистості, стверджується «велич грошей <...> та практичних натур».

Цивілізація – це «життя, що завершує своє існування». Скепсис і песимізм щодо сучасного стану європейської культури пронизують «Занепад Європи». Подібна суперечливість Шпенґлера, його світоглядних орієнтацій певною мірою була несвідомим вираженням епохи кризи, що відповідало і його теоретичним положенням про культурну обумовленість наукових поглядів. І все ж праця О. Шпенґлера «Занепад Європи» – одне з найцікавіших культурфілософських досліджень ХХ століття, яке значно вплинуло на західну філософію культури і культурологію в цілому.

Арнольд Тойнбі⁴⁰ зробив свій внесок у розвиток філософії культури. Він стверджував, що теза про єдність всесвітньо-історичного процесу – велика омана. За Тойнбі, всесвітня історія становить сукупність історій самостійних «цивілізацій», які є своєрідними «культурно-історичними монадами», тобто автономними культурними утвореннями, що проходять у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому і розкладання, після чого гинуть і поступаються місцем іншим. Однак, на відміну від Шпенґлера, Тойнбі допускав, що в житті всіх цих цивілізацій є сполучні ланки, котрі забезпечують поступовий розвиток людства та його духовне вдосконалення.

---

⁴⁰ **Арнольд Джозеф Тойнбі** (1889–1975) – англійський історик, один із розробників цивілізаційної теорії.

Тойнбі намагався вивести певні «емпіричні закони» культурно-історичного розвитку, що дає змогу «передбачати майбутнє». Одним із таких законів Тойнбі є закон «Виклику-та-Відповіді», згідно з яким кожен крок уперед у розвитку цивілізації пов'язаний з адекватною відповіддю на виклик історичної ситуації. Тойнбі констатує здатність людської особистості впливати на перебіг подій, оскільки адекватна «відповідь» – заслуга «творчої меншості», що є носієм містичного «життєвого пориву». Своєрідність «Викликів-та-Відповідей» визначає специфіку кожної цивілізації, її ціннісних орієнтацій та світоглядних концепцій. Більшість населення в цьому випадку стає «внутрішнім пролетаріатом», який і руйнує цивілізацію, якщо вона раніше не гине від військової поразки або природних катаклізмів.

Альберт Швейцер⁴¹ продовжує ідею багатолінійного розвитку культур Шпенглера. Швейцер запропонував новий образ особистості та відповідний спосіб життя, перевіривши його власним життям. Швейцер-філософ був близький «філософії життя» в тлумаченні культури та оригінальний у тлумаченні причин кризи західноєвропейської культури. Головною ознакою кризи він вважав переважання матеріального життя над духовним, суспільства над людиною, її деморалізацію. Причина такого трагічного стану європейської культури міститься, на думку Швейцера, в поширенні помилкового світогляду, який неправильно трактував сенс культури, зближуючи її з безособовими явищами природної еволюції і не приділяючи належної уваги етичному моменту в культурному процесі. «Культура, – пише Швейцер, – сукупність прогресу людини і людства в усіх галузях і

---

⁴¹ **Альберт Швейцер** (1875–1965) – німецький філософ, музикант, лікар, місіонер, лауреат Нобелівської премії миру (1952) («За місіонерську діяльність»).

напрямах за умови, що цей прогрес служить духовному вдосконаленню індивіда <...> Прагнення до прогресу <...> людина черпає в оптимістичному світогляді, яке стверджує світ і життя як щось саме собою цінне»⁴².

Головне завдання сьогодні, вважає Швейцер, обґрунтувати оптимістичний світогляд, і зробити це можна, тільки затвердивши як вихідний принцип «благоговіння перед життям». Це – основа для розробки норм універсальної «космічної етики», здатної відродити людину, відновити творчу активність, спрямованість на турботу про справжню культуру.

Йоган Гейзинга⁴³ – автор «ігрової концепції культури». Він запропонував переосмислити поняття культури, виходячи з наявності ігрового елемента в культурному житті. Інтерес до гри не випадковий у культурфілософії ХХ століття – це своєрідна форма самосвідомості епохи, коли в самому житті надзвичайно зростає попит на гру (спорт, вікторини, кросворди тощо), що є спробою позбавитись крайньої політизації та ідеологізації життя. На думку Гейзинга, саме гра більшою мірою, ніж праця була визначальним чинником формування людської культури.

В архаїчних культурах, вважає Гейзинга, гра охоплювала всі сфери життя, і тому протилежність «гри» і «серйозності» мала менше значення для розвитку культури.

У більш пізні епохи відбувається поділ сфери «гри» і «серйозності» за рахунок нескінченної диференціації культури.

У ХХ столітті, стверджує Гейзинга, відбувається майже повна втрата ігрового елемента, культура стає занадто серйозною, і тому сьогодні є всі ознаки занепаду.

---

⁴² **Швейцер А.** Культура и этика : пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. Москва : Прогресс, 1973. С. 34.

⁴³ **Йоган Гейзинга** (1872–1945) – нідерландський історик, теоретик культури.

Здійснюючи «діагностику зла нашого часу», Гейзинга зазначає, що відсутність справжньої шляхетної гри деформує особистість, відвертає її від розуму. Відбувається ірраціоналізація культури, повернення до культури інстинкту.

Люсьєн Леві-Брюль⁴⁴ досліджував первісну культуру й архаїчну свідомість з позиції соціологічного підходу до феномена колективної свідомості. Він став автором концепції первісного «дологічного» мислення, виступаючи проти визнання єдиного типу мислення, властивого людині в усі епохи. Леві-Брюль висунув гіпотезу, що тип мислення людини задається колективною свідомістю та залежить від характеру соціальної організації. На великому етнографічному матеріалі він досліджував тип мислення первісного суспільства, порівнюючи його з мисленням сучасної людини, і, зрештою, дійшов висновку, що в еволюції людської культури існувало, як мінімум, два різних типи мислення – «дологічне» та «логічне».

Поняття «колективні уявлення» становить основу його концепції. На думку Леві-Брюля, ці уявлення притаманні усім членам соціальної групи. Вони, **по-перше**, незалежні від окремої особистості і виявляють риси, які неможливо осмислити і зрозуміти шляхом тільки розгляду індивіда. **По-друге**, колективні уявлення нав'язуються індивідам, пробуджуючи в них певні почуття і спонукання до дій. І, **по-третьє**, вони передаються з покоління в покоління як певні схеми мислення і поведінки.

Такими «колективними уявленнями» є вірування, мова, звичаї та інші елементи архаїчної культури. Їхня головна особливість – у своєрідній орієнтованості мислення і поведінки, де поєднані три моменти: **образ об'єкта**,

---

⁴⁴ **Люсьєн Леві-Брюль** (1857–1939) – французький філософ, антрополог і етнолог.

його переживання й дія стосовно нього. Події, почуття, рух у сучасному мисленні розрізняються й аналізуються навіть у разі безпосереднього сприйняття. В архаїчній свідомості первісних людей усе єдине: зображення і те, що зображено; людина та її ім'я; явища і викликані ним переживання тощо. Характеризуючи загалом первісний тип мислення, Леві-Брюль називає його містичним і дологічним.

Соціологічний ракурс філософії культури ХХ століття

Соціологізм у дослідженні культури Леві-Брюля багато в чому сприяв розвитку **структуралізму**⁴⁵ як напряму в культурології, пов'язаного з використанням системно-структурного принципу дослідження. Такі структури існують у всіх сферах культури: мові, мистецтві, релігії тощо. Структуралізм розширив застосування об'єктивних раціоналістичних методів природничих наук у сфері досліджень культури. При цьому вихідне філософське розуміння людини і культури було різне, що й зумовило виділення різних структур. Так, **французький структуралізм** налошує на базисному значенні мовознавчих структур. Теоретики структурно-функціонального аналізу як визначальну структуру фіксують сукупність соціальних норм і цінностей, які змушують людину виконувати функціональні вимоги соціальної системи. **Марксизм**⁴⁶ впливає з визнання

---

⁴⁵ **Структуралізм** – методологія гуманітарних наук, яка намагається аналізувати певну специфічну галузь, наприклад, міфологію як складну систему взаємопов'язаних частин. Таким чином, структуралізм став не просто методом, а інтелектуальним рухом, який у 60-х роках ХХ століття прийшов на заміну екзистенціалізму.

⁴⁶ **Марксизм** – система революційних поглядів робітничого класу, що відображає об'єктивні закони розвитку людського суспільства та досвід

базисного значення матеріальної, економічної структури суспільства щодо духовного життя. Але всі ці підходи припускають насамперед розгляд культурного об'єкта як системи з власною внутрішньою організацією і виявляють закономірності її функціонування та взаємозв'язку елементів.

Макс Вебер⁴⁷ був автором теорії ідеальних типів. Її зміст зводиться до розробки методу соціального пізнання, в тому числі пізнання культури, за допомогою конструювання особливих образів-схем досліджуваних феноменів, де їхні найбільш характерні і важливі для дослідника ознаки взяті в ідеальному вигляді, тобто очищеному від нашарувань і переплетінь у реальному житті. Цей метод дає змогу осмислювати емпіричний матеріал не тільки в його «об'єктивно-можливих» зв'язках, але й в аспекті індивідуального інтересу дослідника. Отже, М. Вебер узагальнює емпіричний матеріал, виявляючи повторюване у своєрідних, індивідуальних культурно-історичних явищах.

М. Вебер, не заперечуючи впливу економіки на духовне життя суспільства, зосереджує увагу на формуванні духовних передумов різних історико-культурних феноменів. До того ж він ретельно уникає висновків про те, які сторони в житті суспільства визначальні й частіше говорить про «адекватність», «внутрішню спорідненість» різних явищ матеріального і духовного порядку. «Капіталістична форма господарства, – пише він, – і дух, в якому воно ведеться, знаходяться <...> щодо постійної адекватності один до одного...»⁴⁸

класової боротьби народних мас проти експлуататорів, і що постійно розвивається на основі узагальнення цього досвіду.

⁴⁷ **Максиміліан Карл Еміль Вебер** (1864–1920) – відомий як Макс Вебер – німецький соціолог, філософ, історик, політичний економіст. Ідеї Вебера справили значний вплив на розвиток суспільних наук, а зокрема – соціології.

⁴⁸ Вебер М. Господарство і суспільство як загальні поняття // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. С. 77.

Центральна проблема в дослідженнях М. Вебера – аналіз господарського життя суспільства, матеріальних та ідеологічних інтересів різних соціальних груп і релігійної свідомості. Постійно наголошуючи, настільки багатосторонньо зумовлене таке складне духовне явище як «господарська етика», він виділяє і детально моделює те, що «коріниться в психологічних і прагматичних релігійних зв'язках у вигляді практичних імпульсів до дії»⁴⁹.

Він вважає, що саме своєрідність релігії пов'язана (але не обумовлена) із соціально-психологічними особливостями тих соціальних груп і прошарків, які їх колись створили або принаймні значно вплинули на практичну етику відповідної релігії.

Герберт Маршалл Маклуен⁵⁰ обґрунтовує тезу про те, що зміна епох в історії людства визначається панівними засобами комунікації (мова, дороги, преса, телебачення тощо). Кожна епоха, згідно з Маклуеном, має свої особливості. Архаїчна епоха варварства мала усні засоби комунікації, що пов'язувало людей міцними узами громадської колективної культури. Людина тут є прямим учасником усіх подій, що забезпечує єдність людини і суспільства. Поява писемності перемістила людину в «візуальний» світ. Знання та досвід передаються письмовими або іншими візуальними способами. Люди дистанціюються один від одного. Винахід друкарського верстата у XV ст. Й. Гутенбергом⁵¹ виразилося інформаційним злетом, що призвело до посилення індивідуалізму і націоналізму. Релігійні війни XVI ст., на його думку, теж пов'язані з революцією у сфері масових комунікацій.

---

⁴⁹ Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. С. 88.

⁵⁰ **Герберт Маршалл Маклуен** (1911–1980) – канадський філософ, філолог, літературний критик, дослідник впливу медіа як засобів комунікації на аудиторію.

⁵¹ **Йоганн Генсфляйш цур Ляден цум Гутенберг** (1397(1400)–1468) – німецький ювелір і винахідник.

Сучасні засоби комунікації – телеграф, радіо, телефон, телевізор, комп'ютер – дедалі «розширюють сферу» соціального життя, «скасовують» простір і час, залучаючи людину до всього, що відбувається, повертаючи її у світ цілісного сприйняття, де вона ніби стає учасником того, що відбувається в «глобальному світі». Це сприяє вдосконаленню людини і духовного клімату в суспільстві.

Філософсько-релігійні концепції культури

Головна особливість філософсько-релігійних концепцій культури полягає в констатації нерозривного зв'язку культури, культурно-історичного розвитку суспільства з релігією. Обґрунтування цієї тези знаходить різні висвітлення у культурі філософів.

Романо Гвардіні⁵² у праці «Кінець Нового часу»⁵³ осмислює і пояснює кризу культури в ХХ ст. із християнської точки зору. Він вважає, що європейська гуманістична культура, коріння якої сягає доби Відродження, дійшла свого кінця. Причина цього – у втраті християнської релігійності, яка лише одна може гарантувати людині ці цінності, що властиві культурній традиції Нового часу. Гвардіні називає «подвійною грою» Нового часу те, що, з одного боку, ця епоха відкидала властиву Середньовіччю картину світу і влаштування життя, заснованого на Божественному одкровенні, а з іншого – прагнула привласнити те, що християнство дало людині і культурі. Однак усунення релігійного елемента з людського життя, формування секуляризованих форм

---

⁵² **Романо Гвардіні** (1885–1968) – німецький філософ і католицький богослов італійського походження.

⁵³ **Гвардіні Р.** Кінець Нового времени // Вопросы философии. 1990. № 4. С. 34.

соціального буття призвели до того, що безліч культур, які спиралися до цього на релігійне почуття, віру в Бога й Одкровення, залишилися без цього рятівного світоглядного стрижня. Ця ситуація – досить загрозлива, вважає Гвардіні, в умовах кризи традиційної європейської культури.

Література:

1. Бердяев Н. А. Смысл истории: опыт философии человеческой судьбы. Берлин : Обелиск, 1923. 268 с.
2. Вебер М. Государство і суспільство як загальні поняття // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. С. 87–107.
3. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. С. 83–86.
4. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. 328 с.
5. Гвардіні Р. Конец Нового времени // Вопросы философии. 1990. № 4. С. 25–40.
6. Хейзинга Й. Homo Ludens : статьи по истории культуры / пер. с гол. Д. В. Сильвестрова. Москва : Прогресс–Традиция, 1997. 416 с.
7. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века. Тверь : ЛЕАН, 1997. 288 с.
8. Гуревич П. С. Философия культуры. Москва : Nota Bene, 2001. 352 с.
9. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Культурология, XX век: Антология. Москва : Юрист, 1995. 703 с.
10. Йон Э. Проблемы культуры и культурная деятельность : Москва : Прогресс, 1969. 216 с.

11. История философии и культура. Київ, 1991.
12. Каган М. С. Философия культуры : учебное пособие. Санкт-Петербург : Петрополис, 1996. 415 с.
13. Коган Л. Н. Теория культуры : учеб. пособие. Екатеринбург : УрГУ, 1993. 160 с.
14. Крістева Ю. Самі собі чужі : [пер. з фр. З. Борисюк]. Київ : Основи, 2005. 264 с.
15. Неретина С., Огурцов А. Время культуры. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 2000. 344 с.
16. Петрушенко В. А., Пінда Л. А., Подольська С. А. Культурологія : навчальний посібник. / за заг. ред. проф. В. М. Пічі. 3-тє вид., випр. Львів : Магнолія плюс-Видавець СПД ФО «В. М. Піча», 2005. 360 с.
17. Поздняков Э. А. Философия культуры. Изд. 2-е, исп. и доп. Москва : Весь мир, 2015, 608 с.
18. Попович М. Модерн і постмодерн: філософія і політика // Дух і Літера. 2002. № 9–10. С. 467–490.
19. Сноу Ч. П. Две культуры : сборник публицистических работ. Москва : Прогресс, 1973. 146 с.
20. Тойнби А. Дж. Постигание истории : сборник / пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой. Москва : Прогресс. Культура, 1996. 607 с.
21. Тэн И. Философия искусства. Москва : Республика, 1996. 351 с.
22. Швейцер А. Культура и этика : пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. Москва : Прогресс, 1973. 343 с.
23. Шендрик А. И. Теория культуры : учеб. пособие для вузов по спец. «Культурология». Москва : ЮНИТИ-ДАНА; Единство, 2002. 519 с.
24. Шпенглер О. Закат Европы : в 2 томах. Т. 1: Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и

действительность / пер. с нем., вступительная статья и примечания К. А. Свасьяна. Москва : Мысль, 1993.

25. Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Коли виникають перші філософські погляди на культуру, в чому їхній зміст?

2. У чому своєрідність культурфілософських поглядів доби Середньовіччя?

3. Що внесли філософи Нового часу в концептуальні погляди на культуру?

4. Основні тенденції культурфілософських учень XIX століття.

5. Особливості філософії культури в межах філософського напрямку «філософія життя».

6. Герменевтична методологія вивчення культури Вільгельма Дільтея.

7. Суб'єктивізм Георга Зіммеля й специфічність його культурфілософської концепції.

8. Криза культури в цивілізаційних концепціях Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі.

9. Концепція ігрової культури Йогана Гейзига.

10. «Благоговіння перед життям» у культурфілософській концепції Альберта Швейцера.

11. Соціологічний ракурс філософії культури XX століття.

12. Соціологія культури Леві-Брюля.

13. Теорія ідеальних типів Макса Вебера.

14. Філософсько-релігійна концепції культури Романо Гвардіні.

КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ЦІЛІСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО УЯВЛЕННЯ

Сутність та походження поняття «культура»

Поняття «**культура**» належить до фундаментальних сучасних гуманітарних наук. Складно знайти слово, яке мало б подібну множинність смислових відтінків. Як зазначає П. С. Гуревич: «Якщо з 1871 до 1919 р. було 7 визначень поняття «культура» (перше належить видатному англійському етнографу Едуарду Тайлору), то з 1920 до 1959 р. у різних авторів нараховувалося 157 визначень цього поняття... Зараз число визначень вимірюється вже чотиризначними цифрами»⁵⁴. Слід додати, що сучасна гуманітаристика нараховує вже понад 700 визначень «культури». Багатомірність тлумачень «культури» пояснюється глибиною та невичерпністю людського буття, яке є простором відтворення культури.

Стародавнє латинське слово **cultura** (з лат. – «догляд», «обробка», «виховання»), що спочатку трактувалося в буквальному сенсі – обробка землі, тобто втручання людини у природне середовище та вдосконалення його. Однак це поняття має настільки широкий спектр тлумачення, що, незважаючи на те, що етимологія була пов'язана із прикладним значенням, його зміст містить у собі потенціал, пов'язаний із сучасними уявленнями про культуру. Термін «**культура**» в латиномовній літературі античності, що створювалася на кілька століть пізніше від класичних еллінських творів, уживається практично як синонім до грецького **paideia** (з лат. – виховання

---

⁵⁴ Гуревич П. С. Культурология : учебник для вузов. Москва : Проект, 2003. С. 27.

відповідно до етосу, традиції). Уявлення про **етос** часто змінювалося, але завжди зберігалася прихильність до «людини вихованої», яка, будучи добродісною, посідає своє «природне місце». Визнаючи множинність природних відмінностей між людьми, антична епоха наділяла їх здатністю до виховання. Осмисленню останнього, власне, і присвячені грандіозні політико-виховні твори Ксенофонта⁵⁵ і Платона, політико-виховна діяльність піфагорійців та стоїків тощо, які є гідними зразками античної культури.

У процесі розвитку суспільства культура творилася людиною та творила людину, бо в ній і через неї формувався суто людський спосіб буття у світі, відмінний від першоствореного, тобто природного. Мова, міф, мистецтво, релігія – складники символічного світу, що разом створювали певне середовище – призму, через яку людина сприймала наявну реальність. Тому розвиток людської думки та досвіду визначає сприйняття навколишнього світу. Римський філософ і оратор **Цицерон**⁵⁶ (106–43 рр. до н. е.) використовував поняття «культура», говорячи про формування людської душі. **Вергілій**⁵⁷ (70–19 рр. до н. е.) в «Енеїді» позначає цим словом освоєння світу як головну справу людей, сенс та основу їхнього буття, те, чим відрізняється людина від

---

⁵⁵ **Ксенофонт** (не пізніше 444 до н. е. – не раніше 356 до н. е.) – стародавній письменник, історик, афінський полководець. Його основний твір «Анабасис» – високо шанувався античними риториками та мав значний вплив на грецьку та латинську прозу.

⁵⁶ **Марк Туллій Цицерон** (106 до н. е. – 43 до н. е.) – давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів римської розповідної прози.

⁵⁷ **Публій Вергілій Марон** (70 р. до н. е. – 19 р. до н. е.) – найвидатніший поет стародавнього Риму та один із найвизначніших поетів античної літератури, автор епосу «Енеїда», що оспівує легендарне походження римського народу.

тварини. Про те, що культура виникає із взаємовідносин природи і людини, писав **Ф. Бекон**⁵⁸.

Культура – це і діяльність людини, і її вираження, і її результат. Вона є і накопичення, і зберігання, і трансляція, і духовно-творчий процес, і рівень розвитку здібностей людини. Культура – це вища система норм і цінностей, що допомагає зберегти єдність і безперервність процесу історичного розвитку. Людина в культурі створює так би мовити «другу природу», завдяки якій спочатку пристосовується до першої природи, потім – до світу, далі – до інших людей і, нарешті, – до самої себе. Створивши культуру як систему своєрідних штучних засобів для життя у світі, у суспільстві, у гармонії із самою собою, людина вміщує її між собою і природою, між собою і світом. Так виникає і накопичується матеріальна культура, розвивається матеріальна і духовна діяльність у вигляді виробництва і мистецтва, спорту і релігії, науки і моди, формуються людські свідомість, етикет, норми тощо.

Культура, що проявляється у створенні фізичних, інструментальних, соціальних, психологічних засобів пристосування людини, показує, як людина опредмечує себе, власні сили, розкриває свої людські якості, взаємодіючи зі світом. Культура є самоцінністю сама собою, проте вона і створює цінності, створює саму спрямованість людського буття до досконалості, до розкриття людської природи в її змісті та глибині.

Аналізуючи **культуру як систему форматворень людського духу**, можна виокремити такі основні культурні форми, в яких і через які здійснюється становлення та розвиток людського духу: мова, гра, міф, казка, праця, людські здібності.

---

⁵⁸ **Френсіс Бекон** (1561–1626) – англійський політик, державний діяч, учений, філософ і есеїст. Один із засновників емпіризму – філософського напрямку, який стверджує первинність та значущість власного, емпіричного досвіду.

Зміст і філософські визначення поняття «культура»

Поняття «культура» не має однозначного визначення. Невипадково у філософській літературі існує безліч різних формулювань, кожне з яких розкриває окремі сторони цього багатогранного явища. Наведемо деякі з них:

Культура – успадковані винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності (Б. Малиновський);

Культура – це мова, вірування, естетичні смаки, знання, професійна майстерність і різні звичаї (А. Радкліфф-Браун);

Культура – це загальний і звичний спосіб мислення (К. Г. Юнг);

Культура – це стійкі вірування, цінності та норми поведінки, які утворюють соціальні зв'язки і дають змогу узагальнити інтерпретацію життєвого досвіду (В. Беккет);

Культура – форма проявленої свідомості. Відповідно до рівня свідомості – формується рівень і зміст культури;

Культура – це якість способу життя. «Час – це ми, які ми – такий і час» (Августин);

Культура – феномен, створений унаслідок незавершеності, відкритості людської природи, розгортання творчої діяльності людини, спрямованої на пошук сакрального сенсу буття;

Культура – це складна, витончена, сповнена суб'єкт-об'єктними відносинами форма життя, де відбувається постійний синтез суб'єктивного розвитку й об'єктивних духовних цінностей;

Культура – певний історичний рівень розвитку суспільства і людини, виражений у результатах матеріальної та духовної діяльності людей, у створюваній ними «другій природі»;

Культура – дії людини, пов'язані з напруженим творчим актом, проривом у новий духовний простір. **Творчість** – діяльність людей, спрямована на створення нового. Це здатність із відомого, наявного в дійсності матеріалу створювати нову реальність.

Узагальнюючи різні визначення культури, доцільно виокремити три головні аспекти цього поняття.

По-перше, культура – це форма вільної самореалізації особистості, сфера творчості. Цей аспект підтверджує, що культура відображає сферу суспільного життя, в якій найбільш повно реалізуються творчі потенції людини. Це насамперед мистецтво, наука, освіта. Але ж сфери матеріального виробництва так само не позбавлені творчості, коли людині надається можливість не тільки бути виконавцем, але й реалізовувати особисті замисли.

По-друге, культура – ціннісне ставлення до реальності. Даний аспект означає, що в ній завжди наявне визначення безумовної цінності, вищого смислу існування людини. Із ціннісним ставленням тісно пов'язане поняття ідеалу, особливо морального чи естетичного. Культура як уявлення про цінності не обмежується сферою життя індивіда чи суспільства, а охоплює всі її сторони, надаючи їм певну ціннісно-світоглядну спрямованість.

По-третє, культура – штучний, створений думкою, духом чи руками людини світ, що відрізняється від природи (натури). Цей аспект акцентує протиставлення «культури та природи», вказуючи на те, що буття людини та суспільства суттєво відрізняється від суто природного існування, презентуючи особливий світ, в якому визначається духовна сторона.

Перший аспект передбачає, що культура – це особлива сфера (сектор) суспільного життя, в якій найбільш повно реалізуються творчі потенції людини. Це

насамперед мистецтво, наука, освіта. Однак і сфери матеріального виробництва, або, наприклад, торгівлі, також можуть мати творчий бік, щоправда, за тієї умови, якщо надають людині можливість бути не тільки виконавцем, але й продумувати та реалізовувати власні задуми.

Другий аспект культури означає, що в ній завжди наявне те, що святе, що є безумовною цінністю. Із ціннісним ставленням тісно пов'язане поняття ідеалу, зокрема морального й естетичного. Культура як уявлення про цінності та ідеали не обмежена окремою сферою життя індивіда і суспільства, а охоплює всі її сторони, надаючи їм певну ціннісно-світоглядну спрямованість і одухотворяючи їх.

Третій аспект, який акцентував протиставлення «культури і природи», засвідчує те, що буття людини і суспільства суттєво відрізняється від суто природного існування, становить особливий світ, в якому визначальною є духовна сторона.

У трактуванні культури як сфери вільної самореалізації особистості (перший аспект) наголошується, що культура надає людині можливість вільно розвиватися в духовному плані, здійснювати свої ідеї, проекти, творчі задуми. Культура не є зовнішньою стосовно людини. Її сенс у тому, щоб людина жила життям культури, сприймала її досягнення як частину своєї душі. За словами І. О. Ільїна ⁵⁹, культура – це те, що вимагає «повноти душевної участі». Значення культури в тому й полягає, щоб зберігати і розвивати ті багатства, які закладені в душі людини, бо «людська душа коштує дорожче, ніж усі царства світу»

---

⁵⁹ **Іван Олександрович Ільїн** (1883–1954) – російський філософ, письменник і публіцист, прихильник Білого руху і послідовний критик комуністичної влади в Росії.

(М. Бердяєв). У культурі людина є універсальною істотою. Це означає, що саме у цій сфері вона принципово відкрита всьому світу. У культурі як особливій сфері людина виявляє і реалізує свої необмежені можливості пізнання і творчості, виявляє здатність перевершувати всі заздалегідь установлені масштаби, відчуває себе істотою творчою.

Культуру часто визначають як «другу природу». Таке розуміння походить від Демокрита ⁶⁰. Людина, як частина природи, не обмежується існуванням в її межах та прагне створити власні умови для життя. Так, з одного боку, культура – це природний феномен. Хоча б тому, що людина належить до об'єктивної форми доцільного існування в межах природної системи. Без природи не було б культури, адже людина, користуючись природними ресурсами, розкриває свій особистий потенціал. З іншого боку, культура виникає тому, що людина прагне подолати органічну даність свого виду та створює те, чого в природі ніколи не було. Іноді ексцентричність людини призводить до руйнування природи. Тоді культура виступає як загроза усьому природному. Із розвитком техногенної цивілізації, яка засновується на антропоцентричному світоуявленні (тобто враховуються тільки інтереси людини), культура стає ворогом природи, що призводить до кризових явищ в еко- та соціосистемі. Виникає парадокс: людина, діяльність якої спрямована на творчі здобутки під час виходу за межі природної даності, стає запеклим ворогом як для себе, так і для довкілля.

Різноманіття класифікацій культур, їхніх змістів та форм соціальної здійсненності мають універсальні

---

⁶⁰ **Демокрит Абдерський** (приблизно 460–370 роки до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник атомістичної гіпотези пояснення світу, що розглядав можливість існування нескінченної кількості неповторних світів.

підстави, що базуються на фундаментальних основах людського буття.

Однією з перших таких підстав є пам'ять. Пам'ять, що розуміється не як суто біологічна особливість людини, а як родова якість людини, як простір індивідуального буття, котре долає стрілу історичного часу. До того ж пам'ять в онтологічному вимірі – це одна із ключових ознак людської природи. Саме через генетичну пам'ять людина споглядає динаміку свого розвитку, рухається далі. Пам'ять виконує оціночну функцію. Умовно кажучи, «культурна амнезія» містить у собі небезпеку втрати усвідомлення свого місця та значення у світових і цивілізаційних процесах. Тобто, добро, як і зло, треба пам'ятати, аби не опинитися в лабетах панування жорстокості чи відсутності вдячності через «уроки історії». Пам'ять зв'язує єдиний сценарій культурного розвитку доцільності подолання недосконалого та формує підстави для мотивації досконалості. Пам'ять виправдовує ієрархічність побудови культурних здійснень від нижчого до вищого. Вона об'єднує всі здобутки культури в єдине змістовне поле буття людини, яке ми називаємо сенсом життя.

Культура – це пам'ять роду, в якому завжди є ностальгія за домом, туга за справжнім, істинним, змістовним. Саме тому культура несе в собі амбівалентність минулого та майбутнього, яке не здійснюється без пам'яті. І як тут не згадати Августина та його концепцію часу, яку можна назвати й концепцією вічного здійснення культури. «Теперішнє-минуле, теперішнє-теперішнє й теперішнє-майбутнє» – так оцінює Августин значення часу, в якому пам'ять, як і надія, мають здійснитися в теперішньому. Так зване «стягування часу» – це здійснення культури, яка одночасно утримує фундаментальний сенс

свої «батьківщини»-природи й прагне до її еволюційного оновлення. І хоча культура ніколи не мала у своєму розпорядженні реальність у точному сенсі, але її багатовимірні дійсність, по суті, є інобуттям історії, що не збігається із власне історією, так само як індивідуальне буття людини не збігається з дійсністю історичного суб'єкта.

Інша підстава культури – простір рефлексії, причому переважно ірраціональної рефлексії, безпосереднього сприйняття світу та його антропологічного відображення в цілісності почуттєвого, емоційного, інтуїтивного тощо. Культура в здійсненні родової пам'яті несе в собі неповторні асоціації смислопокладань людини ще до їх раціонального усвідомлення. Саме тому збагнути неповторність культур можна не через залишки раціональної систематизації епохи, а через її асоціативний простір, що несе мистецтво, через широкий спектр екзистенційно прожитих смислів носія тієї чи іншої культури. Мистецтво має необмежені ракурси культури та можливість не тільки знати її, але й «уловити» інформацію про неповторне, що збагатило культурний простір та внесло в раціональний сенс буття культури смисл людяності, яка прагне духовної чистоти безпосередньо та необумовлено. Саме тоді історичне буття набуває нескінченних можливостей розгортання культур, збагачених національною, релігійною, ціннісною специфікою. В такому розгортанні культури смисл як фундаментальна ознака культурного здійснення не обмежується раціональною метою, в якій завжди є небезпека крайнього прагматизму, та починає грати нескінченною палітрою світовідношення, світовідчуття, світопереживання, світоспоглядання.

Наступною підставою культури є імпліцитна можливість **трансцендування**, трансцендування вже

здійсненого, визначеного, трансцендування людини в її недосконалої та прагненні досконалої, як родова характеристика культури. Найбільше ця підстава культури проявляється через вічну трансценденцію світу речей, через смислоціннісний аспект загального зв'язку речей. І знову смисл має визначальне значення в підставах культури, зокрема модусу сприйняття.

У межах зазначеного положення знаходиться фундаментальний зв'язок культури і мови. Мова акумулює у собі смислоцінність і рафінує в культурі її власну сутність. Тобто будь-яке слово як «ім'я» речі є універсалія, що виступає в свідомості ідеалом родового начала речей.

Будь-яка граматична конструкція є релікт, у надрах якого, безперечно, зберігаються сліди бурхливого утворення «словесних порід», коли родовий Логос знайшов втілення в бутті словесного оформлення. Саме тому культура являє собою простір загального логосу, метамови, який об'єднує самотійні мовні сутності в єдине смислоутворення.

У культурі річ трансцендує у слово, остільки відбувається символічне інобуття. Модель культури як символічної реальності виникла досить давно, і детально опрацьована Е. Кассіером ⁶¹ та його школою. Культура вбирає у свій історичний простір не речі із їхньою прямою субстанціональністю, а смисли цих речей; посередником речі у сфері свідомості і духовної рефлексії є символ. Отже, слово, що є смисловою універсалією, одночасно виступає символом. Але є незрозумілість між **співвідношенням символу і сенсу культури** залишається відкритим «проект культури».

По-перше, і символ, і сенс висловлюють співвідношення між річчю та її ідеальним буттям. **По-**

---

⁶¹ **Ернст Кассіер** (1874–1945) – німецький і американський філософ, культуролог, представник Марбургської школи неокантіанства.

друге, характер цього співвідношення процесуальний і знаходиться в постійному розгортанні; можна сказати, що воно володіє нескінченною потенцією розгортання через знаходження самої речі і спрямованої на неї свідомості в загальному потоці, що постійно відбувається. Отже, наскільки обмежене «ієрогліфічне» (буквальне) трактування символу, що згортає реальність у скам'янілий знак. **По-третє**, символ і сенс як процесуально нескінченне ставлення проявляються через протилежність даної конкретної речі та її гранично узагальненої функції.

Культура ніколи не перериває процес саморефлексії і перетворює односпрямованість історичного часу на топологію «поза знаходження» (термін М. М. Бахтіна), долає метафізичне протистояння людини та речі, тобто переводить річ в екзистенційний вимір. Тому в культурі трансценденція речового світу походить від смислоцінності речі до її символу. Річ, трансцендуючись у слово, стає смисловою універсалією мови, і звідти повертається до людини, об'єднуючись із самою собою в просторі людської екзистенціальності, тобто будучи вже символом. Ця діалектика символу і сенсу, що представляє мову як «місце зустрічі» трансцендуючої речі й екзистенційної людини, і є четвертою фундаментальною підставою культури.

Культурні характеристики

Предмет або подія набувають статусу культурного феномена, якщо він наповнюється сенсом. Мається на увазі, що певне явище щось означає. Венера Мілоська, позбавлена художнього сенсу, перетворюється на шматок мармуру, що має форму і певні властивості. «Релігійна цінність, – зазначає П. О. Сорокін, – перетворює маленький

шматочок дерева на священний тотем. Шматок тканини на палиці перетворюється на святиню, що символізує національний прапор та змушує людей жертвувати своїм життям. Слабкий чоловік, проголошений монархом або Папою, стає могутньою і священною «Величністю» або «Святістю»⁶². Культурні феномени можна класифікувати за подібними характеристиками явищ і речей певної культурної доби. Наприклад, література доби романтизму, архітектура доби бароко тощо. Кількість предметів умовно може бути продовжена. Будь-яка класифікація ґрунтується на певних смислових спільнотах, тобто домінуючий стрижень об'єднує культурні прояви у систему. Що ж є критерієм цілісної єдності, що дає змогу об'єднати безліч культурних феноменів в одну культуру?

На думку П. О. Сорокіна, це **5 видів взаємозв'язку між соціокультурними феноменами:**

1. Просторова або тимчасова лінійність.
2. Непрямі (зовнішні) причинні зв'язки.
3. Прямі причинні зв'язки.
4. Сміслова єдність.
5. Причинно-смісловий зв'язок.

Відповідно, усі комбінації двох або більше соціокультурних феноменів – це: **1) чисті соціокультурні скупчення; 2) напівскупчення, об'єднані непрямими (або зовнішніми) причинними зв'язками; 3) причинні єдності або системи; 4) смислові системи; 5) причинно-сміслові системи або єдності.** Про те, коли і за яких умов безліч культурних феноменів складається в автономну культуру, можна говорити умовно.

---

⁶² Сорокин П. А. Социологические теории современности : специализир. информ. по общеакад. прогр. «Человек, наука, общество: комплекс. исслед.» / [Пер. и предисл. С. В. Карпушиной]; АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке при президиуме АН СССР. Москва : ИНИОН, 1992. С. 24.

Зважаючи на це, формується таке визначення культури, що належить Воллісу⁶³ «Культура – це функціонуюча динамічна одиниця, а її складові частини взаємозалежні. Будь-яка зміна в культурі впливає на всі її частини, будь-яке нововведення торкається культури в цілому»⁶⁴. Можна стверджувати про значущість кожного культурного прояву в його взаємозв'язку із загальною системою культури.

Існують теорії про те, що культура не обов'язково повинна досягати інтеграції.

Типологія культури має завжди єдину базову підставу. Наприклад, типологія світоглядних базових установок. Культури розрізняються за світоглядним підходом до навколишнього світу, тобто свідомість формує пріоритети смислів та цінностей, навколо яких і формується культура. Це може бути Бог, природа, соціум, логос, людина тощо. Звідси й визначається світоглядний стрижень культурних епох: **природоцентризм (космоцентризм), теоцентризм, соціоцентризм (культуроцентризм), логоцентризм, антропоцентризм.**

Дана типологія невичерпна і недостатня, щоб охарактеризувати всі культури. Залежно від критерію (наприклад, етнічна характеристика породжує національну типологію культур, часова – історичну) змінюється система поглядів на різноманітність культур. При цьому одна типологія може містити в собі іншу. Наприклад, історична містить світоглядну.

---

⁶³ **Ернст Альфред Волліс Бадж** (1857–1934) – британський археолог, культуролог, єгиптолог, філолог і сходознавець.

⁶⁴ Бадж Э. А. Уоллис. Египетская религия. Египетская магия. Москва : Новый Акрополь, 1996. С. 77.

Різновиди типологій культури

Багатовимірність феномена культури та притаманне їй різноманіття проявів, її здатність виконувати різні функції, а також взаємодіяти з різними компонентами природи і суспільства породжують декілька типів класифікації культури. **Типологія** – це науковий метод, що дає змогу систематизувати культурні об'єкти за спільністю будь-яких їхніх ознак. За такого підходу типологія культури дає змогу виділити і класифікувати різні групи культурних об'єктів для більш повного їх вивчення, порівняння та опису. В сучасному дослідницькому колі склалися два основні методологічні підходи щодо типологізації культури. **Перший** із них розглядає культуру в діахронічному аспекті, тобто в її історичному розвитку, і дає різні моделі історичної типології. **Другий** підхід типологізує культуру в синхронному аспекті – через просторове розміщення культурних центрів та їхню взаємодію між собою. Зважаючи на цю методологію, типологія культури дає дихотомію Захід-Схід, представлену в культурології в різних моделях і варіантах.

Історичні типології культури

Типології даної групи ґрунтуються на виокремленні у світовій історії окремих історичних періодів та епох, у рамках яких виникали і функціонували різні конкретно-історичні типи культури. Нині за історичною типологією культури виділяють кілька підходів.

Етнографічна класифікація

Зазначена типологія сформована на основі вікових груп людства, створена вже на базі новітніх даних науки. Сучасна наука датує початок процесу **антропогенезу (а разом із ним соціогенезу і культурогенезу)** 2,5–1,7 млн

років тому, а його завершення – близько 35 тис. років тому. Епоха сформованої людини має два основні періоди – **архаїчний (первісний) і цивілізаційний**, між ними – перехідний етап неолітичної (аграрної) революції, що відбулася 6–7 тис. років тому й означала зміну родових та племінних структур на нові соціальні структури – сім'ю, державу, церкву тощо.

Період цивілізованого існування охоплює відносно невеликий часовий період – близько 5–6 тис. років тому, і має кілька принципів диференціації. Так, мислителі, близькі до християнства, виділяють у ньому два періоди: **язичницький і християнський**, відповідно, до Різдва Христового і після нього.

Господарсько-культурна класифікація виділяє господарсько-культурні типи – комплекси особливостей господарства та культури, що складаються історично у різних народів, на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Кількість господарсько-культурних типів обмежена і може бути пов'язана з етапом соціально-економічного розвитку суспільства. Слід зазначити, що дана типологія стосується тільки традиційних культур.

Класифікація на основі матеріалів і технологій

Найпоширеніша типологія культури, що розмежовує всю історію людства на чотири періоди: **кам'яний, мідний, бронзовий та залізний віки**.

Кам'яний вік – найдавніший період у розвитку людської культури, упродовж якого знаряддя праці та зброя виготовлялися з каменю, а люди навчилися видобувати вогонь штучним шляхом. Сучасна наука поділяє кам'яний вік на три етапи: **давньокам'яний** (палеоліт), коли, власне, з'явилася людина розумна; **середньокам'яний** (мезоліт), коли були винайдені спис, лук і стріли; **новокам'яний** (неоліт), коли людина

перейшла від привласнення плодів землі до їх вирощування, скотарства. Через важливість цей перехід називають неолітичною революцією. У кам'яному віці з'явилися зачатки мистецтва – наскальні малюнки, скульптури з каменю і кістки, глиняний посуд, а також примітивні релігійні культу: **тотемізм** – віра у кровноспоріднений зв'язок людського роду з певним видом тварин або рослин; **фетишизм** – поклоніння неживим предметам; **анімізм** – віра в душі і духів; **магія** – віра в здатність впливати на навколишні предмети та явища за допомогою чаклунських дій.

Мідний вік – період у розвитку первісної культури, упродовж якого сформувався і зміцнився родовий лад. Крім кам'яних, дерев'яних і кістяних знарядь праці, виникли мідні знаряддя і вироби і, зрештою, зароджується металургія. Господарська діяльність стала більш різноманітною: крім полювання і збирання, розвивалися скотарство і мотикове землеробство. Виникають елементи **піктографії** – найдавніша форма письма, що зображує дії, події, предмети тощо умовними малюнками. Ще 40–50 тисяч років тому виникла піктографія, що полегшує духовну спадкоємність поколінь. Головне досягнення культури мідного віку – винахід колеса.

Бронзовий вік – період виникнення і розквіту найдавніших світових цивілізацій: **шумерської і давньоєгипетської**, що збагатили культуру людства. З'явилися плуг, скло, були побудовані ірригаційні системи, величні палаци і піраміди; вони залишили виразний настінний і похоронний живопис, а також скульптуру. Крім того, з'явилися перші системи писемності – клинопис та ієрогліфічне письмо, такі важливі наукові знання, як десятирична і шістдесяткова системи числення, основи

алгебри, геометрії, астрономії, перші календарі, сонячний і водяний годинники.

Залізний вік увійшов в історію світової культури відкриттям технології отримання заліза, виготовленням із нього зброї і знарядь для землеробства й обробки будматеріалів. Деякі культури перейшли в залізний вік уже до кінця II тисячоліття до н. е. Серед них **антична культура** багато в чому стала основою сучасної європейської культури і цивілізації. Цей період триває донині, оскільки і зараз 95 % усіх металевих виробів виготовляються із залізорудної сировини, хоча сучасні технології обробки заліза якісно відрізняються від примітивних технологій тритисячолітньої давності.

Формаційна типологія культури

Формаційна типологія культури довгий час панувала у вітчизняній науці, відповідно до якої історія поділялася на епохи, які трактувалися як певні соціально-економічні формації. Дана типологія ґрунтувалася на твердженні, що спосіб виробництва визначає надбудову, елементом якої є культура. Зі зміною способу виробництва змінювалися формація в цілому і зміст її культури – якісний склад елементів культури, характер зв'язків між ними, трансформувалися її функції, роль у системі духовних цінностей тощо. Отже, тип культури збігається з типом соціально-економічної формації. Відповідно до цього в культурній історії людства виділялися такі типи культури: **первісний, рабовласницький, феодалський, капіталістичний.** Нині ми можемо говорити про **індустріальний та інформаційний типи культурної формації.**

На думку прихильників цієї типології, реальна всесвітня історія, починаючи з первісного суспільства і закінчуючи капіталістичним, – це лише передісторія людства. Культура і духовне життя в цю епоху не мають самостійного значення, оскільки особливості життя людини і суспільства обумовлені способом виробництва і відтворенням матеріального простору життя.

Формаційна типологія доповнювалася класовою типологією культури, відповідно до якої кожен клас (рабовласницький, феодальний і капіталістичний) створював свій тип культури. Ці культури протистояли одна одній так само, як її творці, – раби і рабовласники, феодали і залежні селяни, буржуазія і пролетаріат.

Регіональна типологія світової культури

Дана типологія ґрунтується на територіальних ознаках культури, які пов'язані зі світоглядними особливостями етосу, що збагачений релігійними, ментальними та національними особливостями. Наведемо цю класифікацію:

- Європейсько-північноамериканський культурний регіон;
- Далекосхідний культурний регіон;
- Індійський культурний регіон;
- Тропічно-африканський культурний регіон;
- Латиноамериканський культурний регіон;
- Арабо-мусульманський культурний регіон.

Наводимо приклад досить поширеної типології культури, яка ґрунтується на основі цивілізаційно-релігійних ознак:

- Типологія на основі цивілізаційно-конфесіонального принципу;

- Конфуціансько-даоський тип культури;
- Індо-буддійський тип культури;
- Ісламський тип культури;
- Християнський тип культури.

Прикладом історично-хронологічної класифікації (культура розглядається в історичному зв'язку і послідовності епох) є типологія європейської культури, котра дає змогу виявити відмінності між античною та середньовічною культурами, культурою доби Відродження, Нового часу та Сучасності.

Універсальна модель культури

Ця концепція єдиного плану побудови культури представлена в ХХ ст. в антропології на основі порівняльного аналізу. Досліджено кілька сотень конкретних культур (понад 600), виокремлено повторювані риси, які отримали назву всезагальних. У всіх досліджуваних культурах зустрічалися такі спільні елементи: віковий поділ, календар, організація суспільства, приготування їжі, спільна праця та її поділ, декоративне мистецтво, освіта, етика, свята, фольклор, табу, похоронні ритуали, ігри, подарунки, гостинність, житлове будівництво, заборона інцесту, закон, імена, релігійні культи тощо.

Дж. Мердок ⁶⁵ проголошує тезу: всі культури будуються за одним основним планом універсальної культурної моделі, а всезагальні риси культури – це подібність класифікацій як категорій елементів історії культури й поведінки. Наприклад, поведінка людини під час

---

⁶⁵ **Джордж Пітер Мердок** (1897–1985) – американський антрополог, засновник школи крос-культурних досліджень.

одруження, здобуття освіти, турботи про хворих за багатьма аспектами відрізняється у різних суспільствах. Проте всюди вона групується в три категорії: шлюб, освіта, медицина. Спільною основою різних культур, що дає змогу зробити їхній порівняльний аналіз, визнається постійна система класифікацій.

Дж. Мердок довів, що кожна культура **має мову**, яка складається з однакових компонентів: **фонем, слів, граматики**. Похоронні обряди у всіх культурах переважно є виявленням скорботи, містять ритуали, що захищають від злих сил тощо. Але, незважаючи на подібність (наявність спільних ознак і компонентів), розрізнявся конкретний культурний зміст. Було узагальнено, що дійсні всезагальні риси (спільний знаменник культур) – це не ідентичність змісту, а подібність класифікацій. Універсальна модель існує у всіх культурах: простих і складних, стародавніх і сучасних, а її основа – прихована в особливостях біологічної природи людини та умовах людського існування.

У моделі Мердока таким спільним знаменником визнається **«культурна звичка»** та основні чинники становлення цієї структури, що визначає універсальну модель. Культурна звичка й традиція у певному соціальному контексті взаємодіють, вносять у культуру принцип обмежених можливостей – надзвичайно важливий для визначення універсальної культурної моделі. Цей принцип створює варіативність, притаманну конкретній культурі. Модель Мердока – **«універсальний»** спосіб виявлення спільного і відмінностей у культурах на основі культурно-детермінованої поведінки людини в узагальненій підсумковій універсальній схемі (1967 р.) нараховує 47 загальних культурних ознак.

Дж. Стюард⁶⁶ критично проаналізував уже існуючі системи класифікацій та визнав їх недосконалими. Релятивістські концепції, засновані на теорії культурних ареалів, були статичними, а класифікація тут приписувала однакове значення всім культурним елементам. На такій основі було створено безліч різноманітних класифікаційних схем для однакового етнографічного матеріалу. Отже, класифікація культури за культурними ареалами – описова, а взяті за її основу культурні елементи – нерідко випадкові. Через такі ж причини, за переконаннями Стюарда, недосконалою є і концепція культурного типу Данилевського.

Розроблені також типології на основі спільності (загальності) характерних ознак культури, зокрема, паттерни культури (Бенедикт), національного характеру (Мід) та інші, але вони ігнорують крос-культурні сюжети⁶⁷.

Таксономічна схема значно ширшого значення повинна містити не лише опис спільного ядра культури, але й аналіз культурних паралелей у часі та просторі. Подібний типологічний підхід, що ґрунтується на концепції мультилінійної еволюції, отримав назву «культурного типу» (Стюард).

За визначенням Стюарда, «культурний тип» – це сукупність окремих та функціонально взаємопов'язаних ознак, притаманних двом або більше культурам, але не

---

⁶⁶ **Джуліан Хайнс Стюард** (1902–1972) – американський антрополог, найбільш відомий розробкою теорії культурних змін, культурної екології та соціальної еволюції (неоеволюціонізма).

⁶⁷ **Крос-культурні дослідження** – тип наукового пошуку, згідно з яким поведінку людини та соціальних груп вивчають у контексті їхніх культурних особливостей. У крос-культурному дослідженні головну увагу акцентують на спільних і відмінних рисах у структурі, функціонуванні та розвитку певних соціальних і психологічних феноменів у різних культурних групах.

обов'язково всім. Вищезазначений культурний тип відрізняється від культурного ареалу, бо останній враховує всі елементи культури. Отже, на думку Стюарда, культурний тип – сукупність ознак, що з'являються внаслідок адаптації до навколишнього середовища, та утворюють ядро культури і є характеристикою однакового рівня соціокультурної інтеграції.

Дж. Фейблман ⁶⁸ обґрунтовує свою концепцію «типів культур», де внутрішня специфіка культури визначається особливостями культурно-детермінованої поведінки індивіда. Він розглядає культуру як спосіб існування людини, виокремлює п'ять типів, прогнозує можливість існування ще двох. Ідеться, зокрема, про **допервісний, первісний, військовий, релігійний, цивілізаційний, науковий та постнауковий типи культури**. Зазначені типи – ідеальні моделі, котрі не тотожні реальним культурам, бо реальні культури – динамічні утворення, у складі яких можуть бути декілька типів культури. Віднесення конкретної культури до одного з ідеальних типів – завжди умовність, а використання категорії типів культури дає змогу пояснити особливості конкретних культур.

Варто згадати ще декілька відомих історичних типологій, які можуть зацікавити з погляду історії регіонального розвитку культури та теоретичного осмислення вказаного феномена. В цьому випадку йдеться про **регіональну типологію світової культури**, де за основу класифікації взято поняття **«культурного регіону»**.

---

⁶⁸ **Джеймс Керн Фейблман** – сучасний американський філософ, професор Тулейнського університету (США). В основній роботі з філософії культури («Теорія людської культури», 1946) розглядає культуру як певну систему цінностей і як прикладну онтологію.

Європоцентризм та америкоцентризм

Багато століть поспіль європейці були переконані в тому, що саме культура Європи прогресивна і має вказувати шлях усьому людству. Так склався **європоцентризм** – культурфілософська і світоглядна установка, згідно з якою Європа з притаманним їй духовним укладом є центром світової культури і цивілізації.

У Стародавній Греції з'являються наука, філософія, професійне мистецтво, і це сформувало уявлення про перевагу Європи над іншими народами. Першими в Європі протиставили себе Сходу стародавні греки. Поняття «Схід» вони відносили до Персії та інших народів, котрі знаходяться на сході від грецького світу. Але вже у Стародавній Греції це поняття було не просто географічним, у нього вкладався значно ширший зміст. Розмежування Заходу і Сходу стало формою позначення елліна і варвара, «цивілізованості» і «дикості».

Така диференціація мала чітко виражене ціннісне забарвлення: варварське рішуче відкидалося в ім'я еллінського. Подібний погляд із часом оформився в одну з традицій, успадкованих соціальною практикою і духовним життям післяантичної Європи. Адже Греція стала відправною точкою розвитку європейської культури Нового часу.

Античні філософи відчували єдність людського роду. Однак масштаби вселенського відчуття були ще незначними. Інші народи, «варвари», не сприймалися як рівня грекам. «Пайдейя» (освіта), тобто освіченість, вважалась родовою ознакою людства, в лоно якого могли ввійти всі народи. За твердженням італійського філософа Романо Гвардіні, якщо запитати середньовічну людину, що таке Європа, то вона вкаже на простір, де живе

людина. Це «колишне коло земель», відроджених Духом Христовим і об'єднаних союзом скіпетра і церкви. За межами цього простору лежить чужий і ворожий світ – гуни, сарацини.

Однак Європа – це не тільки географічний комплекс, не тільки конгломерат народів, але й жива ентелехія⁶⁹ (внутрішня сила, душа), живе духовне обличчя. Хрестові походи і подорожі, що призвели до великих географічних відкриттів, захоплення нововідкритих земель і жорстокі колоніальні війни – все це втілено в реальних історичних діяннях, як прояв європоцентристської точки зору. Відповідно до неї Європа, Захід із їхнім історичним укладом, політикою, релігією, культурою, мистецтвом є єдиною й безперечною цінністю.

В епоху Середньовіччя, коли економічні, політичні та культурні зв'язки Європи різко ослабли, а найважливішим чинником духовного та політичного життя стало християнство, Схід у свідомості європейця закономірно перемістився на задній план як щось віддалене і суто екзотичне. Однак звеличення Заходу простежується в європейській свідомості протягом століть.

Думка про роз'єднання людей в європейській філософії підтримувалася концепцією обраності Заходу. Передбачалося, що інші народи належать до людства умовно, оскільки ще не досягли необхідного культурного і цивілізаційного рівня. Зрозуміло, вони йдуть дорогою прогресу. Однак при цьому народи багатьох країн проживають учорашній і позавчорашній дні Європи. Ті, які підіймалися соціально-політичними щаблями, далеко не завжди оцінювалися з позиції людської соборності,

---

⁶⁹ **Ентелехія** – реалізація, дійсність; життєва сила у філософії віталізму. У філософії Аристотеля ентелехія – внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді у кожному бутті до його здійснення; діяльне, формувальне начало.

спільності. Це було не людство, а, швидше, народи різних ойкумен⁷⁰. (Заселена земля, в Античності – грецька територія).

Америкоцентризм – один із різновидів європоцентризму, який розглядає Америку як цитадель нової культури. Осмислення культурних зв'язків між Європою та Америкою має в філософії давні традиції; реальні соціально-історичні особливості американської нації давали змогу говорити про своєрідність американців. Дехто з філософів вбачав у змінах, що відбувалися на американському континенті, прообраз принципово іншої цивілізації, яка випереджає європейську та ціннісно несумісну з нею. Філософи Нового світу⁷¹, відповідно до цієї установки, розвивали месіанські ідеї, представляючи Америку «рятівницею» старої Європи, яка нібито вичерпала свою духовність.

Однак культурні узи Європи і США породжували в філософській літературі протилежний хід думки: ентузіазм з приводу соціальних і духовних перетворень на нових землях змінювався зневірою, розчаруванням у цивілізаційній місії Сполучених Штатів Америки.

Раніше панівний у західній свідомості хід думок не містив навіть натяку на культурну відмінність між Європою та Америкою. Поступово в Америці, особливо в її західно-європейській свідомості, складалося інше переконання: наголошувалося про культурно-історичну своєрідність

---

⁷⁰ **Ойкумена, екумена** – освоєна людством частина світу. Наприкінці XIX ст. це слово і його похідні стали поширюватися в західноєвропейських мовах у зв'язку з початком екуменічного руху серед протестантів.

⁷¹ **Новий світ** – частина суші землі, крім Євразії та Африки, тобто насамперед Америка та Австралія.

Назва «Новий світ» не стосується єдиної частини (або континенту) землі. Термін був запропонований наприкінці XV століття, невдовзі після відкриття Америки, нової для європейців, які раніше знали про існування лише трьох частин світу – Європи, Азії та Африки (що разом мають назву «Старий світ»). Після відкриття Австралії та островів Океанії, термін поширився і на них.

Америку, зміцнювалося уявлення, що саме в Новому світі розігрується нова драма історії, виявляється особливий потенціал людського духу. Однак спроби розкрити неповторність американської культури, довести її своєрідність, принципову відмінність її від європейської щоразу призводили до прямо протилежних результатів: духовне життя Нового світу вважалося лише певною мірою відмінним від європейського. Американські мислителі перебували під сильним впливом європейської ідейної спадщини, хоча і надавали їй особливе трактування. Так, американські інтелектуали сприйняли основи англійського пуританства. Саме тому в американській свідомості стали зміцнюватися універсалістські ідеї, згідно з якими Америка, на противагу Європі, може стати справжнім провідником релігійних та громадянських свобод.

Америка розглядалася ідеологами Нового світу як бастион громадянських і релігійних свобод. Війна з Францією зміцнювала провіденціалістський ⁷² настрій. Наступ американської революції оцінювався як божественний промисел, що стало важливим важелем національного самоствердження.

Держава, заснована на новому континенті, не мала ні минулого, ні гомогенного ⁷³ населення, але саме тому створювалася соціальна міфологія, з'явилася ідея, ніби Америка починає нову історію людства.

Ігноруючи соціально-економічні чинники національного згуртування, американські теоретики наголошували про консолідуючу роль міфів, зображуючи завойовників материка подвижниками, які мають повне право на проведення

---

⁷² **Провіденціалізм** – релігійно-філософський напрям, згідно з яким розвиток суспільства, джерела і рушії його просування та кінцева мета загалом визначаються таємними, зовнішніми щодо історичного процесу силами – провидінням (Богом).

⁷³ **Гомогенність** – однорідність.

своєї волі «примітивним» народам Америки та Африки. Так виправдовувалися насильство і геноцид. Історія становлення вважалася боротьбою з «дикістю» індіанців, «цементуванням» нації на основі незаперечних культурних стандартів.

Історично американська національна свідомість містила в собі глибоку віру у винятковість походження і долю розвитку країни: американці – новий народ, який сформувався з тих, хто шукав і знайшов свободу в Новому світі, хто володіє свого роду місіонерським призначенням. Своєрідність цієї культури – в особливій прихильності до ідеї технічного прогресу, динамізму, перетворення.

У рамках американоцентристської концепції Європа та інші країни світу розглядаються як плацдарм для вкорінення американської цивілізації.

Висуваючи різні програми культурного оновлення, ідеологи Америки, по суті, підтримують ідеал динамічної позанаціональної культури.

Сучасні версії америкоцентризму мають суперечливості: «нові філософи» пишуть про універсальний світогляд, вільний від вузькості «регіоналізму», ратують за відродження глобальної культури, але джерелом універсалізму виявляється не об'єктивний процес зближення культур, а саме америкоцентризм.

Слід зазначити, що в сучасному світі розглядають тенденції до зміни з європоцентристських та америкоцентристських позицій. Вони обумовлені такими чинниками: глобалізація, що прагне об'єднати весь світ спільними проблемами та єдиними шляхами їх розв'язання (наприклад, екологічна криза не вирішується нині в окремо взятій країні); тенденція до позитивних загальнолюдських здобутків (загальні духовні цінності,

що спонукають об'єднуватися), що породжують взаємоінтеграційні процеси східної та західної культури. Всезагальне у культурі має оновлюватися за рахунок самодостатності та самоздійснюваності конкретного і неповторного кожної культури, адже саме так відбувається діалектичний розвиток та існування культури, головна мета якої – еволюційне оновлення людства.

Література:

1. Бобахо В. А., Левикова С. Й. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 398 с.

2. Быстрова А. Н. Мир культуры : учебное пособие / Сибирский государственный университет путей сообщения. Москва : Маркетинг, 2000. 679 с.

3. Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре // Культурология. XX век : Антология / гл. ред. и сост. С. Я. Левит. Москва : Юрист, 1995. С. 7–57.

4. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. 328 с.

5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / сост., послесл., коммент. С. А. Вайгачева. Москва : Книга, 1991. 573 с.

6. Історія світової культури : навч. пос. для студ. гуманіт. спец. вузів / Л. Т. Левчук, В. С. Гриценко, В. В. Єфименко та ін. Київ : Либідь, 2000. 368 с.

7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. Київ : Центр учбової літератури, 2002. 508 с.

8. Крєбер А. Стиль и цивилизации // Антология исследований культуры. Т. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 225–271.

9. Культурология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. С. 499–506.

10. Петрушенко В. Л., Пінда Л. А., Подольська С. А. Культурологія : навчальний посібник / за заг. ред. проф. В. М. Пічі. 3-тє вид., випр. Львів : Магнолія плюс–Видавець СПД ФО «В. М. Піча», 2005. 360 с.

11. Сорокин П. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. С. 425–504.

12. Тойнбі А. Дослідження історії : у 2 томах / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995.

13. Фейблман Дж. Типы культуры // Антология исследований культуры. Т. 1: Интерпретация культуры. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. С. 203–221.

14. Шпенглер О. Закат Европы. Т. 2 (фрагменты) // Культурология. XX век: Антология / гл. ред. и сост. С. Я. Левит. Москва : Юрист, 1995. С. 432–454.

15. Шпенглер О. Закат Европы : в 2 томах. Т. 1: Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность / пер. с нем., вступительная статья и примечания К. А. Свасьяна. Москва : Мысль, 1993.

16. Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Що означають терміни «тип», «типологія»?
2. Як здійснюється типологізація культур?
3. Які методологічні підходи можуть братися за основу класифікації культур за історичним типом?
4. Що таке «ідеальний тип»?
5. Що взято за основу формаційної типології культур?

6. З яких типів культур складається історична класифікація культур?

7. У чому полягають особливості цивілізаційного (культурологічного) підходу щодо проблеми історичної типології культур?

8. Що таке «універсальна культурна модель»?

9. Класифікації історичної типології культури та їхній зміст.

10. Підстави для формування європоцентризму як світоглядної позиції, в чому його сутність?

11. Америкоцентризм – це окремий вид світоглядного ставлення до культури чи різновид європоцентризму? Обґрунтуйте свою думку.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ

Людина і культура: культурфілософський погляд на проблемне поле

Фундаментальний вимір філософії культури безпосередньо пов'язаний із антропологічною⁷⁴ домінантою розуміння культури. Зважаючи на те, що філософія культури займає позицію метатеорії, її погляд на людину стосується універсальних узагальнень філософської антропології, культурологічної антропології, соціальної антропології та інших теоретичних здобутків учення про людину, що спираються на фактичний матеріал. Отже, проблема культури та людини базується на загальних філософських позиціях щодо антропологічного буття, тобто буття людини.

Розглядаючи цю систему буття, потрібно враховувати три рівні співвідношень культури і людини. **Практичний рівень** знаходить вираження в реальному створенні людиною «другої природи» – культурних предметів і процесів. **Практично-духовний рівень** – міфологічне, релігійне, художнє осмислення людини через культурні прояви. **Духовно-теоретичний рівень** – вивчення культурою людини і людиною культури (в повсякденній свідомості, науці, філософії тощо).

На всіх цих рівнях зв'язок людини і культури проявляється двосторонньо: людина творить культуру і культура творить людину, що знаходить вираження в амбівалентності безпосереднього й опосередкованого в самій людині й як похідне – в опредмечених продуктах її діяльності. Треба зазначити, що історичні зміни співвідношення культури і людини, як і самої людини,

---

⁷⁴ **Антропологія** – філософське вчення про людину.

протягом усієї історії досить незначні. Але саме поняття «людина» в співвідношенні культура-людина потрібно розглядати в різних масштабних планах: **загальному, особливому й одиничному.**

Визначимося, що ми маємо під поняттям «людина». **По-перше**, людина «взагалі», тобто людство; **по-друге**, певний тип людини, локалізований у часі і просторі (первісна людина, ренесансна людина, європейська людина, сучасна людина тощо); **по-третє**, конкретна особистість, відмінна від інших індивідів, – «я», «ти», «він». У філософії культури важливо уникнути підміни цих масштабних планів визначення «людини», не переносити ознаки індивідуального на загальні плани людини у вигляді соціальних груп, або не робити висновки щодо соціальної групи, виходячи із особливостей індивіда. З іншого боку, не треба знеособлювати культурні здобутки, уникаючи абстрактних узагальнень. Пам'ятаймо, що культура – це творчі здобутки людини, а можливість творчого розгортання й відбувається завдяки індивідуальному, неповторному та самобутньому. Треба враховувати, що зміст проблеми культура-людина змінюється відповідно до кожного модусу буття людини: культура й людство, культура і особистість, культура і різні історичні або соціальні представники людства (середньовічна людина, інтелігент, люмпен, художник тощо).

Сутність людського буття містить у собі діалектичну єдність соціальної і культурної першооснови. Культура має три масштаби відповідно до філософських онтологічних рівнів «загальне-особливе-одиничне»: культура як спосіб існування людства; культура певної частини людства; культура окремої особистості. Масштаби культури визначаються також конкретним онтологічним статусом людини. Тому реально культура постає не як культура

взагалі, а як поєднання її інваріантних, сутнісних ознак – як культура нації, культура дитинства, культура сучасних політиків тощо. Різноманітні субкультури ⁷⁵ утворюються за внутрішнім розмежуванням форм людської діяльності, за біологічними чи соціальними ознаками, за синтезом біологічних і культурних, соціальних і культурних ознак (наприклад: «локальні цивілізації», «дві культури в кожній національній культурі», «масова та елітарна культура» тощо). Отже, культура – це багатомірне поле різноманітних модифікацій, за кожною з них стоїть певний тип людини. Її реальне буття – це жива взаємодія різноманітних субкультур різного масштабу і природи – контактна і дистанційна, синхронна і діахронна.

Сучасний рівень наукового вивчення людини свідчить, що індивід – це структурований самою природою результат взаємодії спадковості та гри випадку, в якому вплив культури наявний через необхідність. Увесь життєвий шлях особистості є результатом складного перехрещення природних і культурних чинників, що робить кожну конкретну людину унікальною. Отже, людська індивідуальність – це історичний феномен. Перші моделі особистісної свідомості, поведінки, творчості бачимо в античності – від Сократа до Горація, і лише християнство визнало кожну людину особистістю. Епоха Відродження стала першим типом культури, що визнала цінність людської індивідуальності. Подальша історія становлення європейської культури демонструє загострення проблеми індивідуальне-соціальне в культурі, що провокує питання про родові витоки людини, про її надлюдські орієнтири самоздійснення. Культура шукає

---

⁷⁵ **Субкультура** – форма (або тип) культури, що має відповідну систему символів і цінностей (тобто норм, стандартів, ідеалів та переконань), що відрізняють певну соціальну групу від більшості членів суспільства.

способи гармонізації відношень особистості і надлюдського начала (природа, соціум, культурні традиції, духовний ідеал).

Культурна антропологія як самоздійснення філософії культури у ХХ столітті

Культурантропологія є значущим складником філософії культури, зважаючи на антропологічну природу культури. **«Культурна антропологія** – це наука про культуру як сукупність матеріальних об'єктів, цінностей, уявлень та моделей поведінки у всіх формах її проявів та на всіх історичних етапах розвитку»⁷⁶. Отже, «культурна антропологія займається вивченням поведінки людини та результатів її діяльності»⁷⁷. В одному випадку культурна антропологія прирівнюється до антропології філософської, в іншому – її предмет і методи дослідження переплітаються з американською школою культурантропології та англійською школою соціальної антропології. Часто культурну антропологію порівнюють із етнографією. Етнографія, соціальна і культурна антропологія подібні за своїм основним об'єктом. У всіх випадках об'єктом є народи. Але при цьому для даних дисциплін суттєво відрізнятиметься предмет дослідження. **«Для соціальної антропології** – це існуючі в людському суспільстві соціальні інститути, для **культурної антропології** – ті чи інші аспекти культури людства. Ні соціальна, ні культурна антропологія, вивчаючи окремі етноси, жодним чином не ставить перед собою завдання дати теоретичний

---

⁷⁶ Терешкович П. В. **Антропологія культурная** // Новейший философский словарь : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов. Минск : В. М. Скаун, 1998. 896 с.

⁷⁷ Там же.

аналіз етнічних спільнот як таких. Крім того, в багатьох випадках соціальна і культурна антропологія можуть виявляти скепсис щодо реальності існування етносів як дискретних⁷⁸ спільнот»⁷⁹.

Американська школа культурантропології

Культурна антропологія як наукова дисципліна отримала бурхливий розвиток у рамках американської антропологічної школи на початку ХХ ст. Це пов'язано із зародженням у північноамериканському культурному просторі неокантіанських ідей. І найважливішою особистістю тут є Ф. Боас. За походженням – німецький єврей, емігрував до США в 1896 р. з метою дослідити племена північноамериканських індіанців. При цьому він залишався прихильником сучасної йому німецької науки. Однією з основних ідей, що панували в Німеччині на рубежі століть, був культурний дифузійнізм⁸⁰, представлений у концепції К. Шмідта, Л. Фробеніуса та інших авторів, які, посиляючись на неокантіанські ідеї, висунули концепцію «культурних кіл». У даній концепції культурний ареал сприймався як тотальна даність або певна апріорна форма культури. Особливого успіху в цьому напрямі досяг К. Шмідт, який на основі своїх розкопок виокремив значну кількість культурних кіл, а шляхом лінгвістичного

---

⁷⁸ **Дискретність** – властивість роздільності, перервності.

⁷⁹ Введение в культурологию. Курс лекций / под ред. Ю. Н. Солонина, Е. Г. Соколова. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский госуниверситет, 2003. С. 133.

⁸⁰ **Дифузійнізм** – напрям у соціальній антропології й етнографії (етнології), культурології, археології, соціології, в основу якого покладена ідея поширення культурних явищ через контакти між народами – торгівлю, переселення, завоювання; орієнтація в науках про культуру, яка розвинулася на поч. ХХ ст., приписує культурній дифузії (проникнення творів культури з одних галузей в інші) особливе значення в процесі зміни і розвитку культур; дослідження історії й наслідків культурних запозичень.

аналізу виокремив певні культурно-мовні спільності. Основним досягненням цієї теорії було уявлення про неможливість зведення різних культурних кіл одне до одного.

Прихильники даної теорії заперечували еволюціонізм⁸¹ англійської антропологічної школи, вважаючи, що еволюційний процес відбувається лише в рамках одного культурного кола. **Ф. Боас**⁸² під час своїх американських досліджень стикається з явищем акультурації⁸³ і виявляє таке явище, як мовне об'єднання, в якому спостерігається загальна низка понять для різних мов. Він зазначав, що різниця між різними племенами індіанців може бути більш разючою, ніж між росіянами й англійцями, французами і німцями. Отже, йому вдалося виділити **три сутнісні аспекти для будь-якої культури**: 1) раса-природа, 2) культура; 3) мова. У книзі «Розум первісної людини» на прикладі даних фізичної антропології він доводить, що расові відмінності не завжди впливають на аналітичні здібності людини. Основними особливостями людей є культурні та мовні. По суті, **проект культурної антропології, створений Боасом**, містить у собі такі установки: 1) опис расових та інших біологічних

---

⁸¹ **Еволюціонізм** – напрям в антропології, наука про походження та розвиток (еволюцію) людини, утворення людських рас та закономірність їх розвитку відповідно до об'єктивних всезагальних законів Всесвіту. Час зародження – XIX ст.

⁸² **Франц Боас** (1858–1942) – американський антрополог, етнограф і лінгвіст. Засновник і голова «історичної школи» в американській етнографії. Професор Колумбійського університету в Нью-Йорку. Творець американської антропології культури, автор концепції культурного релятивізму, критик етноцентризму. Стверджував, що еволюція – це процес змін, який відбувається в культурі кожного народу індивідуально, незалежно від якихось об'єктивних законів розвитку.

⁸³ **Акультурація** – процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу. Слід розрізняти акультурацію та асиміляцію, за якої відбувається повна втрата одним народом своєї мови та культури за контакту з іншим, більш домінантним.

відмінностей між представниками різних культур із метою обґрунтування незначної між ними різниці; 2) археологічний та історичний описи писемних і неписемних культур з метою обґрунтування унікальності кожної з культур; 3) опис культурних обрядів, сімейних відносин, епосу, міфу, мистецтва, а також інших культурних особливостей різних народів, та аналіз відмінних рис різних мов. Слід зауважити, що в цій частині своїх досліджень Боас прагне обґрунтувати будь-які культурні відмінності на основі аналізу мови, звичаїв і соціальних інститутів. Отже, після Боаса культурна антропологія засвідчує, що немає культури взагалі, але щоразу ми маємо справу з конкретною унікальною культурою. Ця установка стала досить значущою для культурної антропології в США, Франції та Англії, зокрема, у таких відомих дослідників, як П. Радін, Р. Лінтон, Е. Сепір, М. Мід, Р. Бенедикт та інших. Ця установка була актуальна аж до так званих «досліджень культури» неоеволюціоністів – А. Кребера, Дж. Клакхон, Л. Вайта та інших, які встановили проблему культурних універсалій – **шлюбу, моральних норм, життя, смерті** тощо.

Варто згадати і символіко-інтерпретаційний підхід **К. Гірца**⁸⁴, який запропонував розглядати культуру як стилістичну сутність, ізольовану щодо соціальної структури та індивідуальної психології. Людина мислить у різноманітних символічних системах, що визначає і символічність її поведінки. Вона живе у «павутині значень», які й представляють культуру. Гірц писав, що «поділяючи думку Макса Вебера, згідно з якою людина – це тварина, обплутана мережами смислів, що сама

---

⁸⁴ **Кліффорд Джеймс Гірц** (1926–2006) – американський антрополог та соціолог. Засновник інтерпретаційної (символічної) антропології, що вивчає культури, а також вплив концепції культури на концепцію людини.

створила, я вважаю, що цими мережами й є сама культура»⁸⁵. Використовуючи «спонтанність насиченого опису», Гірц створює семіотичну концепцію культури. «Насичений опис» – термін, що введений Г. Райлом⁸⁶, та означає адекватний опис символічної дії, тобто такої, якою вона є під час опису її самоінтерпретації. Як зазначав Гірц, «наші описи символічних систем інших народів повинні орієнтуватися на діючих осіб»⁸⁷. Це означає, що вивчатися має той опис, який дають носії даних культур. Таким чином, антропологічний метод, згідно з Гірцом, – це метод інтерпретації. До того ж інтерпретація не повинна захоплюватися своєю майстерністю, але прагнути до розкриття суті досліджуваного об'єкта.

Для сучасної філософії культурної, соціальної антропології та етнології як наукових дисциплін, пов'язаних із польовим досвідом роботи, досі існує протиріччя. **З одного боку**, щоб зрозуміти культуру, треба стати її носієм (включене спостереження). Але, з **іншого боку**, щоб її інтерпретувати, потрібно зберігати дистанцію. У культурній антропології дистанція забезпечується приналежністю до іншої культурної традиції, що лише загострює внутрішні протиріччя.

Американська (історична) школа культурантропології, чи школа Ф. Боаса, до якої належали американські вчені Ф. Боас, Ф. Гребнер, А. Кребер та ін., зробила основний акцент на конкретні дослідження, методи скрупульозного опису всіх особливостей будь-якої культури. Ця школа

---

⁸⁵ Гірц К. В поисках интерпретативной теории культуры // Антология исследований культуры : в 2 томах. Т. 1: Интерпретации культуры. Санкт-Петербург : Университетская книга. С. 183.

⁸⁶ **Гілберт Райл** (1900–1976) – англійський філософ, один із засновників лінгвістичної філософії.

⁸⁷ Гірц К. В поисках интерпретативной теории культуры // Антология исследований культуры : в 2 томах. Т. 1: Интерпретации культуры. Санкт-Петербург : Университетская книга. С. 183.

прагнула простежити і задокументувати походження кожної ознаки культури; визначити, виникла вона в рамках даної культури чи проникала в неї ззовні. Вивчалися різні випадки дифузії (взаємопроникнення) культур, культурної трансформації. Найважливішим досягненням школи Ф. Боаса стала розробка теорії акультурації⁸⁸. Простежуються **три типи відносин** між даними групами:

- культура однієї групи приймається іншою частково («прийняття») або повністю («асиміляція»);
- відбувається адаптація, пристосування елементів однієї культури до потреб іншої;
- виникає «реакція» – повне відторгнення форм чужої культури.

Ф. Боас визначив культуру як сукупність моделей поведінки, які людина засвоює у процесі дорослішання, й прийняття нею своєї культурної ролі. **А. Кребер**⁸⁹ **культуру** розумів як систему елементів, належно зчеплених, що утворюють цілісність, певну модель, зразок. Форма культури залежить від властивого їй стилю, який накладає відбиток на поведінку людей, особливості матеріальної культури, обумовленої, своєю чергою, специфікою духовної культури та її ціннісними орієнтаціями. Кожна культура має провідну ідею, що підтверджує її видатні досягнення та унікальність.

Одночасно з історичною школою розвивався **дифузійонізм**⁹⁰. Дифузійонізм як науковий напрям

---

⁸⁸ **Акультурація** – це процес зміни культури, що відбувається за безпосереднього контакту і взаємодії кількох груп людей, котрі є носіями різних культур.

⁸⁹ **Альфред Луїс Кребер** (1876–1960) – один із найбільш значущих американських антропологів у першій половині ХХ століття.

⁹⁰ **Дифузій** – запозичення з фізики, що воно означає «розтікання», «проникнення»; в культурній антропології під дифузійею стали розуміти

визнавав головним змістом історичного процесу дифузію, контакт, запозичення, перенесення і взаємодію культур. Еволюціоністським ідеям автономного виникнення і розвитку схожих культур у подібних умовах дифузіоністи протиставили ідею унікальності виникнення культурних елементів у певних географічних регіонах та подальше розповсюдження їх із центру зародження.

Засновником дифузіонізму був професор Мюнхенського університету **Фрідріх Ратцель**⁹¹, який перший звернув увагу на закономірності розподілу явищ культур по країнах і зонах. Раси змішуються, мови змінюються і зникають, сама назва народностей змінюється. Тільки культурні предмети зберігають свою форму й ареал буття. Тому найважливіше завдання культурної антропології – це вивчати поширення предметів культури. Народи, на думку Ф. Ратцеля, змінюються, гинуть, а предмет залишається незмінним; через це вивчення географічного поширення етнографічних предметів є найважливішим під час дослідження культур.

Ф. Ратцель розглядав різні форми взаємодії народів: переселення племен, завоювання, змішування расових типів, обмін, торгівлю тощо. Саме у процесі цих взаємодій відбувається просторове поширення культур. Дослідник визначив **два способи переміщення елементів культур:**

- повне і швидке перенесення на окремі предмети всього культурного комплексу; цей спосіб він назвав **аккультурацією;**

поширення культурних явищ через взаємозв'язки між народами – торгівлю, переселення, завоювання тощо.

⁹¹ **Фрідріх Ратцель** (1844–1904) – німецький зоолог і географ. Вважається основоположником антропогеографії та політичної географії, заклав основи геополітичної науки. Вперше в 1901 році вжив термін «життєвий простір» (нім. Lebensraum) на означення важливого географічного чинника середовища проживання, що впливає на діяльність людини, зумовлює хід і напрям розвитку конкретних суспільств.

• переміщення окремих етнографічних предметів від одного народу до іншого: при цьому одні предмети (прикраси, одяг, наркотики) легко передаються від народу до народу, а інші (упряж, вироби з металу) переміщуються тільки разом з їхніми носіями.

Фріц Гребнер⁹², визнаний основоположником дифузійнізму в німецькомовних країнах, створив теорію культурних кіл. Йому вдалося об'єднати культурні досягнення народів усього світу на додержавній стадії розвитку в шести культурних колах (або культурах), кожне з яких складається із 19–20 елементів.

У 1917 р. **Кларк Вісслер**⁹³ зробив висновок: культура – це результат пристосування окремої групи людей до певного екологічного середовища. Матеріальні і духовні елементи культури поширюються шляхом дифузії між реально існуючими культурними сферами. К. Вісслер сформулював **загальний закон культурної дифузії**: поширення культурних явищ і «людських рис» відбувається концентрично, тобто прості форми займають периферійне положення, а центральна позиція належить складнішим культурним формам.

Як засвідчує дифузійнізм, кожна культура як живий організм народжується в певних географічних умовах, має свій центр зародження; причому кожен елемент культури виникає тільки одного разу і потім поширюється за рахунок переносів, запозичення, переміщення матеріальних і духовних елементів культури від одного народу до інших.

---

⁹² **Роберт Фріц Гребнер** (1877–1934) – німецький географ і етнолог. Автор теорії культурних кіл, що стала основою культурно-історичного напрямку в етнології й отримала підтримку Франца Боаса, Кларка Вісслера і Пауля Кірхгоффа.

⁹³ **Кларк Девід Вісслер** (1870–1947) – американський антрополог. Вивчав культуру і психологію.

У кожній культурі є свій центр зародження і поширення; знайти ці центри кожної культури – головне завдання культурної антропології. Методом дослідження культур є вивчення культурних кіл або ареалів поширення елементів культури.

Зауважимо, що американська культурантропологічна школа вирізнялась практичним прикладним характером та мала обмежений рівень теоретичних узагальнень і недостатність фундаментальних розробок. Але ж серед досягнень цієї школи слід виділити збір та опис різних явищ акультурації, різновидів типологізованих контактів та розробку таких робочих категорій як «мікропроцеси при акультурації» та континуум ⁹⁴.

Британська школа соціальної антропології

Особливістю британської школи культурної антропології є фундаментальний, теоретичний підхід до вивчення культури та суспільства. Насамперед вона спиралася на досвід відомої британської міфологічної школи Дж. Фрейзера та Е. Тейлора, а також дослідження французького культуролога Л. Леві-Брюля та соціологічну концепцію Е. Дюркгейма. На конкретно-історичному матеріалі соціального устрою та культури сучасних їм народів Африки та Азії вони проаналізували функції традиційних та інноваційних інститутів влади.

Один із представників британської школи культурантропології **А. Редкліф-Браун** ⁹⁵ зазначав, що особливість цього напрямку полягає в дослідженні

---

⁹⁴ **Континуум** – здійснення буття, культури, події в безперервній протяжності, в процесуальному становленні.

⁹⁵ **Альфред Реджинальд Редкліф-Браун** (1881–1955) – британський соціально-культурний антрополог, один із засновників структурного функціоналізму.

різноманітних аспектів соціального життя, та визначав, що «сучасна антропологія є функціонально узагальнюючою та соціологічною»⁹⁶. Саме цілісність форми надає її частинам характер та форми функціонування. Так, предметом дослідження в британській соціальній антропології є вивчення взаємопроникнень цивілізаційних внутрішніх соціальних відносин в їхній взаємній інтеграції, боротьбі чи адаптації. Британські культурологи структурують чи деструктурують інституційні форми соціальних відносин, спорідненість, форми шлюбу, механізми соціального контролю в традиційних суспільствах.

Представник цієї школи **Б. Маліновський**⁹⁷ обґрунтував значення соціальних інститутів у взаємопроникненні різних соціальних систем, а також їхній вплив та корегування соціальної поведінки людини. У своїй праці «Динаміка культурних змін» він назвав основні принципи взаємопроникнення різних соціальних систем:

«Принцип автономного детермінізму, який формується завдяки трьом фазам динаміки соціальних систем: європейські інтенції, контакти та зміни, реакція трибалізму⁹⁸;

Принцип відносності та взаємозалежності цих фаз;

Принцип динамічної асиметрії взаємодії європейських та традиційних соціальних систем;

Принцип множинності та неузгодженості європейської політики, цілей, ідей, методів (їх дивергентність⁹⁹);

---

⁹⁶ Radcliffe-Brown A. R. The Methods of Ethnology and Social Anthropology // South African Journal of Science. Vol. 20. 1923. P. 124–147.

⁹⁷ **Броніслав Каспер Маліновський** (1884–1942) – польсько-англійський антрополог, етнограф і соціолог. Основоположник функціональної школи в антропології та соціології.

⁹⁸ **Трибалізм** – форма родоплемінної організації спільноти, яка базується на родоплемінних зв'язках.

⁹⁹ **Дивергентність** – нетрадиційні, нестандартні, креативні форми виконання завдань.

Принцип зіткнення і взаємодії традиційних та інноваційних інституалізованих соціальних систем;

Принцип загального чинника підстави для контактів двох протилежних соціальних систем. Згідно з Маліновським, відсутність чи наявність цього принципу обумовлює конфлікти, кооперації для сумісного розвитку.

Принцип кумулятивної¹⁰⁰ політизації традиційного суспільного устрою;

Принцип нового націоналізму (регіональний, релігійний, корпоративний тощо)¹⁰¹.

Отже, Б. Маліновський за допомогою функціонального методу описав різні форми соціального взаємозв'язку та використовував поняття «культура» як органічну сукупність взаємопов'язаних соціальних систем. Саме ці системи існують для задоволення первинних (природних) та вторинних (народжених системою) потреб людей. Культура в цьому визначенні за своєю функціональною навантаженістю є удосконаленням соціального досвіду.

Вагомим внеском британської школи культурантропології є дослідження **Годфрі та Моніки Вільсонів**¹⁰², які вивчали особливості соціальних процесів у Центральній Африці, що визнавала на той час європейську колонізацію. Вони зазначали, що відсутність соціальної рівноваги є наслідком асиметрії соціальних і культурних парадигм.

Отже, культурантропологія має вагоме значення для вивчення різних типів культур, що дало змогу виокремити її як самостійну галузь знань.

---

¹⁰⁰ **Кумулятивний** – поступове накопичення, що з часом підсумовується і містить вірогідність вибухонебезпечного викиду (кумулятивний ефект).

¹⁰¹ Malinowski B. The Dynamics of Culture Change: An Inquiry into Race Relations in Africa. New Haven, CT : Yale University Press, 1958. P. 87.

¹⁰² **Годфрі та Моніка Вільсоні** – британські дослідники середини ХХ ст., представники соціальної антропології, яку пов'язували з впливом аграрної культури.

За численними описами різних мов та звичаїв розкриваються різноманіття, унікальність та неповторність різного типу культур.

Через різні прояви (духовні та матеріальні) однієї й тієї ж культури виокремлюється універсальне начало – спосіб і тип людського спілкування з природою та собі подібними, цілісність, генотип соціального досвіду.

Розквіт польової антропології та соціальної етнографії не тільки засвідчив закономірності та життєздатність цілої низки культур, але й підштовхнув до осмислення ситуації співіснування, діалогу культур, на фоні якого європейський шлях розвитку постав лише як один із можливих варіантів.

Індивідуальність як суб'єкт культури

Осмислення значущості індивідуальності починається з визначення поняття. Всупереч поширеній думці, виділимо перевагу значущості індивідуальності над особистістю. **Індивідуальне – неповторне, самоцінне й самобутнє в будь-якій людині, несе в лоно культури можливості творчого розгортання, креативного розвороту в небувалі простори буттєвого становлення.** Так, в індивідуальному й криється глибинна можливість збагатити, оновити культуру та надати їй еволюційних ракурсів становлення. А особистість – це обмеження індивідуальності вже набутими соціальними формами та досягненнями культури, певний еталон, а іноді й стереотип, до якого уніфіковано прагнуть індивідуальності, що мають пристосуватися до соціальних вимог. **Особистість, на наш погляд, – це маска, яку мають одягати індивідуальності, щоб бути**

пізнаваними в певних соціальних умовах. Вимоги до особистості змінюються відповідно до змін соціальних форм, світоглядних позицій й ціннісних вимірів часу. Індивідуальність, що має спиратися на свою неповторність, інтегрується у світ певної культури, зберігаючи при цьому свої імпліцитні характеристики, що мають можливість збагатити культуру. Саме тому в цьому підрозділі йдеться не про особистість, що традиційно визнана як більш високий рівень становлення індивідуальності, а про індивідуальність, що має оновлювати культурні сценарії. Наголосимо, що кожна людина є індивідуальністю, але ж не кожна є особистістю. Саме тому індивідуальність як універсальна характеристика людини й виступає продуктивним конструктом моделювання культурного простору та визначальним суб'єктом культури.

Проблема індивідуальності завжди знаходиться в центрі досліджень про культуру. Адже культура й індивідуальність взаємопов'язані. З одного боку, культура формує той чи інший тип індивідуальностей. Спільне історичне минуле, історична пам'ять, просторово-часові концепти, групова совість, міфологія, релігійні доктрини, загальноприйняті ритуали, біосоціальний досвід, система загальнозначущих моделей-зразків, особливості географічного простору, особливості соціальних інститутів, економічні моделі, колективні думки і відчуття, сімейні зразки, історичні традиції, ідеали і цінності, ставлення до чужих цінностей – ось далеко не повний перелік тих чинників, які впливають на формування індивідуальності в культурі. З іншого боку, індивідуальність відтворює, змінює, відкриває нове в культурі. Без індивідуальності немає культури, оскільки індивідуальність – не тільки рушійна сила і творець культури, але й головна мета її становлення. Індивідуальність набуває значення в статусі

особистості за умов еволюційної відповідності часу. «Самореалізація людини здійснюється в культурі, і тільки в культурі в тому сенсі, звичайно, що сама культура протікає в історії. Хоча історія змістовно є особистісний процес, але все ж власне особистісний процес – це процес культури, а історія виступає як сфера об'єктивації культури»¹⁰³, – писав видатний філософ М. Б. Туровський. Індивідуальність здатна вийти зі свого світу в чужий, невпорядкований, проникнути в чужі культури, в інше духовне життя і визначити своє ставлення до неї. Це має величезне значення для створення власної культури, бо своя культура будується в поєднанні двох можливостей – **можливості відмежувати себе від іншої культури і можливості відкрити себе в іншій культурі**. З розвитком культури зростає диференціація між індивідами і водночас їх наближення до різноманітності інших культур. Диференціація послаблює зв'язок із ближнім, щоб зав'язати новий зв'язок, реальний та ідеальний, з більш далеким. Людина відрізняється тим, що відокремлює себе як діяча культурних та історичних процесів від результатів своєї діяльності. Вона віддає продукти своєї праці іншим. Поділ людської діяльності передбачає індивідуальну відповідальність як соціальне визнання особливої діяльності в особі конкретної людини.

Німецький філософ Г. Зіммель наголошував, що «людська природа і людські відносини влаштовані таким чином, що чим більше відносини індивіда виходять за межі, визначені за своєю величиною, тим більше він зосереджується на самому собі»¹⁰⁴. Але потреби в

---

¹⁰³ Туровский М. Б. Философское обоснование истории культурологии (материалы семинаров) // Освоение истории: концепции. дискуссии, диалоги. Москва, 1998. Вып. 7. С. 74.

¹⁰⁴ Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования. Москва : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909. С. 87.

самозбереженні, самовладанні, справжньому відчутті власної гідності, вдосконалення власної індивідуальності людина виконує самотійно, а не в певному колі соціальних обмежень. У цьому запорука збереження і розвитку людяності, але в цьому ж і основні причини тривоги і турботи людини. Людина повинна залишатися людиною взагалі, «Людиною» з великої літери – незважаючи на те, що вона – істота зі своїми соціально-економічними потребами, пристрастями, обмеженнями.

Чим складніше стає соціокультурна дійсність, тим більш незрозумілими виявляються її соціальні ролі. У такій діалектиці між внутрішнім і зовнішнім у світі людської культури протилежність Я – Вони, Ми – Вони формує тенденцію від замкнутості до розширення, до створення нових видів творчої діяльності. У колективному житті людських істот спостерігається стала тенденція до створення окремих культурних світів, але, можливо, це тільки з урахуванням історії культури всього роду людського, з урахуванням цілісності традицій. Без малих колективів немає великої культури, писав Ю. М. Лотман ¹⁰⁵.

Єдиним універсальним способом осягнути цілісність навколишнього світу стало міжлюдське спілкування у культурі. У цьому зв'язку важливо зазначити, що взаємовплив культури та індивідуальності неможливий без систем спілкування в культурі. **Ця система спілкування складається із систем передачі, поширення та зберігання інформації; системи соціальної та міжкультурної комунікації.**

Життя самої культури триває у часі і просторі, виражається у символах, передається за допомогою

---

¹⁰⁵ Лотман Ю. М. Внутри мислящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. С. 98.

механізмів спілкування, посилюється завдяки створенню нових елементів у комунікації. У процесі розвитку культури створюються різноманітні предметні і знакові засоби, які забезпечують непряме спілкування. Через інформаційні та комунікативні засоби люди розвивають спільну мову, отримують досвід, створюють цінності, освоюють соціальний простір і час. Інформаційні та комунікативні системи стають базисним засобом збереження, передачі колективного знання і досвіду – найважливішого чинника в розвитку культури. Завдяки їм взаємообмін став взаємозбагаченням. Накопичення культурних результатів, що фіксуються матеріально й ідеально, культурна пам'ять людства – умова нашого залучення в безперервне «поле значень і смислів» (М. К. Мамардашвілі), умова розвитку творчої діяльності людини.

Творчість – це створення нових образів, знань, засобів спілкування, цінностей. Творчість – продуктивна діяльність з оновлення буття у культурі. Саме у процесі творчості відбуваються саморозвиток і самореалізація індивідуального.

В історії філософії й у теорії культури творчість розглядається, **по-перше**, як глибинний, істинно людський та божественний процес, що не піддається раціональному поясненню; **по-друге**, як результат розвитку суспільства, збільшуються можливості для створення нового у культурі. Сутність творчості полягає в співтворчості, у спільній діяльності людей з оновлення життя, в розумінні відповідальності перед загальним, у самовіддачі індивідуальності. Творчий процес у культурі певного періоду в історії залежить від соціального замовлення на новацію; наявності певних форм культури для здійснення новацій; особливостей соціальної або

професійної групи, в якій народжується творча особистість; системи виховання і умов для творчості в суспільстві.

Патологічні форми взаємодії індивідуального і культурного

Починаючи з трьох останніх десятиліть ХХ ст., спостерігається кардинальна зміна економічних, соціальних, технічних основ суспільства. Найважливішим способом впливу на індивідуальність стають засоби масової комунікації. Кардинально змінюються способи передачі соціального досвіду. Локальні теми стають глобальними, розширюються способи бачення, доступ до різних форм культури, колективного знання. Однак глобалізація культури може призвести до однобічного розвитку. Результатами стають культурний шок¹⁰⁶, маргінальна¹⁰⁷ особистість, нарцисична особистість¹⁰⁸, замкнутість у субкультурах, нездатність індивіда впоратися зі зростаючим потоком знань, патологічні форми віртуалізма.

Культурний шок – це кризовий стан, втрата орієнтації та емоційного збурення, викликаний раптовим

---

¹⁰⁶ **Культурний шок** – це стан спантеличення, втрати орієнтації та емоційного збурення, викликаний раптовим потраплянням людини в незнайоме їй середовище чи іншу культуру.

¹⁰⁷ **Маргінал** – людина, яка перебуває на краю, на межі різних систем – культур, соціальних цінностей, і яка зазнає їхнього суперечливого впливу. В індивідуальному плані – це особа, котра має групову приналежність без групової ідентифікації.

¹⁰⁸ **Нарцисизм** – риса характеру, яка полягає у винятковій самозакоханості. Термін походить із грецького міфа про Нарциса, прекрасного юнака, який згордував коханням німфи Ехо. Як покарання за це, він був приречений закохатися у власне відображення у воді озера, і помер від цієї любові.

потраплянням людини в незнайоме їй середовище чи іншу культуру. Культурний шок виникає, коли чинники, що допомагають індивіду діяти, зникають та на їхньому місці з'являються нові. Усе менше сфер життя підпорядковується стабільним нормам поведінки.

Маргінальна особистість – людина перехідного етапу, яка ще не змогла порвати з минулим і не знайшла себе в майбутньому. Вона – на рубежі двох культур і остаточно не вирішила, з якою з них себе ідентифікувати.

Нарцисична особистість – це людина, зайнята виняково собою. У ситуації ризику, пов'язаного з глобальними проблемами сучасності, непередбачуваністю суспільного розвитку і складнощами освоєння безлічі форм сучасної культури, людина уникає відповідальності, займається виняково собою.

У зв'язку із цим особливої актуальності набуває вивчення питань про джерела творчості, взаємодію особистості і громадського та культурного оточення, свободи і відповідальності особистості.

Головною темою майбутнього має стати тема місця людини в новому світі, її усвідомленого права і відповідального вибору.

Інкультурація – це поступове вироблення людиною навичок, манер, норм поведінки, які характерні для певного типу культури, для певного історичного періоду. Це тривале і поступове освоєння людиною способів, норм, практичних рекомендацій у повсякденному житті. Практика – основа людського самоствердження в історії. Людина підкорюється стереотипам, процедурам, прийнятим у групі, культурі. Ці процедури зафіксовані насамперед у мові – в усній і письмовій мові, читанні і писанні.

Інкультурація – передбачає наявність таких соціально-культурних елементів, як лінгвістична система,

ціннісно-сміслові орієнтири, процедури розвитку творчої діяльності, сукупність накопичених надбань у культурі. **Першою** умовою інкультурації має бути самоствердження людини в часі. Для цього потрібно привласнювати отримані вміння, здібності, готувати можливості для творчості й, отже, отримувати певну незалежність від природних, суспільних умов у постійно мінливих обставинах. Це підкорення часу людиною відбувається через створення автономного культурного простору. **Другою** умовою «завоювання» культури стає присвоєння різних способів бачення. Мати можливість бачити означає мати можливість передбачати шляхом «читання» простору. Але найважливіше у цьому процесі для сучасної людини є оволодіння знаннями.

Соціалізація – це процес вироблення людиною соціальних норм і правил суспільства, щоб стати активним, повноцінним членом суспільства, сформованою особистістю. У процесі соціалізації відбувається поступове залучення індивіда до життя суспільства, до історії і традицій, передача йому основних форм соціокультурного досвіду. У сім'ї, школі, вищому навчальному закладі індивід освоює необхідні навички, здобуває знання, долучається до культурних норм і традицій. Соціалізація – це також імітація, ідентифікація індивіда з Іншими. Іншими можуть бути батьки, вчителі, однолітки, улюблені актори, літературні персонажі, герої телевізійних передач тощо.

Існує безліч різних трактувань процесу соціалізації.

Французький соціолог **Г Тард** вважав, що в основі соціалізації лежить принцип наслідування. Американський соціолог **Т. Парсонс** бачив у ньому процес інтернаціоналізації громадських норм, вбирання інформації про значущість Інших. Американський соціолог **Дж. Смелзер** наголошував, що соціалізація – це набутий людьми досвід і усвідомлені

цінності, необхідні для їхніх соціальних ролей. Соціалізація дає можливість людині взаємодіяти з іншими людьми, а також сприяє передачі досвіду від покоління до покоління. Філософи бачать соціалізацію як безперервний процес (Дж. Мід), відповідь на кризу (З. Фройд), постійне зростання (Е. Еріксон). У процесі соціалізації особистісна, приватна і соціальна сфери знаходяться в постійній взаємодії, взаємовизначенні. На думку Ю. Хабермаса, приватна сфера (система особистісних взаємин) висловлює громадську (публічну) думку, вступаючи з громадськими інститутами в публічні діалогічні відносини. Слід пам'ятати, що процес соціалізації в результаті стає процесом самовизначення. У кожному суспільстві і культурі поступово формується певний процес соціалізації особистості.

Особливості типів соціалізації залежать від історично конкретної структури суспільства та від типу культури. Можна виділити особливості соціалізації в первісному, античному, феодально-європейському, капіталістичному, соціалістичному суспільствах. Їх також можна виявити в східній, європейській, вітчизняній, американській, африканській культурах тощо. Найвні особливості соціалізації в традиційному, індустріальному, постіндустріальному суспільствах.

Культурна картина світу

Буття людини в широкому сенсі має універсальний характер. Тобто є фундаментальні закономірності, за якими розвивається та існує кожна людина. Наприклад, факти народження та смерті, росту й старіння, пізнання та спілкування тощо притаманні феномену людини усіх

часів і культур. Але ж проживання цих універсалій має суто індивідуальний характер, а також характеризується вписуванням індивідуальності в певну картину світу, властиву певному часу, світоглядній та культурній неповторності.

Багатство буття певної культури, вся цілісність буття певного народу формує певний спосіб усвідомлення світу й форми існування в ньому. Результат цього специфічного бачення світу, в якому живе людина, і є **культурна картина світу** – система образів, цінностей, уявлень, знань про устрій світу і місце людини в ньому. Людське буття різнопланове та багатоманітне, тому поняття «культурна картина світу» вживається в широкому і вузькому сенсах слова. **У строгому, вузькому сенсі** до культурної картини світу належать первинні інтуїції, національні архетипи, образний устрій, способи сприйняття часу і простору, «самоочевидні», але недоведені твердження, позанаукові знання. **У широкому сенсі** разом із перерахованими елементами до культурної картини світу зараховують і наукові знання.

Людська життєдіяльність протікає у постійному розділенні на простір, в якому безпосередньо здійснюються життєві цикли (де діяльність індивідів протікає як природний процес), і простір, де включається рефлексія, свідомо доцільний спосіб людського самоствердження у світі. Ці особливості життєдіяльності отримують свою форму вираження у вигляді значущих кристалізацій, того, що можна назвати життєвими смислами, фундаментальними для людського буття. В кінцевому підсумку смислові зв'язки життєдіяльності утворюють ритми і цикли людського життя, просторові і тимчасові залежності життєдіяльності, які є передумовою

культурного процесу. Це можна проілюструвати на звичайних життєвих прикладах. Так, уже самі елементарні життєві потреби і спонукання (наприклад, в їжі) людина задовольняє строго визначеним і осмисленим чином. Людина не просто втамовує голод або спрагу, а здійснює це в певних культурних формах: вона використовує процедури приготування і ритуали прийому їжі. У житті громади час трапези небайдужий для індивідів, бо він визначається не почуттям голоду, а культурним змістом.

Вузлові моменти картини світу закріплюються в мові. Так, етимологія поняття «час» – *tempus* – походить від латинського *tendo* – «натягувати», «простягати». Звідси і терміни Декарта: *extention* – протяжність, *entendement* – розуміння. В німецькій мові час (*die Zeit*) розуміється як частина вічності, як те, що відрізане від вічності; в українській мові слово «**го**дина» пов'язане зі словом «по**го**дитися», тобто ввійти в частину вічності, виміряти її. Ці первинні відчуття часу закріплюються в мові, потім відтворюються в гіпотези, а з часом й у суто наукові теорії щодо устрою Всесвіту. Так, культурна картина світу будується, виходячи з того, що світ означає для людини. Культура – це конституціювання певної усвідомленої спільності між людьми, яка пов'язує та об'єднує їх на шляху до відкриття нового буття. В процесі численних випробувань предметного світу той чи інший предмет, річ, явище набувають свого місця у світобудові та суспільному бутті. Отже, картина світу – це система значень, в якій не категоріальне членування світу з погляду його об'єктивної визначеності, а вираз структурованості світу людини з погляду співвіднесення речей і їхніх функцій набуває цілісної життєвої практики.

Із цієї позиції культурна картина світу відбудовується, згідно з термінологією Е. Гуссерля¹⁰⁹, як **життєвий світ**, який є конкретно-історичною основою взаємопогодженого досвіду, інтерсуб'єктивною ідентифікацією будь-якого смислу, універсамом первинних вірогідностей, що формуються анонімно, які апіорні щодо логіко-теоретичної схематизації природи, культури, життя¹¹⁰. Той об'єктивний зміст світу, що відкривається людині в предметно-практичній діяльності, дається їй в єдності зі смислом та значенням. Отже, **значення** виступають орієнтирами і засобами людських дій; вони складають доцільну структуру світу, в якій структурні і функціональні зв'язки є інваріантом цілераціональної єдності світу. Саме світ значень забезпечує кожного індивіда інтерсуб'єктивним набором засобів і цілей; вони значущі тому, що практично апробовані, а тому розумні і зрозумілі в межах життєвого світу.

За інструментального підходу поняття «культурна картина світу» зводиться лише до раціоналізовано очевидного, до опису вербально виражених знань (у тому числі і наукових знань) про світ і його різні частини. Але буття людини не монологічне, а діалогічне і багатозначне, його не можна звести до суто операційної єдності. За такого підходу відбувається нехтування неповторністю й унікальністю суб'єкта, людське буття деперсоналізується.

Культурна картина світу і за своїм генезисом, і змістовно містить **ціннісні судження**. Цінності виникають у результаті осмислення людиною значущості

---

¹⁰⁹ **Едмунд Густав Альбрехт Гуссерль** (1859–1938) – німецький філософ, відомий як засновник феноменології, в якій має значення суб'єктивний досвід як джерело пізнання об'єктивних феноменів.

¹¹⁰ Калиниченко В. В. Жизненный мир // Современная западная философия : словарь. Москва : Политиздат, 1991. С. 77.

для неї тих чи інших об'єктів (матеріальних або духовних). Людина – активна істота: вона не тільки створює предмети, яких не існує в природі, але й «втягує» в обрії свого життя і природні, і штучно створені речі, які в процесі людської діяльності змушені «узгоджувати власні дії» з її результатами, а сам процес людської діяльності «підлаштовується» під світ значущих для людини цінностей. У результаті, найрізноманітніші явища співвідносяться з певним еталоном.

Кожна сфера культурної діяльності людини набуває іманентний¹¹¹ їй ціннісний вимір. Існують цінності матеріального життя, економіки, соціального порядку, політики, моралі, мистецтва, науки, релігії. У кожному типі культури виникає своя ієрархія цінностей і ціннісних вимірів.

Так, **в античності** з усіх ціннісних вимірів на перше місце висувається **естетичний підхід** до світу, в **середні віки – релігійно-етичний**, у **Новий час – вартісний**. Процес розвитку культури завжди супроводжується переоцінкою цінностей.

Усе розмаїття цінностей можна умовно систематизувати на підставі виділення тих сфер життя, в яких вони реалізуються:

вітальні цінності: життя, здоров'я, безпека, якість життя, рівень споживання, екологічна безпека;

економічні цінності: однакові умови для товаровиробників, сприятливі умови для розвитку виробництва товарів і послуг, підприємливість;

соціальні цінності: соціальні відносини, працьовитість, сім'я, достаток, рівність статей, особиста незалежність, здатність до досягнень, терпимість;

---

¹¹¹ **Іманентний** – внутрішньо притаманний.

політичні цінності: патріотизм, громадянська активність, легітимність, громадянські свободи, громадянський мир;

моральні цінності: добро, благо, любов, дружба, відповідальність, честь, безкорисливість, чесність, вірність, справедливість, порядність, взаємодопомога, повага до іншого;

релігійні цінності: Бог, віра, порятунок, благодать, Святе Письмо;

естетичні цінності: краса, гармонія, міра, піднесене, прекрасне.

Саме ці цінності формують культурну картину світу, але ж слід пам'ятати, що культура не знає сталих форм, вона весь час прагне до зовнішнього та внутрішнього розвитку, опанування новим та неповторним буттям, тому й культурні картини світу весь час набувають креативних форм самовтілення.

Література:

1. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. 328 с.

2. Гирц К. В поисках интерпретативной теории культуры // Антология исследований культуры. Т. 1. Интерпретация культуры. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 728 с. (Культурология XX век).

3. Гуревич П. С. Философия культуры. М. : Nota Bene, 2001. 352 с.

4. Каган М. С. Философия культуры : учебное пособие. Санкт-Петербург : Петрополис, 1996. 415 с.

5. Култаєва М. Культурна антропологія // Філософський енциклопедичний словник / гол. редактор В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002.

6. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. 464 с.

7. Мельник В. М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця : Вінницька міська друкарня, 2015. 552 с.

8. Сурова Е. Э. Культурная антропология // Введение в культурологию. Курс лекций / под ред. Ю. Н. Солонина, Е. Г. Соколова. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский госуниверситет, 2003. С. 126–135.

9. Терешкович П. В. Антропология культурная // Новейший философский словарь : энциклопедия / сост.: А. А. Грицанов. Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.

10. Франк В. Человек в поисках смысла, Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

11. Человек и культура // Индивидуальность в истории культуры : сборник статей / АН СССР, Науч. совет по истории мировой культуры ; отв. ред. А. Я. Гуревич. Москва : Наука, 1990. 238 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Визначте основні рівні співвідношення культура-людина.

2. У чому полягає амбівалентність зв'язку культури та людини?

3. Основні рівні визначення поняття «людина».

4. Як проявляються рівні соціального та культурного взаємозв'язку на різних етапах культурного становлення?

5. Що вивчає культурна антропологія?
6. У чому полягають особливості культурної антропології американської школи? Назвіть її представників.
7. Що таке дифузійнізм у культурній антропології?
8. У чому полягає зміст концепції Ф. Боаса про акумуляцію?
9. Три основні аспекти культури за Ф. Боасом.
10. Хто є засновником концепції дифузійнізму в американській антропології та в чому сутність її концепції?
11. Що таке акумулятивність та в чому полягає сутність цієї концепції?
12. У чому полягає специфічність британської школи соціальної антропології? Назвіть її представників.
13. Основні принципи функціонального методу соціальної антропології Б. Маліновського.
14. Що таке суб'єкт культури та яка роль індивідуальності в його розвитку?
15. Роль індивідуальності в соціокультурній діяльності.
16. Рівні визначення творчості в теорії культури.
17. Причини патологічних проявів взаємодії індивідуального та культурного.
18. Що таке культурний шок?
19. Як характеризується нарцисична особистість?
20. Що таке інкультурація та які умови її здійснення?
21. Розкрийте зміст процесу соціалізації та погляди сучасних філософів на цей процес.
22. Що таке «культурна картина світу» в широкому та вузькому сенсі?
23. Визначення змісту поняття «життєвий світ». Хто його автор та розробник?
24. Назвіть рівні цінностей життєвого світу та їхні складники.

КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Поняття цивілізації

Для сучасної філософії культури характерне розділення понять культури і цивілізації. Культура продовжує залишатися символом позитивного розвитку людства, цивілізація здебільшого набуває дискусійних поглядів, а нерідко і різко негативної оцінки.

Проте культура і цивілізація органічно пов'язані, їх не можна вважати як два паралельних або автономних процеси. По суті, цивілізація «виростає» з культури, вона є в певному сенсі культура, але в більш розгорнутому, соціально визначеному, масштабному вигляді. Інакше кажучи, цивілізація виступає як відчужена в інституційних, загальнозначущих процесах культура. Цивілізація є результатом культури, а не протистоїть їй.

Цивілізація – французьке слово. Етимологія ¹¹² слова з латини: Цивітас – місто, громадянське суспільство. У філософський обіг це поняття входить за доби Просвітництва. Спочатку воно несе в собі відбиток просвітницького мислення й асоціюється з концепцією прогресу, з еволюційним розвитком народів на засадах розуму. Ще до просвітителів Рене Декарт ¹¹³ у своїй праці «Роздуми про метод» протиставляє поняття «цивілізований» «дикому».

Пізніше «цивілізація» набуває різних значень:

1. Цивілізація ототожнюється із цивілізованою поведінкою, тобто хорошими манерами і навичками самоконтролю. Вперше в цьому значенні слово з'являється в працях

---

¹¹² **Етимологія** – сукупність прийомів дослідження, спрямованих на з'ясування походження слова, а також сам результат цього з'ясування.

¹¹³ **Рене Декарт** (1596–1650) – французький філософ-раціоналіст, фізик, фізіолог, математик, засновник аналітичної геометрії. Автор методу радикального сумніву в філософії, механіцизму у фізиці, передвісник рефлексології.

Вольтера ¹¹⁴. Культурна поведінка стала замінюватися цивілізованою, ніби заміщуючи одне іншим.

2. «Цивілізація» в значенні єдиного розвитку людства. Велика історія цивілізації – предмет дослідження Франсуа Гізо: рух світу від розколотого до єдиного.

3. Плюралізм окремих розрізнених цивілізацій.

4. Ступінь соціального розвитку, наступний за варварством.

5. Особливий тип соціального порядку, що виділяється на тлі інших певними перевагами («комфортність життя»).

6. Синонім культури.

7. Сукупність цінностей.

8. Кінцева деградуєча стадія локальної культури.

9. Властивий самій культурі технологічний проект, орієнтований на підкорення природи, але обертається поневоленням самої людини, знищенням культури.

Одним із перших термін «цивілізація» в науковий обіг ввів філософ Адам Фергюсон ¹¹⁵, який мав на увазі під терміном стадію в розвитку людського суспільства, що характеризується існуванням суспільних страт, а також міст, писемності та інших подібних явищ. Запропонована шотландським ученим стадіальна періодизація світової історії (дикість – варварство – цивілізація) отримала підтримку в наукових колах наприкінці XVIII – початку XIX століття. Поняття «цивілізація», що з'явилося в руслі філософської концепції прогресу, відповідало контексту освітньої ідеології просвітництва та ідеям побудови суспільства на засадах «розуму».

---

¹¹⁴ **Вольтер** (Марі Франсуа Аруе) (1694–1778) – один із найвпливовіших французьких філософів-просвітителів XVIII століття: поет, прозаїк, сатирик, трагик, історик, публіцист, який відомий пропагандами свободи віросповідання, свободи слова і поділу церкви і держави.

¹¹⁵ **Адам Фергюсон** (1723–1816) – шотландський філософ та історик, професор моральної філософії Единбурзького університету, представник шотландського просвітництва.

Згодом зміст поняття «цивілізація» розширився і воно стало використовуватися для характеристики ступенів розвитку людства. Цивілізованість починає ототожнюватися з ідеалом громадянського суспільства. У понятті відображається перехід від влади силового, карального порядку до цінностей моральної, громадянської взаємодії. Але ж зі зростанням популярності наприкінці XIX – початку XX століття «цивілізація» все більше набуває широкого спектра плюрального тлумачення. Численні визначення цього поняття можна систематизувати відповідно до смислового наповнення:

1. Цивілізація як форма соціального буття, що знаходиться в розвитку, який забезпечує здатність до саморозвитку шляхом обміну з навколишнім середовищем (людська цивілізація в масштабі космічного устрою);

2. Цивілізація як єдність історичного процесу і сукупність матеріально-технічних і духовних досягнень людства в ході цього процесу (людська цивілізація в історії Землі);

3. Цивілізація як стадія всесвітнього історичного процесу, пов'язана з досягненням певного рівня соціальності (стадія саморегуляції і самовідтворення за відносної незалежності від природи, диференційованості суспільної свідомості);

4. Цивілізація як локалізоване в часі і просторі суспільство. Локальні цивілізації є цілісними системами, що становлять комплекс економічної, політичної, соціальної і духовної підсистем і розвиваються за законами вітальних циклів;

5. Кризова, техногенна, саморуйнівна форма чи стадія культури.

Відмінності в розумінні суті цивілізації стають зрозумілішими під час знайомства з основними ідеями вчених – засновників сучасних цивілізаційних теорій.

Механізм цивілізації зводиться до способу відтворення життя. Цивілізація є спосіб життя, що детермінується

базовими засадами існування. Відмінна особливість цивілізації – життєвідтворюючий устрій, техніка обміну діяльністю, спосіб здійснення історичного буття, забезпечення виживання. Витоки формування цивілізації пов'язані з поступовим формуванням господарського і культурного механізмів, які сприяли зміні біологічної еволюції на соціальну. Цивілізація визначається як соціальна організація життя, обумовлена загальним зв'язком індивідів у відтворенні, розвитку суспільного надбання.

Історично функціонування західної цивілізації пов'язане зі становленням полісів, що зумовило традиції міської, інтенсивної, модернізованої культури з началами права, лібералізму, демократії. Раціоналізм західної культури забезпечив інституалізацію раціонального світогляду, сприяв формуванню індустріалізму. Східна цивілізація обумовлена землеробським типом ведення господарства, що призвело до традиційності та корпоративізму в соціальному устрої.

Поняття цивілізації можна віднести до культур як більш пізніх та розвинутих, так і до «примітивних колективів доісторії». **Цивілізація** – це абстракція, яка утворює синтез діяльності спільноти, що розглядається як єдність у просторі і в часі. Окремі, різні за своїм характером цивілізації утворюють єдиний еволюційний процес. У цьому процесі кожна цивілізація здійснює свій внесок у загальний розвиток і переходить у наступну, більш складну і розвинену стадію. Структурні форми залишаються тими ж, відмінність лише у ступені складності. Історичний процес можна порівняти з низкою перлів, де кожна наступна перлина крупніша від попередньої. Кожна перлина, безумовно, є ізольованою одиницею, але всі разом вони пов'язані та утворюють єдиний еволюційний процес. Цей процес необхідно роздивлятися

під ракурсом методу холістичної інтеграції, розуміючи вивчення явища в його цілісності.

Відмінності щодо сутності цивілізації стають зрозумілішими під час знайомства з основними ідеями вчених – засновників сучасних цивілізаційних теорій.

Культурологічна концепція О. Шпенглера

Розрізнення культури і цивілізації ввів Освальд Арнольд Готфрід Шпенглер (1880–1936) – німецький філософ, культуролог, історик і публіцист, який вважається одним із найяскравіших дослідників у галузі філософії культури XIX–XX століть. Основна праця О. Шпенглера «Присмерк Європи», або «Занепад Європи» («*Der Untergang des Abendlandes*»), в якій він досить гостро порушив питання про кризу європейської культури, яка, на його думку, вступила в стадію цивілізації.

Перехід від культури до цивілізації означає перехід від творчості до безпліддя, від живого розвитку до окостеніння, від піднесених устремлінь до неосмисленої рутинної роботи. Для цивілізації як стадії виродження культури характерне панування інтелекту, без душі і серця. Цивілізація загалом є культура, але позбавлена свого змісту, позбавлена душі. Від культури залишається лише порожня оболонка, яка набуває самодостатнього значення.

Уподібнюючи культуру живому організму, автор «Занепаду Європи» вважав, що будь-яка локальна культура проходить у своєму розвитку послідовні стадії від зародження через розквіт до занепаду. Тому захід європейської культури бачився йому як неминучий заключний етап її розвитку. Саме в останньому пункті

концепція О. Шпенґлера зазнала критики з боку багатьох філософів ХХ ст.

У праці «Занепад Європи» Шпенґлер виклав основні положення нової теорії культури. Вивчаючи особливості соціокультурної ситуації кінця ХІХ – початку ХХ століть, він виступив із різкою критикою європейського раціоналізму та теорії безперервного прогресу людства. Для О. Шпенґлера світова історія не є єдиним процесом, який безперервно розвивається. У такому загальному вигляді її взагалі важко збагнути. Тому, на думку О. Шпенґлера, історія культури може бути представлена лише як сукупність локальних культур, які виникають послідовно. Кожна з них у своєму розвитку підпорядкована чітким закономірностям. Закономірність проявляється в тому, що кожна культура проходить **стадії народження, розвитку, розквіту і занепаду**. Саме ця ідея становить ядро концепції історичних циклів. Отже, О. Шпенґлер заперечує лінійний підхід до розуміння світової історії як прогресу і пропонує нову модель культурного буття людства. Фундаментальними категоріями його концепції стають «культура» і «цивілізація», які він розділяє і протиставляє.

Розкриваючи особливості культури, О. Шпенґлер наголошує, що **культура – це органічна система духовно-соціальних орієнтирів, які мають переважно ціннісну основу**, завдяки чому вона здатна піднести людей над буденністю. Існуючи як локальна, кожна культура унікальна і неповторна, вона має свою національну основу. Локальна культура ізольована від інших локальних культур, її своєрідність визначається присутністю в ній «душі». «Душа» – це генетичний код культури, саме вона обумовлює винятковість кожної конкретно існуючої культурної форми. Культура стає

своєрідним символічним вираженням душі, саме через культурні феномени душа може себе реалізувати і проявити.

Визнання локального характеру культури дало змогу Шпенґлеру зробити висновок про відсутність загальної спрямованості історичного процесу і наголосити про абсурдність самого поняття «людство». Життя культури, за Шпенґлером, – це безперервний процес народження і загибелі низки культурних форм, які становлять своєрідні надбіологічні організми, неповторні й унікальні за своєю суттю. Кожна локальна культура після народження і розквіту починає вичерпувати внутрішні резерви душі, і на цьому етапі культура перетворюється на цивілізацію.

Для Шпенґлера **цивілізація є необхідним завершальним етапом розвитку культури. Перехід культури в цивілізацію знаменує собою перехід від творчості до механізму.** Основними ознаками цивілізації стають: окостеніння суспільства, ослаблення традицій і релігії, урбанізація, засилля техніки, занепад мистецтва, формування масової культури.

Отже, цивілізація – це культура, яка реалізувала свої цілі. У масштабах світової культури О. Шпенґлер виділив вісім великих культур, які досягли зрілості: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійську, майя, західноєвропейську. Історія, зрештою, розпадається на низку незалежних, неповторних, замкнених локальних культур, які мають винятково індивідуальну долю. Шпенґлер відмовляється від поширеної тоді думки про Європу як світовий центр культури. Історія культури – це єдність різноманіття усіх проявів життя.

Ідеї О. Шпенґлера сприяли розвитку нового напрямку в філософії культури, зокрема, його теоретичні положення є основою для більшості сучасних культурологічних досліджень.

Концепція «кругообігу локальних цивілізацій» А. Тойнбі

Англійський історик, соціолог, філософ Арнольд Тойнбі Джозеф (1889–1975) розробив інший варіант теорії циклічного розвитку різних культур. У своїй основній праці «Осягнення історії» він стверджує, що теза про єдність всесвітньо-історичного процесу хибна.

Заслуга Тойнбі полягає в тому, що він розкрив діалогічну сутність розвитку культури у своїй концепції «Виклику та Відповіді»¹¹⁶. У цій концепції Тойнбі дає ключ до розуміння творчої природи і можливої альтернативності культурно-історичного процесу. Розвиток культури здійснюється як серія відповідей, що є здобутком творчого людського духу на ті виклики, які закидає йому природа, суспільство та внутрішня нескінченність самої людини. При цьому завжди є різні варіанти розвитку, бо можливі різні відповіді на один і той же виклик.

В основу теорії розвитку цивілізацій Тойнбі покладена ідея виникнення і розвитку цивілізацій у вигляді відповіді на глобальні виклики свого часу. Механізм народження і розвитку цивілізації пов'язаний із відповіддю на виклики, які постійно підносить народам природне і соціальне оточення (суворий клімат, часті землетруси або повені, війни, культурна експансія тощо). Творча меншість повинна успішно відповісти на виклик, розв'язавши проблему. Тойнбі виділяє 26 цивілізацій, з яких у ХХ ст. залишилося тільки 10, а 8 з них знаходяться під загрозою асиміляції із західною культурою. Незважаючи на своєрідність кожної з них, існує єдина логіка їхнього розвитку – прогрес духовності та релігії.

---

¹¹⁶ **Тойнбі А. Дж.** Постигание истории : сборник / сост. А. П. Огурцов. Москва : Прогресс, 1991. С. 106–142.

Однак, на відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі вважав, що в житті цих цивілізацій є загальні моменти, які їй забезпечують процес поступового розвитку людської спільноти, її духовного вдосконалення.

У разі коли творча еліта не здатна вирішити поставлене завдання, вона перетворюється на «панівну меншість», яка утримує свою владу не авторитетом, а силою. Основна маса населення в цьому випадку стає «внутрішнім пролетаріатом», який і знищує цивілізацію, якщо вона ще не загинула від військових поразок або природних катаклізмів.

Теоретичні положення А. Тойнбі перекликаються з концепцією О. Шпенглера. Однак значним досягненням А. Тойнбі є спроба виявити дієві сили історико-культурного процесу і визначити механізми, здатні як породити цивілізацію, так і знищити її.

Теорія соціокультурних суперсистем П. Сорокіна

Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968) – американський соціолог і культуролог. Один із основоположників теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Теорію цивілізації він розглядає як соціокультурну спільність, в якій домінуюча культура та її цінності виступають у вигляді ядра, а по периферії від нього розташовуються сторонні культурні новоутворення зі своєю соціальною організацією. Отже, цивілізація являє собою не монолітне утворення, а складну соціокультурну систему, розвиток якої визначається як культурне ядро, так і процеси, що відбуваються на периферії. П. Сорокін вважав, що продукти цивілізацій та їхні базові ціннісні

установки переходять у більш пізні культурні системи. Це реальне життя цивілізації, на основі узагальнення її історії можна побудувати певну типологію. На думку П. Сорокіна, можна виділити три типи соціокультурних суперсистем:

1-й тип – **чуттєвий** (sensate), в якому переважає емпірично-чуттєве сприйняття й оцінка дійсності переважно з утилітарного¹¹⁷ та гедоністичного¹¹⁸ поглядів (наприклад, пізня антична культура періоду занепаду);

2-й тип – **ідеаціональний** (ideational), де переважають надчуттєві, духовні цінності, поклоніння Абсолюту, Богу чи Ідеї (приклад – пізніє Середньовіччя);

3-й тип – **ідеалістичний** (idealistic), представляє синтез перших двох, де почуття врівноважується інтелектом, віра – наукою, емпіричне сприйняття – інтуїцією (приклади – антична культура у період розквіту Відродження, тенденції європейської культури XXI ст.)

П. О. Сорокін пропонує замінити термін «відкриті й замкнуті цивілізації» на «вибір та поглинання». Кожна цілісність робить вибір із множини впливів, яким вона підлягає, й «поглинає» ті з них, які є конгеніальними¹¹⁹. Ці два чинники діють щоразу по-різному, що визначає характер цілісності системи в кожному конкретному періоді. Отже, П. О. Сорокін розширює межі та можливості інтеграції понять культури й цивілізації.

---

¹¹⁷ **Утилітаризм** – ідеалістичне філософсько-етичне вчення, в основі якого лежить оцінювання речей, предметів, процесів, явищ з погляду їхньої корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб.

¹¹⁸ **Гедонізм** – філософський напрям етики, який вважає радість від фізичного задоволення найвищим благом і умовою щастя у житті. Поняття гедонізму (у визначенні Епікура) використовується для опису матеріально орієнтованого, корисливого погляду на життя.

¹¹⁹ **Конгеніальний** – споріднений, близький за духом, розумом, талантом, художньою манерою та ін.

Теорія культурно-історичних типів

М. Я. Данилевського

Микола Якович Данилевський (1822–1885) – російський філософ, культуролог, автор концепції культурно-історичних типів, яка була представлена у праці «Росія і Європа». Згідно з його визначенням, цивілізація є певний культурно-історичний тип. У цій праці Данилевський критикує європоцентризм, що домінував в історіографії ХХ ст., і, зокрема, загальноприйнятту схему поділу світової історії на Античність, Середньовіччя і Новий час. Він вважав, що такий поділ має умовне значення й абсолютно невиправдано «прив'язує» до етапів європейської історії явища зовсім іншого роду. Відповідно, М. Я. Данилевський вводить у культурологічну теорію нове поняття «культурно-історичний тип як самобутня цивілізація», що виражає своєрідну соціокультурну цілісність, автономне культурне утворення. Кожен культурно-історичний тип, за Данилевським, наділений певним своєрідним планом соціального, політичного, релігійного, наукового, художнього та історичного розвитку. Цивілізація, відповідно до його концепції, – це пік розвитку, відносно короткий час, протягом якого народи виявляють і реалізують свій духовний потенціал. При цьому Данилевський практично виключав можливість безпосередньої спадкоємності в культурно-історичному розвитку. На відміну від Тойнбі і Шпенґлера, Данилевський зосереджується на ознаках занепаду чи прогресу, але збирає великий фактологічний матеріал, що дає змогу за безліччю історичних особливостей побачити повторюваність соціальних утворень.

Цивілізації, згідно з Данилевським, – це культурно-історичні типи, що не уживаються один з одним. Їхні

характерні риси можуть бути представлені у вигляді п'яти основних законів:

Закон 1. Будь-яке плем'я або сімейство народів, що характеризується окремою мовою або групою мов, досить близьких між собою, складає самобутній культурно-історичний тип, якщо воно взагалі за своїми духовними задаткам здатне до історичного розвитку і вийшло вже з раннього періоду становлення.

Закон 2. Самобутність культурно-історичного типу цивілізації забезпечується політичною незалежністю її народу.

Закон 3. Основи цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип виробляє ці основи для себе, за більшого або меншого впливу інших цивілізацій.

Закон 4. Цивілізація, властива кожному культурно-історичному типу, тільки тоді досягає повноти, різноманітності й багатства, коли існує різноманіття її етнографічних складників, коли вони, не поглинаючись одним політичним цілим, маючи незалежність, становлять федерацію, або політичну систему держав.

Закон 5. Перебіг розвитку культурно-історичних типів уподібнюється багаторічним одноплідним рослинам, у яких період зростання буває досить тривалий, але період цвітіння і плодоношення – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їхню життєву силу.

Із цих положень можна сформулювати визначення цивілізацій за Данилевським. **Цивілізації** – це культурно-історичні типи, що погано уживаються один з одним та характеризуються окремою мовою або групою мов, близьких між собою за політичною незалежністю. Основи цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу і відрізняються етнічним розмаїттям

і самобутністю. Розвиток культурно-історичних типів досить тривалий, а період розквіту і гармонійного існування – короткий.

Данилевський ввів термін існування цивілізації – 1200–1400 років, виокремивши всього 10 цивілізацій: Китай, Індія, Єгипет, Вавилон, Греція, Рим, Ісламська цивілізація, Візантія, Західна цивілізація і Слов'янська цивілізація.

Данилевський вводить і критерії, за якими визначають ознаки цивілізації: **1) естетичний, 2) політичний, 3) релігійний, 4) соціально-економічний.**

Усі 10 цивілізацій, крім Слов'янської, характеризуються одним із критеріїв. І до них не застосовуються всі 4 критерії.

Греція: характеризується естетичним критерієм, тобто греки проявили себе в культурі і мистецтві.

Рим: політичний критерій. Римський принцип: «розділяй і володарюй» управляв римською імперією. Імператор Тит визначав те, що дав Рим світу: 1) дороги; 2) стенографія; 3) комфорт. Рим дав Заходу Римське раціональне право, Перший буржуазний кодекс світу.

Захід: 2 критерії: наука і капіталізм.

Згідно з Данилевським, цивілізація – це, по суті, замкнуті монади (духовні одиниці за Лейбніцем), тобто структурні відносини й ознаки цивілізацій один одному не передаються. (Індія не засвоїла інституцій Британії. Там збережені ознаки кастового суспільства).

Вважаючи, що найбільше зло – це втрата «моральної народної самобутності», Данилевський рішуче засуджував Захід за нав'язування ним своєї культури решті світу. Історик визначив, що заради того, щоб «культурна сила» вичерпалася в людстві взагалі, необхідно протистояти владі одного культурно-історичного типу, потрібно «змінити напрям» культурного розвитку.

Історичне буття культури, за Данилевським, обумовлено такими періодами: етнографічним (відбувається формування народу, його мови); політичним (створюються атрибути державності); цивілізаційним (період розквіту творчої діяльності).

М. К. Реріх про культуру і цивілізацію

Російський художник, мислитель, археолог Микола Костянтинович Реріх (1874–1947) визначив термін «Культура», виходячи із двох частин слова. Перший корінь «Культ» – латинського походження й означає «шанування». Другий корінь «Ур» – стародавнього санскритського походження, що означає «світло», «вогонь», «дух». Отже, за визначенням Реріха, Культура – це культ світла, духу, прагнення до вищих духовних цінностей та ідеалів. Слово «Культура» М. К. Реріх завжди писав із великої літери, наголошуючи на глибинному сенсі цього поняття та шанобливому ставленні до нього.

Реріх принципово розділив поняття культури і цивілізації. Хоча іноді вживав їх як синоніми.

Питання, що є Культура і що є цивілізація, на думку М. К. Реріха, потрібно розглядати з позиції взаємодії духу і матерії, бо Культура – це явище духу, а цивілізація – явище матеріальне.

«Багато разів доводиться повторювати поняття про Культуру і цивілізацію, – писав М. К. Реріх, – доводиться помічати, що ці поняття, здавалося б, такі різні за своїм походженням, так схильні до перетлумачення та перекручування. Наприклад, досі чимало людей вважає цілком можливим заміну слова «Культура» на «цивілізація». До того ж абсолютно не береться до уваги, що сам

латинський корінь «Культ» має дуже глибоке духовне значення, тоді як цивілізація в своєму корені має громадську, суспільну побудову життя»¹²⁰. Ось деякі визначення М. К. Реріха поняття «Культура»: «Культура – це культ світла... Культура – це любов до людини... Культура – це синтез піднесених і витончених досягнень. Культура – це зброя світла. Культура – це порятунки. Культура – це двигун. Культура – це серце»¹²¹.

Культура, на відміну від цивілізації, є системою, що самоорганізовується. До цього й зводяться основні та стратегічно важливі закономірності формування Культури як відкритої системи духу, що самоорганізовується.

«Культура ґрунтується на Красі і Знаннях <...> до пізнання механічного потрібно додати вогонь серця. Це вже буде перша відмінність Культури від цивілізації»¹²².

Реріх наділає Культуру духовною цінністю та характеристикою вічних цінностей. Можна вбити цивілізацію, але ж Культура, як справжня духовна цінність, – безсмертна, вважає мислитель.

Цивілізації з'являються й зникають, виникають і руйнуються, а вічний дух Культури, носієм якої є людство загалом, залишається, проходячи еволюційні цикли через багато поколінь.

Реріх стверджує, що іноді цивілізація більшою чи меншою мірою віддалялася від Культури або наближалася до неї, але ніколи упродовж останніх двох тисячоліть не існувала окремо від неї. Повний відхід цивілізації від Культури є особливістю ХХ століття. Це явище заміни

---

¹²⁰ Реріх Н. К. Культура и цивилизация. Москва : Международный Центр Рерихов, 1994, С. 108–109.

¹²¹ Реріх Н. К. Культура – почитание Света // Реріх Н. К. Культура и цивилизация. Москва : Международный Центр Рерихов, 1997, С. 42.

¹²² Реріх Н. К. Здоровье духа // Реріх Н. К. Культура и цивилизация. Москва : Международный Центр Рерихов, 1994, С. 60–61.

цілей життя на засоби життя відзначала більшість сучасних філософів і культурологів, незалежно від того, відокремлювали вони Культуру від цивілізації чи ні. Серед них був М. О. Бердяєв, який писав про те, що цілі життя згасають, закриваються, а співвідношення між цілями і засобами життя перемішуються і перекручуються.

Слід зазначити, що активний розвиток техніки необхідний не тільки цивілізації, але й Kulturі. М. К. Реріх ставить закономірне запитання: навіщо, з якою метою можна використовувати потужні технічні засоби? У чийх руках вони опиняться та як вплинуть на духовний розвиток людини?

Зокрема, М. К. Реріх спостерігав значну економічну кризу в 20–30-ті роки ХХ століття, що охопила Європу. І, можливо, краще, ніж будь-хто, розумів, що це була не економічна криза, а духовна криза цивілізаційної Європи. Стан економіки – це лише наслідок того становища Kulturі, в яке її поставила сама цивілізація. Будь-яке кризове явище в сучасному світі пов'язане насамперед із порушенням балансу на рівні явища «Культура-цивілізація». «Криза світу зовсім не матеріальна, а духовна. Світ може бути зцілений лише духовним оновленням»¹²³, – писав Реріх.

Кожне явище має свої цикли розвитку, свої зміни, свої злети й падіння. У ХХ столітті Kulturа і цивілізація досягли кульмінаційної точки у своїй роз'єднаності. І тільки Синтез може привести систему «Культура-цивілізація» до стану, якому буде відповідати подальший розвиток людської еволюції. Цей Синтез змінить сенс цивілізації, одухотворить її і перетворить Kulturу і цивілізацію на цілісне явище.

---

¹²³ Рерих Н. К. Здоровье духа // Рерих Н. К. Культура и цивилизация. Москва : Международный Центр Рерихов, 1994, С. 62.

Концепція Ж. Еллюля

Французький філософ, соціолог Жак Еллюль¹²⁴ створює свій варіант культурно-цивілізаційного проекту, який можна охарактеризувати як антипрогресивний. Невипадково його вважали пророком «постіндустріального суспільства».

Еллюль надав терміну «техніка» широкий світоглядний сенс. Під **«технікою»** він розумів не тільки машинні механізми, технічні знаряддя тощо, а всю сукупність методів, раціонального оброблення, що мають абсолютну ефективність у будь-якій галузі людської діяльності.

Отже, Еллюль намагається простежити зв'язок техніки з раціоналізмом у сучасному знанні. Сутність техніки, на його думку, криється не в ній самій. Її «онтологічна природа» розкривається через розгляд культурних і духовних особливостей сучасного світу. На цій підставі він визначає відмінність між машиною і технікою. При цьому він наголошував, що техніка як соціальне явище породжена машиною, але було б неправильно їх ототожнювати.

Еллюль пов'язував техніку із загальною раціоналізацією світу, під час якої відбувається витіснення з мислення, із суспільної свідомості емотивних¹²⁵ явищ, втрачаються універсальність і повнота свідомості шляхом закріплення в ньому суто рефлексивних елементів. Еллюль розглядав феномен техніки як найнебезпечнішу форму детермінізму. Вона, за його словами, перетворює засоби на цілі, стандартизує людську поведінку і робить людину

---

¹²⁴ **Жак Еллюль** (1912–1994) – французький філософ, соціолог і юрист, критик технології, учасник руху Опору під час Другої світової війни, християнський анархіст. Трактував техніку не тільки як сукупність машин і механізмів, але й як певний тип раціональності, властивий техногенній цивілізації.

¹²⁵ **Емотивний** – м'якосердечний, боязливий, співчутливий.

об'єктом «калькуляцій і маніпуляцій». Так формуються дві провідні теми в дослідженнях Еллюля. **По-перше**, він досліджує технічну цивілізацію з таких соціальних позицій, які виключають правомірність науково-технічної революції, оцінюють її негативно й, отже, порушують питання про можливу поліваріантність соціального розвитку. **По-друге**, він мислить від імені людини, яку сприймає як міру всіх речей, а її долю – як вихідний момент будь-якого філософствування.

Еллюль не просто оголошує світовий історичний процес як такий, що «втратив сенс». Він ставить під сумнів прогресивно-поступовий характер суспільного розвитку. Позитивний ідеал Еллюля містить певну ідею поступового розвитку суспільства, що очікує відродження втрачених форм соціального устрою, створення таких умов, за яких стане можливою людська творчість.

Ішлося, отже, не про «розчарування у прогресі», а про принципове бажання тієї форми прогресу, яка виступає як ворожа, антилюдська сила. Еллюль апелював до людини, до її внутрішнього світу. Регулятори людської поведінки, на його думку, слід знаходити в собі самому, у власному внутрішньому космосі. У праці «Аутопсія революції»¹²⁶ Еллюль зазначав, що певні принципи і положення, що є основою його концепції, можна знайти у персоналістів. Однак, на відміну від останніх, він робив детальний аналіз історично сформованих форм соціального гуртожитку, державних, політичних і громадських інститутів. При цьому особистість може спиратися на власну свободу.

Еллюль розмежовував поняття «бунт» і «революція». Це розмежування не пов'язане ні з масштабами руху, ні з

---

¹²⁶ **Аутопсія (розтин)** – патологоанатомічна або судово-медична процедура, посмертний розтин чи дослідження тіла, зокрема органів і тканин.

його результатами. Автор наголошував, що аж до XVIII ст. між бунтом і революцією було так багато спільного, що досить важко провести між ними межу. Для того щоб почався бунт, необхідно, **по-перше**, відчуття нестерпності ситуації, неможливості терпіти приниження і, **по-друге**, щоб протест знайшов конкретну адресу, щоб визначився винуватець (істинний або уявний) усіх нещасть.

Бунт, на думку Еллюля, позбавлений історичної перспективи, більше того, він «реакційний» у тому сенсі, що ставить собі за мету повернення минулого (повернути ті прекрасні часи, коли селяни були вільними людьми, коли існував Юріїв день, коли податки були меншими тощо). Бунт спрямований проти прогресу і нововведення, проти історії, зокрема, проти її передбачуваного «нормального» розвитку.

У ХХ столітті кардинально змінюється концепція революції: відтепер вона пов'язується з ідеєю прогресу – економічний розвиток, розквіт наук і промисловості, раціональне управління. Критикуючи історію з позицій розуму, революція, як вважає автор, не ставить мети надати їй інший напрям, а прагне лише усунути перешкоди, що стоять на її шляху і заважають економічному розвитку суспільства.

Сучасні пошуки цивілізаційної моделі

Сучасна філософія культури все більше посідає позицію формування моделей культурно-цивілізаційного розвитку, які взагалі не пов'язані ані з тенденціями прогресу, ані антипрогресу. Йдеться про радикальне переосмислення соціального буття, про інше розуміння людської природи, про вихід людства в новий простір.

Таку модель пропонує сучасна трансперсональна психологія.

Культурфілософські інтуїції сучасних філософів і психологів порушили питання про радикальну критику всієї нашої цивілізації. Поширення шизоїдних і шизофренічних тенденцій засвідчує, що невроз нашої культури часто полягає в тому, що ступінь безпеки людини визначається матеріальним достатком. Дикі тварини у природі почуваються безпечно, але вони не мають багатств. Птах не залишає пташенят спадщини у вигляді гніздечка. Барліг ведмедя не передається як сімейний дар. Але ж матеріальні потреби – страшна сила, яка тримає людину в «контакті» з повсякденною реальністю.

Трансперсональна психологія пропонує здійснити грандіозний переворот в умах людей. «Навіщо взагалі потрібен увесь цей переворот? Для цього є серйозні причини, які пов'язані з іншим питанням: що таке дух і яка його природа?»¹²⁷. Трансперсональні психологи пропонують відродити духовні аспекти буття, втрачені в результаті розвитку сучасної дотехнічної і технічної цивілізацій. «Сучасні дослідження свідомості засвідчують, що духовне начало є споконвічним виміром людської психіки і світобудови»¹²⁸.

Наша цивілізація відлучає людину від духовної, ідеальної сторони буття. Людина нашої цивілізації не має можливості проникнути у велику невідомість – у світ духу. Фундаментальне розщеплення особистості шизофреніка – це розщеплення агресивних потягів і еросу, духовних сил.

---

¹²⁷ Гроф К., Гроф С. Духовный кризис. Когда преобразование личности становится кризисом : пер. с англ. А. С. Ригина ; под редакцией В. В. Майкова ; гл. ред. и издатель серии Л. М. Кроль ; науч. консультант серии Е. А. Михайлова. Москва : Ipraktik, 2003. С. 117.

¹²⁸ Гроф С. Надличностное видение. Целительные возможности необычных состояний сознания. Москва : АСТ, 2002. С. 14.

Виникає парадокс – саме шизоїд у своїй свідомості ототожнюється зі своїми духовними почуттями. Тут з'являється можливість радикальної критики всього сучасного цивілізаційного культурпроекту. Таке розуміння культури дає імпульс для пошуку альтернативних форм життя людини на шляху до «здорового суспільства».

Футурологічні тенденції засвідчують неминучість домінування духовних пріоритетів культури, формування сенсів та осмисленого цілепокладання еволюційного розвитку людства та людини цілісної, пошуків гармонійного співіснування усього багатоманіття культурних проявів, що об'єднані єдиним прагненням до трансцендентного, абсолютного, вічного.

Література:

1. Аринин А. Н., Михеев В. М. Самобытные идеи Н. Я. Данилевского. Москва : ИнтелТех, 1996. 480 с.
2. Бажов С. И. Философия истории Н. Я. Данилевского. Москва : ИФ РАН, 1997.
3. Бестужев-Рюмин К. Н. Теория культурно-исторических типов // Данилевский Н. Я. Россия и Европа. СПб., 1889.
4. Бицилли П. Очерки теории исторической науки. Прага : Пламя, 1925. 336 с.
5. Гроф К., Гроф С. Духовный кризис. Когда преобразование личности становится кризисом : пер. с англ. А. С. Ригина ; под редакцией В. В. Майкова ; гл. ред. и издатель серии Л. М. Кроль ; науч. консультант серии Е. Л. Михайлова. Москва : Ipraktik, 2003. С. 117.
6. Гроф С. Надличностное видение. Целительные возможности необычных состояний сознания. Москва : АСТ, 2002. С. 14.

7. Губман Б. Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. Москва : Наука, 1991. 192 с.
8. Гуревич П. С. Психология : учебник для студентов вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 320 с. (Серия «Учебники профессора П. С. Гуревича»).
9. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / сост., послесл., коммент. С. А. Вайгачева. Москва : Книга, 1991. 573 с.
10. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва : Арктогея, 1997. 608 с.
11. Клягин Н. В. Человек в истории. Москва : ИФ РАН, 1999. 291 с.
12. Маркарян Э. С. О концепции локальных цивилизаций : Критический очерк. Ереван : Акад. наук Арм. ССР, 1962. 108 с.
13. Межуев В. М. Между прошлым и будущим : избранная социально-философская публицистика / РАН, Институт философии. М. : ИФ РАН, 1996. 151 с.
14. Сорокин П. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. С. 425–504.
15. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник / пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой. М. : Прогресс. Культура, 1996. 607 с.
16. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: сборник / пер. с англ. Москва : Рольф, 2002. 592 с.
17. Трубецкой Н. С. О государственном строе и форме правления // История. Культура. Язык. Москва / сост. В. М. Живова. Москва : Прогресс, 1995. С. 406–428.
18. Рерих Н. К. Культура и цивилизация. Москва : Международный Центр Рерихов, 1997. 200 с.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. Москва : Издательство АСТ, 2003. 603 с.

20. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2 томах. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / авт. вступит. статьи А. П. Дубнов; авт. комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. Новосибирск : Наука, 1993. 592 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Основні підходи до визначення терміна «цивілізація».
2. Генеза та етимологія поняття «цивілізація» у філософському контексті.
3. Зміст культурної концепції О. Шпенглера.
4. Концепція «кругообміну локальних цивілізацій» А. Тойнбі.
5. Розкрийте зміст теорії соціокультурних систем П. Сорокіна.
6. Розрізнення понять «культура» і «цивілізація» у поглядах М. Реріха.
7. Специфіка соціальної концепції Ж. Еллюля.
8. Сучасні спрямування у пошуках цивілізаційної моделі.
9. Що таке цивілізація за визначенням М. Данилевського?
10. П'ять законів Данилевського, що визначають культурно-історичні типи.
11. Які культури визначає Данилевський як цивілізації? За якими критеріями він характеризує дані цивілізації?
12. Ваша думка щодо наведених концепцій та самостійне визначення поняття «цивілізація».

ТРАДИЦІЙНА ТА НЕТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА

Поняття ментальності

Говорячи про традиційну та нетрадиційну культуру, насамперед ми стикаємось із різними типами ментальності. У цьому зв'язку слід з'ясувати поняття ментальності та зрозуміти, за якими ознаками формуються її характеристики.

Ментальність – складне і глибоке поняття, не обмежене тільки специфічним типом мислення. Хоча, коли ми говоримо про культуру, її ментальні типи, то передусім уявляємо мислення, а точніше, «образ мислення» як антропологічну якість. Мислення у широкому культурософському сенсі слід розуміти не тільки як обмежену інтелектуальну, інструментальну дію розуму, але і як його ціннісну, смислову функцію. Найбільше наближене до розуміння ментальності поняття «образ мислення», який містить у собі, крім раціональних, і нераціональні структури свідомості, такі як почуття, інтуїція, вольові ірраціональні прагнення тощо. Саме це різноманіття структур свідомості й забезпечує диференціацію ментальностей та формує неповторність і самотність кожної з них.

Ментальність характеризує специфічні рівні індивідуальної та колективної свідомості. У цьому сенсі вона являє собою особливий тип світосприйняття, й відповідно, особливе формування культури. Однак, безсумнівно, соціальна поведінка людини не складається винятково із безперервної аналітичної діяльності. На неї впливає колишній соціальний досвід, здоровий глузд, інтереси, емоційна вразливість. Сприйняття світу формується в глибинах підсвідомості. Термін «ментальність»

не має чіткого визначення, але ж містить у собі й спосіб мислення та загальнодуховну налаштованість, установку індивіда або соціальної групи на навколишній світ. Отже, ментальність – це загальне, що народжується у природних даних і соціально обумовлених компонентах та розкриває уявлення людини про життєвий світ. Навички усвідомлення навколишнього, розумові схеми, образні комплекси знаходять у ментальності своє культурне виявлення.

Поняття ментальність – походить від лат. слова *mens* – «розум», «мислення». Але нині має значно ширший зміст у вигляді способу мислення й душевного ладу. Так, ментальність – це відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, яка створює картину світу й скріплює єдність культурних традицій будь-якого співтовариства.

Найчастіше уявлення про східні й західні типи культури виникають на асоціативному рівні, який в образній формі містить усе різноманіття ментальних складників. Але ж ментальність слід відрізнити від суспільних настроїв та ідеології. Ментальність виражає навички, пристрасті, колективні емоційні шаблони. Суспільні настрої мінливі, хиткі, тоді як ментальність відрізняється більш сталими характеристиками. Вона вбирає в себе ціннісні орієнтації, але ж не обмежується ними, оскільки характеризує глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, поринаючи до несвідомих глибин психіки.

Ментальність як поняття дає змогу поєднати аналітичне мислення, розвинуті форми свідомості із напівусвідомленими культурними шифрами. У цьому зв'язку внутрішньо ментальність знаходить різні

опозиції – природне й культурне, емоційне й розумове, раціональне та ірраціональне, індивідуальне й соціальне.

Завдяки поняттю ментальності нині тлумачать не тільки окремі культурні трафарети, але й образ думок, душевний стан, образний рівень сприйняття реальності різних типів спільнот. Одним із розробників поняття «ментальність» є американський філософ Ральф Емерсон (1803–1882), який вводить це поняття, вивчаючи основне метафізичне значення душі як першоджерело цінностей та істини. Поняття «ментальність» використовується в межах учень неокантіанства, феноменології, психології тощо.

Історія ментальностей

Історія ментальностей займається реконструкцією способів поведінки, які виражають суспільне світорозуміння та світовідчуття, уявлення та образи, міфи та цінності, що визнаються окремими групами чи суспільством загалом. Ці форми вираження ментальності відтворюють матеріал колективної психології та створюють основні елементи цього дослідження.

Проблеми колективної ментальності досліджували історики ХХ століття – Ж. Лефевр та Л. Февр, засновник школи «Анналів»¹²⁹. Люсьєн Февр вбачав у колективній ментальності не тільки біологічну, але й соціальну основу.

---

¹²⁹ Школа «Анналів» – науковий напрям в історичній науці, один із провідних дослідницьких напрямів у сучасній історичній науці, який виник у Франції та групувався навколо заснованого Марком Блоком і Люсьєном Февром журналу, що виходив під назвою «Анналі» (1929–1939). Прихильники школи «Анналів» наполягали на заміні класичної «історії-оповіді» на «історію-проблему». Це була така спроба відтворити «тотальну» історію, тобто історію, що описує всі існуючі в суспільстві зв'язки – економічні, соціальні, культурні тощо.

Методологічною основою школи «Анналів» виступає історична психологія. Її представники – Марк Блок, а також Люсьєн Февр представили психологічну розробку проблеми ментальності. Представники нового покоління школи «Анналів» – Ж. Ле Гофф, Р. Мандру, Ж. Дюбі, а також культурологи ХХ століття – Й. Гейзинга, Ж.-П. Вернан, П. Франкастель, Е. Панофські здійснили спробу відновити ментальність різних культурних епох.

Структуралісти критично оцінювали концепцію примітивної ментальності, яку розробив Л. Леві-Брюль¹³⁰. Вони дають своє тлумачення примітивного мислення, яке представив у своїй праці «Первісне мислення»¹³¹ К. Леві-Стросс¹³². Структуралісти збагатили дослідження ментальності новими методами, зокрема, висунули поняття «епістема»¹³³, яке близьке за змістом до ідеї ментальності.

Проблему ментальності розробляє й психоаналіз. З. Фройд у працях «Мойсей і монотеїзм», «Коллективна психологія та аналіз «Я» розробив методи, які дають змогу пов'язати колективну та індивідуальну ментальності через зв'язок архаїчної культури та притаманної їй ментальності із сучасним формуванням індивідуальності, яка переживає таким чином вплив на ментальність.

Дослідження ментальності триває й дотепер, залишаючись відкритим питанням як у культурі філософії, так і в історичній психології, але ж, безперечно, нині можна

---

¹³⁰ **Люсьєн Леві-Брюль** (1857–1939) – французький філософ, антрополог і етнолог. Професор Сорбонни, член Академії моральних і політичних наук. Створив теорію первісного «дологічного» мислення.

¹³¹ Леві-Стросс К. Первісне мислення / пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. Київ : Український центр духовної культури, 2000. 324 с.

¹³² **Клод Леві-Стросс** (1908–2009) – французький антрополог, етнограф, соціолог і культуролог школи структуралізму в етнології, дослідник компаративістських систем спорідненості, міфології і фольклору.

¹³³ **Епістема або епістема** – поняття в античній філософії, що позначає знання, а також науку або пізнання. Походить від дієслова *ἐπίσταναι*, «знати, пізнавати, розуміти».

визначити, що колективна ментальність не посідає привілейоване місце перед індивідуальною ментальністю. Обидва види ментальностей взаємопов'язані та взаємовпливові у процесі їх формування. Також слід розрізняти та відчувати тонку межу між колективною ментальністю та ідеологією. Перша має глибинні архаїчні, архетипічні внутрішні витоки, тоді як друга формується під впливом зовнішніх соціальних втручань у свідомість етосу.

Традиційна та нетрадиційна культура

Поняття традиційної та нетрадиційної культури безпосередньо пов'язане із типами східної та західної ментальностей. Незважаючи на те, що євроцентризм, як було зазначено вище, посідає домінуючу позицію, немає підстав стверджувати про його провідну роль. Із розвитком техногенної культури та інформаційного суспільства усе більше спостерігається криза раціоналізму як головної ознаки європейської ментальності. Східний менталітет дедалі частіше є рятівним чинником подолання цієї кризи. Філософія культури, що має посідати об'єктивно-аналітичну метапозицію в осмисленні загальних закономірностей культури загалом, визначає специфіку західної й східної культур, які, відповідно, відображають ментальності традиційного та нетрадиційного типів.

Слід зазначити, що у повсякденному житті часто спостерігається «перекручування» цих понять. Наприклад, офіційну медицину (державну, що прагне розвиватися та весь час набувати нових форм та засобів лікування) прийнято вважати традиційною, тоді як лікування стародавніми засобами (траволікування, заговори,

акупунтурне лікування тощо), що збережені із давнини, називають нетрадиційною медициною. Принципова помилка свідчить про нерозуміння змісту традиційного й нетрадиційного, відображенням якого і є культури Заходу та Сходу, де західна культура вважається нетрадиційною, а східна – традиційною.

Традиційна культура – це культура Сходу, яка зберігає традиції й домінанту внутрішніх ідеалів. Для цієї ментальності не так важливі зовнішні зміни, як збереження внутрішніх духовних цінностей, еталоном яких є мудрість давнини. Традиційна культура рухається по колу – по колу життя, по колу часу. Головна особливість традиційної культури, чи східної ментальності, є збереження цінностей, традицій, способу життя, які донесли предки й передали нащадкам. Тобто, збереження традицій – це головна цінність східної ментальності. При цьому ми розуміємо, що в традиційних культурах відбуваються зміни. Головні з них виникають у свідомості, в усвідомленні сенсів духовного буття, тому зовні вони не так помітні. Проявом зовнішніх змін є матеріальні цінності, які не вважаються головними в межах східної ментальності. Якщо згадати архетипи колективного К. Юнга, то традиційну культуру можна порівняти із принципом жіночності, який забезпечує збереження, підтримку існування.

Нетрадиційна культура – це культура європейської цивілізації, для якої властиві постійні зміни, динаміка розвитку, оновлення зовнішніх матеріальних форм існування, соціальний та економічний прогрес. Тобто західна культура уникає традицій, постійно оновлюючись на творчому рівні. За архетипами К. Юнга, це чоловічий тип культури – динамічний, спрямований на зовнішній розвиток, на вихід за межі існуючого, на творче формування буття. У своїх кризових станах європейська

культура переживає більш болісні явища, ніж східна культура. Саме тому цивілізація багатьма дослідниками розглядається як кризовий, руйнівний стан культури, де відбуваються злами зовнішніх, матеріальних форм буття. Але ж для культури інноваційного типу головною цінністю є оновлення інформації, набуття нового, осучасненого досвіду, постійних змін форми та умов існування суспільства.

Зважаючи на це, наведемо порівняльну таблицю (табл. 1), в якій подано ментальні характеристики традиційної (східної) та нетрадиційної (західної) культур. Між ними розміщені так звані синтетичні культури, які мають ознаки тієї чи іншої ментальності із домінуванням характеристик чи традиційного або нетрадиційного змісту.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз східного та західного типів ментальностей

Культура Сходу	Синтетичні культури	Культура Заходу
1	2	3
Споглядальність, невтручання у природні закони, сприйняття фундаментальних законів існування Всесвіту як незаперечних, ієрархічність у відносинах із Вищим (Бог, боги, Закон, Вищий шлях)	Мусульманська культура – має у собі ознаки Сходу й Заходу, з перевагою східних ознак	Дієвість, втручання у природне середовище та підкорення його законів людині, використання всього оточуючого, Я-центризм у спілкуванні з вищими силами

Закінчення табл. 1

1	2	3
Домінанта внутрішніх цінностей та духовне самовдосконалення	Слов'янська культура – неоднорідна. Містить ознаки Сходу і Заходу, з переважанням західних ознак	Домінанта зовнішніх цінностей і трансформація форм існування
Зберігає незмінним дух цінностей далекої давнини. Перебування у природному стані людини		Активнодинамічна установка на спосіб життя. Постійні зовнішні зміни в розвитку цивілізацій
Нераціональна (дух, воля, інтуїція) домінанта свідомості		Раціональна (розум, інтелект) домінанта свідомості
Культури Індії та Китаю, Тибету, Японії, інших давньосхідних країн		Культура країн Європи та Америки. Об'єднання великої кількості національних культур. Метакультура
Релігійні погляди: індуїзм, буддизм, даосизм, синтоїзм, а також давньосхідні національні міфології		Релігійні погляди: синтез християнської та античної релігійних культур

У ХХ столітті поширюється тенденція щодо взаємоінтеграції східного та західного типів менталітету, двох типів традиційної та нетрадиційної культур.

Теософія ¹³⁴, що виходить наприкінці ХІХ ст. зі сфери езотеричних вчень на рівень соціального, громадського руху у вигляді Теософського товариства ¹³⁵, засновником якого є Олена Петрівна Блаватська ¹³⁶, – об'єднує духовні напрацювання Заходу і Сходу, спираючись на найдавніші східні тексти – «Книга Дзіань» ¹³⁷. У своїй фундаментальній праці «Таємна доктрина» О. П. Блаватська об'єднує філософські, релігійні та наукові досягнення культури Сходу та Заходу, вперше на фактичному матеріалі духовної культури людства, показавши можливості взаємовпливів традиційного та нетрадиційного у культурі та відтворивши єдиний світоглядний контекст еволюційного плану розвитку земної цивілізації.

Творчість Даниїла Андрєєва, Шрі Ауробіндо, Володимира Соловйова, Германа Гессе, Альберта Швейцера, Махатми Ганді тощо містить взаємодоповнення східного та західного менталітету.

Так формується простір метакультури – буття, що виходить за межі однієї культури й створює якісно новий культурний синтез (табл. 2).

---

¹³⁴ **Теософія** (тео – «Бог», софія – «мудрість») – філософське вчення про Всесвіт та місце людини в ньому, що об'єднує ірраціональноінтуїтивні та раціональносистемні способи пізнання світу як системи об'єктивних закономірностей, створених трансцендентною природою Абсолюту.

¹³⁵ **Теософське товариство** – об'єднання теософів, котрі прагнуть досягнути межові об'єктивні закони Всесвіту і людини. Створене в 1875 р. у Нью-Йорку О. Блаватською, Г. Олькотом, В. Джаджем як товариство, що об'єднує людей, які прагнуть до духовних цінностей та всезагальної єдності, позарелігійними, конфесійними та соціальними розділеннями.

¹³⁶ **Олена Петрівна Блаватська** (1831–1891) – народилась у Катеринославі (нині Дніпро, Україна) – всесвітньо відома дослідниця універсальних основ духовної та матеріальної культури людства, письменниця, публіцист, одна із засновників Теософського товариства (Адьяр).

¹³⁷ **Дзіань** (санскрит) – містична медитація.

Ментальний взаємовплив традиційних та нетрадиційних культур

Вплив Сходу на Захід	Вплив Заходу на Схід
Поширення традиційної медицини	Поширення науково-технічних досягнень
Популярність релігійно-філософських учень буддизму та інших східних релігій	Активізація ідеї особистості, свободи вибору, демократичних цінностей у суспільстві
Популярність практик бойових мистецтв, заснованих на взаємодії духовного і фізичного потенціалу людини	Виявлення активної діяльнійшої життєвої позиції
Зростання інтересу до східних духовних практик (йога, ци-гун, медитації тощо)	Поширення християнства у східних країнах

Культура Сходу

Культура Сходу належить до традиційного суспільства, тобто суспільства, що підкоряється традиції, що відтворює уже наявні економічні, соціально-політичні та ідеологічні відносини упродовж тривалого часу. Для відносин людини і соціуму в суспільствах традиційного типу характерні такі риси:

- **традиціоналізм**, тобто відсутність історичного динамізму, незмінність соціально-економічного устрою. Новаторство тут відіграє другорядну роль, що забезпечує життєстійкість соціуму. Дотримання традиційного типу

відносин гарантує стабільність цивілізації, відсутність тих змін, які можуть призвести її до загибелі. Виживання культур Сходу – це наслідок традиціоналізму. Тисячі років, упродовж яких існують східні цивілізації, свідчать про їхню стійкість;

- **зв'язок людини зі своєю соціальною групою** і підпорядкування їй. Із самого народження доля людини, можливості її особистісного розвитку майже повністю визначаються приналежністю до соціальної групи (каста, рід, клан, стан, громада тощо), за якою закріплюється певний вид трудової діяльності і професія;

- **закритість**, у термінах сучасної соціології традиційне суспільство можна охарактеризувати як закрите, тобто позбавлене соціальної мобільності, характерної для західної культури. У будь-якому суспільстві є соціальна нерівність, люди розподіляються на верстви. Суспільство, в якому людина здатна змінити соціальний стан, підвищуючи свій соціальний статус завдяки особистим зусиллям, талантам і заслугам, прийнято вважати відкритим. Існують інститути, завдяки яким людина підіймається щаблями соціальної драбини. У сучасному суспільстві такими «ліфтами соціальної мобільності» (способами зміни статусу) є кар'єра, освіта, бізнес, шлюб. У традиційних культурах зміна соціального статусу відбувається повільно чи практично не змінюється віками. Винятком є Китай із його системою відбору чиновників (конфуціанство). Але для більшості традиційних культур характерні закритість та відсутність мобільності суспільства (наприклад, кастова система Індії);

- **невіддільність світосприйняття людини як від навколишньої природи, так і від власної тілесної природи.** Дана ознака пов'язана зі східним стилем мислення. У традиційному суспільстві відсутнє

протиставлення суб'єкта й об'єкта, суспільне і природне сприймається як єдиний, гармонійний, неподільний організм. Суспільство характеризують особливим типом екологічної свідомості. Соціальні інститути упродовж тисячоліть цивілізації не стикалися з екологічними проблемами, не порушували крихкої природної рівноваги. До поняття «природа» належить і поняття людської природи, що свідчить про величезну увагу, яку в цих культурах приділяють самій людині: її фізичному стану, гармонізації сексуальних відносин і вдосконаленню можливостей регуляції психічної діяльності. Усі ці питання більш розвинені у системі поглядів східних цивілізацій (у даосизмі, йозі, буддизмі), ніж у європейській культурі;

• **обумовленість світосприйняття людини наявним типом світогляду (міфології, релігії).** Основою духовної культури східних цивілізацій є міф. Вивчення різних міфологічних систем і міфів дало змогу установити, що в різних народів повторюються системи образів, тем і мотивів. На цій підставі виділено різні типи міфів: космогонічні (про походження світу), теогонічні (про появу богів), антропологонічні (про виникнення людини), міфи про культурного героя (персонажа, з яким пов'язані культурні вміння і навички) тощо.

У традиційних культурах Сходу свідомість за своєю суттю релігійно-міфологічна. Для Сходу характерна надзвичайна різноманітність вірувань, зміна декількох типів релігії (Індія) або ж співіснування їх (Китай і Японія). Міфологія і релігія формували картину світу людини традиційних культур. Міфологічна картина світобудови не виділяє людину з навколишнього світу, навпаки, вона одушевляє світ, олюднюючи його. Міфологічна культура цікавиться не законом, а індивідуальними подіями, не причинно-наслідковими зв'язками, а фактичними змінами.

Хоча розв'язання конфліктів у міфі ілюзорне, воно гармонізує особистісне існування людини. Суспільству традиційного типу відповідає й особливий спосіб, або стиль, мислення, який отримав назву східного. У східній культурі споглядальне ставлення людини до світу відобразилося в типі філософствування. Ідеалом мислителя був не дослідник, який усебічно пізнає навколишній світ і перетворює його на основі знання, а мудрець, який прислухається до себе і намагається через себе зрозуміти світ.

Відсутність протиставлення суб'єкта та об'єкта, сприйняття їх у єдності виключало появу на Сході онтологічної і гносеологічної проблематики у тому вигляді, як це властиво європейській філософії. Але етична проблематика стає головною у східній філософії і релігії. У центрі всіх напрямів духовної культури Сходу (брахманізм, індуїзм, буддизм, даосизм і конфуціанство) знаходяться моральні принципи людини, правила і норми організації соціального життя, способи психічної саморегуляції. Східна філософія так і залишилася нерозривно пов'язаною з міфологічними і релігійними формами, що зовсім не завадило їй порушити глибокі філософські питання. Східні цивілізації у своєму пізнанні людини досягли таких глибин, таких інтуїтивних прозрінь, які й нині становлять величезний інтерес для європейської культури (невипадково, наприклад, неофройдизм приділяє увагу буддистським методам психорегуляції підсвідомості).

Виділивши загальні для традиційних культур Сходу ознаки, необхідно зазначити і про наявні в них істотні відмінності, як у шляхах розвитку, так і в способі життя. Якщо Індія і Китай розвивалися винятково самобутньо, то Японія, навпаки, багато що запозичила у своїх сусідів, причому досить успішно.

На час зустрічі з європейською цивілізацією Індія, Китай і Японія були успішними і стабільними. Схід перевершував Європу не тільки чисельністю населення, але й багатством. Сучасні методики підрахунку доходу на душу населення засвідчують, що і за цим показником Схід наприкінці XVIII ст. обходить Європу, яка тоді ще зовсім не досягла того рівня багатства, який би затьмарював інші регіони світу.

Промислова революція і модернізація суспільства, що почалися на Заході, дали змогу йому здійснити експансію, перетворивши держави Сходу на колонії та напівколонії. Так званий культурний діалог упродовж усього XIX ст. був агресивним монологом Заходу і терплячим мовчанням Сходу. Якщо в XIX ст. Індія і Китай, наполегливо намагаючись зберегти свої традиції, були залучені до насильницької модернізації, то в XX ст. модернізація усвідомлюється вже як мета соціальних і політичних реформ, що проводяться у цих країнах.

Модернізація постає тут як процес трансформації традиційної культури, причому це всебічний процес, що містить у собі індустріалізацію, науково-технічний прогрес, урбанізацію, зміну соціальної структури і зростання соціальної мобільності, зміну способу життя людей, демократизацію і секуляризацію суспільства, зростання освіти, підвищення соціального статусу жінок.

Модернізація у кожній із традиційних культур відбувається по-різному: деякі суспільства стикаються з величезними проблемами, інші ж домагаються вражаючих успіхів, як, наприклад, Японія з її специфічними здібностями запозичення і перетворення іноземного досвіду, а останнім часом на шляху модернізації особливого успіху досягає й Китай. Головне, як свідчить історія перетворень східних культур, – це сама

можливість успішних метаморфоз, бажаного поєднання досягнень західної цивілізації за збереження традиційних цінностей Сходу.

Культура Заходу

Західна чи європейська культура – це культурна спорідненість країн і народів Європи, що зберігається з часів Стародавньої Греції дотепер і спирається на типологічну близькість культурних традицій і способів їх самоздійснення протягом усього історичного розвитку. Термін «західна» культура наголошує про її відмінності від східної культури в плані як внутрішніх імпульсів і культурних установок, так і їхніх історичних наслідків та результатів.

У сучасних дослідженнях Захід ототожнюється з європейською техногенною культурою, історично базується на раціонально-науковому світорозумінні та відповідній системі освіти. Виходячи із пізнавальної домінанти, європейська наукомістка культура передбачає постійне оновлення і модернізацію виробництва.

Відмінності між Заходом і Сходом спостерігаються в усіх спектрах глобальних питань: «механістична» наука на Заході й «організмична» на Сході; екстравертний та інтровертний типи особистості; раціоналізм і прагматизм на Заході і гилозоїзм (одухотворення природи) і ірраціоналізм як переважаючий тип світовідчуття на Сході тощо.

Змінюється культурний образ Заходу, заснований на ідеях і роздумах, що відрізняють епохи в його культурному розвитку. Про Захід можна говорити як про результат та наслідки складних історичних метаморфоз. І

тільки за цими ідеями й образами вгадується цілісний погляд на Захід як культурно-історичне утворення.

Еволюція теоретичного самоопису Заходу починається з його протиставлення Сходу, що здійснили стародавні греки, відчувши насування армади персів, скопища рабів на чолі з тираном, та протиставлення їм ідеалів свободи людини та гідності особистості.

Історії світової культури Заходу відводять особливе місце, однак не для того, щоб протиставити Захід Сходу, хоча відмінності в динаміці їхнього історичного розвитку безумовні. Захід демонструє надзвичайну мобільність і оновлення, Схід і зараз проявляє вірність своїм традиційним культурним цінностям і орієнтирам. Об'єктивний погляд на розвиток цих культур полягає в уникненні європоцентризму, як монолінійного розуміння культурно-історичного розвитку, побачити різноманіття, «поліфонізм» світових культур. Урахування специфіки Заходу необхідне як шлях до розуміння його різноманітної культурної палітри. Саме це дає змогу виявити особливості національних типів культур, які залучаються до сучасної культурної взаємодії, не втрачаючи властивої їм своєрідності.

Уніфікація впливу сучасної західної цивілізації на традиційні типи культур полягає в тому, що вона втягує їх в орбіту наукового за походженням та техногенного за суттю соціального утворення. Саме Європа породила науку як соціокультурний інститут.

Наука у тому вигляді, в якому її створили греки (theoria – теорія як спосіб раціонального ставлення до світу), вже є результат культурного перевороту, як здібності до модифікування історії Заходу, забезпечуючи його культурну цілісність. Але чому наука і техніка виникли

на Заході? К. Ясперс ¹³⁸, виділяючи VII–VI ст. до н. е. як період радикальних змін у світовій історії («осьовий час ¹³⁹»), поставив запитання: чи володів Захід уже в осьовий час своєрідністю, наслідки якої проявилися в наступну епоху? Чи було закладено в осьовий час те, що пізніше проявило себе як наука? Поставлене Ясперсом запитання не зовсім коректне, точніше потребує пояснення того, що в значенні науки ми маємо саме раціонально-системне пізнання світу. Схід, так само як і Захід, мав наукові погляди, але ж пізнання світу на Сході мало значно ширшу функцію, ніж раціонально-прагматичне освоєння дійсності. Але ж східна наука – це інший парадигмальний ракурс. Тому у філософії культури наука використовується саме в європейському значенні.

Східні культури припускають розвиток аграрної сфери та ремесла, технології тут не змінюються упродовж століть, а деякі – тисячоліття. Оновлення не відбувається, переважають традиція і священний авторитет. Відповідно, навчання – це оволодіння традицією, зазвичай у релігійній формі. Східні культури не просто зберігають традиційні технології і традиційний спосіб життя, вони насамперед залишаються культурно-інтровертними, спрямованими на себе, до свідомості і самосвідомості. Інтровертна культура Сходу налаштована на зміну внутрішнього, але не зовнішнього світу, на трансформацію людини, а не природи і навколишнього

---

¹³⁸ **Карл Теодор Ясперс** (1883–1969) – німецький філософ і психіатр, один із творців екзистенціалізму, доктор медицини (1909), доктор психології (1913), професор психології (з 1916), професор філософії (з 1922) Гейдельберзького (1916–1937, 1945–1948) і Базельського університетів (1948–1961).

¹³⁹ **Осьовий час** – період (з 800 до 200 року до Р. Х.) появи раціональної філософії та етично орієнтованих релігій в історії людства. Доба якісних трансформацій соціокультурної системи під час переходу від ранніх до розвинутих цивілізацій. Термін запропонований німецьким філософом Карлом Ясперсом.

середовища. Традиційні культури Сходу, залишаючись зовні незмінними упродовж тисячоліть, не зверталися до раціональних проблем. Переважали естетичні цінності і пов'язані з ними установки. Традиції, церемонії, культ предків – усе це надає стійкість прийнятого соціального порядку.

Захід як культурна цілісність отримав вихідний імпульс від грецької цивілізації в **антропологічній галузі**. Антична культура і цивілізація – це **культура змагального типу**, що формується на основі домінування розуму, який діяв, виходячи із мети, інтересу, вигоди. Постійне соціальне оновлення, культурне новаторство сприяють одночасному зародженню в Греції історії, філософії та художньої літератури. За історично короткий період часу греки створюють шедеври в галузі філософії, науки, мистецтва, політики, виходячи з людиновимірюваних цінностей, пристосовуючи культуру до людських вимірів. Філософські твори, трагедія і комедія, лірика і наука – усе це в поєднанні з надзвичайним розквітом соціального життя називають «грецьке диво». Стародавній грек дійсно створив світ для людини і заради людини, і цією людиною виявився він сам.

Давньогрецька демократія, зокрема, була б неможлива без **розвиненої особистісної свідомості, грамотності і правової підготовки**, що, своєю чергою, вимагало раціональної правової ідеї. Філософія греків, проголосивши перемогу логосу¹⁴⁰ над міфом, відповідала особистісній орієнтації людини, яка подолала традиційні цінності та звернулася до розуму як до універсального способу вирішення усіх питань і знаходження нового,

---

¹⁴⁰ **Логос** – із давньогрецької мови буквально означає «слово». Вживається передусім у значеннях власне слово, наука, закон, надприродний світовий розум. Часто логос розуміємо як раціональне, логічне знання, що протиставляється міфу як знанню ірраціональному і прийнятому на віру.

несподіваного рішення. Полісний¹⁴¹ раціоналізм і філософський космологізм¹⁴² містять уявлення про «природність» античної людини. Завершений статичний світ, в якому відсутня актуальна нескінченність, допускає існування нескінченного в модусі можливого як послідовності етапів і станів, тобто як нескінченної можливості здійснення.

Це пояснює прагнення античного мислення до обґрунтування доцільності. Єдність людини з природою передбачає естетичне бачення світу, споглядальність, прагнення до міри і порядку, розгляд світу таким, яким він має можливість бути пізнаним. Горда, самодостатня людина спирається на можливості розуму, олюднює світ, створює космічний інтер'єр, що дає змогу їй скрізь відчувати себе як удома.

Перехід до середньовічної епохи ознаменований зверненням до особистісного духовного абсолюту. Раціональне виявляється далеко не головним у людині, відкриваються інші, більш глибокі вимірювання особистості – віра, надія, любов. Долається установка на раціональний порядок і міру, зростає інтерес до таємниці та відкривається бездонність, невичерпність особистості і її похідних від **трансцендентного абсолюту**. Людина – слабка, недосконала істота, однак вона не втрачає можливості єднання з абсолютом, щоб знайти в ньому підтримку і порятунк. Дійсне втрачає свою самодостатність, воно повинно бути одухотворене присутністю Всевишнього, який структурує не тільки природу, але й соціальність.

---

¹⁴¹ **Поліс** – місто-державна, міська громада; звідси політія – особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції та Риму.

¹⁴² **Космологізм** (космос – «система», «порядок»; логос – «знання») – світоглядна та філософська установка, основою якої є уявлення про світ як упорядковану систему та можливість її раціонального пояснення.

Християнська релігія і заснована на ній культура створюють нову історичну підставу цілісності Заходу: християнський Захід протистоїть мусульманському Сходу. Поділ на Західну і Східну частини Римської імперії зберігається і поглиблюється в протиставленні католицькому Заходу православного Сходу. Однак є підстави говорити про цивілізаційну спадкоємність Римської імперії і Західної Європи (в середньовічній Європі збереглися латина, правові та філософські традиції). Синтез романського та німецького начал дає надзвичайний соціальний ефект – феодалне суспільство, в якому велику роль починають відігравати правові норми і станові обмеження.

Перехід до сучасного стану Заходу пов'язаний із секуляризацією¹⁴³ середньовічної культури («Осінь Середньовіччя»¹⁴⁴). Це явище не тільки характеризує релігійну ситуацію в західній культурі, але й виявляє її антропологічну значущість, а саме: зміни християнської особистості, пов'язані з парадигмою Відродження¹⁴⁵ й ідеями Реформації¹⁴⁶. Новий антропологічний образ Заходу, що походить із ренесансних¹⁴⁷ підстав і усталений у Новий час, не тільки повертає довіру силі і могутності людини, але й відкриває досі не відому сферу його застосування – актуально нескінченний світ і можливість безжалісно підкорювати природу.

---

¹⁴³ **Секуляризм** – принцип світськості. Зменшення ролі релігії у політичному, соціальному та особистому житті.

¹⁴⁴ **«Осінь Середньовіччя»** – назва праці Й. Гейзинга, присвячена культурі пізнього Середньовіччя та Відродження.

¹⁴⁵ **Доба Відродження** – період європейської культури XIV–XVI ст., пов'язаний з оновленим звертанням до антропоцентричних ідей античної культури.

¹⁴⁶ **Реформація** – церковно-релігійні й суспільно-політичні течії XV ст., спрямовані проти католицької церкви, на повернення до біблійних джерел християнства. Набували форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади.

¹⁴⁷ **Ренесанс** (франц.) – синонім доби Відродження.

Історико-культурні спроби говорити з Богом на мові природи в Новий час завершилися створенням експериментальної науки. Експеримент виявився вирішальним аргументом для встановлення істини божественного творіння, відкривалися простори для створення техногенної цивілізації. Культура Відродження і Просвітництва окреслює її соціальні кордони, відтворює класичні цінності античного світу в своїй переорієнтації з цінностей надлюдських на індивідуальні та особистісні.

Проголошені Просвітництвом ліберально-демократичні цінності стають базовими для Заходу та завершують соціальний переворот у західній цивілізації.

Особлива роль у конструюванні західного суспільства належить ХІХ ст. Наука та її досягнення, подальші процеси індустріалізації і ліберальні цінності дали змогу Заходу не тільки створити звичний для них світ технічного благополуччя й достатку, але й зумовили ілюзію його «природності», стали причиною появи на історичній арені, як зазначає Х. Ортега-і-Гассет, «самовдоволеної і обмеженої людини натовпу»¹⁴⁸.

Сучасний етап самосвідомості Заходу – **постструктуралізм**¹⁴⁹, критика вже не європоцентризму, а логоцентризму¹⁵⁰, тлумачення знання як влади (М. Фуко). На цьому етапі поєднуються процеси дегуманізації техногенної цивілізації і становища особистості в західній культурі. Своєрідність і новизна позицій сучасного Заходу не в тому, що він протистоїть

---

¹⁴⁸ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва : АСТ, 2003. С. 77.

¹⁴⁹ **Постструктуралізм** – напрям у філософських і гуманітарних дослідженнях, що отримав розвиток у 1970–1980-ті роки у формі критики та подолання структуралізму.

¹⁵⁰ **Логоцентризм** – світоглядна та філософська позиція, якій притаманий пріоритет логіко-раціональної основи світу.

парадигмі Нового часу. Навпаки, спостерігається спадкоємність у їхньому розвитку, хоча стрімкий розвиток науки і техніки порушує питання про вичерпність природних ресурсів та передчуття процесів дегуманізації¹⁵¹. На цій хвилі у сучасному європейському суспільстві виникає постмодернізм¹⁵² як результат розчарування в цінностях та ідеалах Просвітництва, коріння його набагато глибше. Їхнє підґрунтя – в тих світоглядних установах особистості культури Заходу ХІХ–ХХ ст., які сформувалися під впливом процесів індустріалізації і розвитку масового суспільства.

Література:

1. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / пер. з англ. Вілен Черняк. Київ : Дух і Літера, 2002. 321 с.
2. Боннар А. Греческая цивилизация: От Илиады до Парфенона. От Антигоны до Сократа. От Еврипида до Александрии : пер. О. В. Волков, Е. Н. Елеонская. Москва : Искусство, 1995. 671 с.
3. Васильев Л. С. История Востока : в 2 т. Т. 1. Москва : Высшая школа, 1994. 495 с.
4. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник. Київ : Либідь, 2005. 328 с.
5. Губман Б. А. Западная философия культуры XX века. Тверь : ЛЕАН, 1997. 288 с.

---

¹⁵¹ **Дегуманізація** – дії, спрямовані на позбавлення суб'єкта прав, пов'язаних із належністю до людського роду.

¹⁵² **Постмодернізм** – світоглядно-мистецький напрям, що в останні десятиліття ХХ століття приходить на зміну модернізму. Цей напрям – продукт постіндустріальної епохи, епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйнування систем – світоглядно-філософських, економічних, політичних.

6. Гуревич П. С. Философия культуры : пособие для студентов гуманитар. вузов. Москва : Аспект-пресс, 1994. 314 с.

7. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Культурология, XX век: Антология. Москва : Юрист, 1995. 703 с.

8. Древние цивилизации / под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. Москва : Мысль, 1989. 480 с.

9. Зиммель Г. Избранное : в 2 т. Т. 1. Философия культуры. Москва : Юрист, 1996. 671 с.

10. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. Москва : Мысль, 1972. 312 с.

11. Леві-Строс К. Первісне мислення / пер. з фр., вступне слово та примітки С. Йосипенка. Київ : Український центр духовної культури, 2000. 324 с.

12. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. Москва : Искусство, 1991. 588 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Що таке ментальність?
2. Із яких характеристик складається поняття «ментальність»?
3. Хто розробив поняття «ментальність» у європейській культурі?
4. Що вивчає історія ментальностей?
5. Який внесок у розвиток історії ментальності зробили представники школи «Анналів»? Чим відома ця школа?
6. Порівняйте загальні характеристики східної та західної ментальності.
7. Що таке синтетичні культури? Наведіть їхні приклади та характеристики?

8. Що таке традиційна культура?
9. Назвіть ознаки традиційної культури.
10. Наведіть розгорнуті приклади традиційної культури.
11. Що визначає картину світу людини традиційної культури?
12. Наведіть приклади взаємоінтеграції східних та західних культур.
13. Наведіть основні специфічні ознаки культури Сходу, надайте їм характеристику.
14. Наведіть основні специфічні риси культури Заходу, охарактеризуйте їх.

ЕЛІТАРНА ТА МАСОВА КУЛЬТУРА

Змістовні основи типології елітарного та масового у культурі

У філософії культури склалося стале поняття про елітарність культури, що сформувалося як наслідок освоєння ідейної спадщини Просвітництва. Фрідріх Ніцше указував на значну межу між аристократичними та демократичними культурами. Слід зазначити, що сучасне розділення на елітарну та масову культури формується з погляду елітарного аспекту, який традиційно в європейській свідомості займає фундаментальну чи первинну позицію. Так, основою будь-якої культури вважаються теоретичні здобутки духовних пошуків обраних людей певної доби, що стають підставою для формування професійної діяльності людей мистецтва, політики, релігії. Можливо, саме тому Ф. Ніцше та інші мислителі оцінювали це розділення, виходячи із позиції первинності, базовості елітарної культури, висловлюючи дещо негативні оцінки щодо культури демократичного типу, вважаючи її вторинною, менш значущою та такою, що не має високоідейних і духовних сенсів. Так чи інакше, але мусимо прийняти існування цих векторів культури (аристократичний та демократичний чи елітарний та масовий) й об'єктивно оцінити їхній зміст, значення та перспективи розвитку. Зауважимо, що поняття аристократичний¹⁵³ та елітарний¹⁵⁴ змістовно

---

¹⁵³ **Аристократія** (грец. – найкращий і κρατεῖν – правити, тобто влада найкращих) – форма державного ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті.

¹⁵⁴ **Еліта** (фр. – найкраще, вибране) – невелика група людей, котра обіймає високі керівні посади в керуванні державою; люди, які досягли найвищих висот у сфері своєї діяльності.

мають споріднені смислові основи. Так, аристократія в античному (грецькому розумінні) – це влада найкращих, але критерієм їх оцінювання були цінності освіченості, моральності, високої духовності, добродіяння. Саме так формувалася духовна еліта суспільства. Із часом духовне наповнення поняття еліти було втрачене та стало використовуватися в сучасному суспільстві в значенні обраних в окремі сфери (політична еліта, бізнес-еліта тощо). Поняття духовної еліти залишилося, але ж обрані цієї сфери в сучасному суспільстві не мають особливих впливів на соціокультурні події та займають відокремлену позицію в суспільстві. При цьому, саме духовна еліта (мистецька, релігійна, наукова тощо) утримує еволюційні цінності, завдяки яким і здійснюється розвиток суспільства, в якому домінують матеріальні форми існування.

Демократична ¹⁵⁵ культура не виникла пізніше аристократичної. Тим більше, складно оцінити з позиції наданої типології первинні культури, архаїчні етоси, стародавні етноси з їхніми синкретичними особливостями світогляду та відсутністю явного поділу на вищі та нижчі щаблі ціннісних орієнтирів. Залишається питання: демос чи еліта відіграє базову роль у формуванні культури? Але ж, якщо аристократичні цінності спрямовані на духовні, ідейні, вічні перспективи розвитку, то демократичні – на сьогоденні, матеріальні, прагматично обмежені. Саме ця двовекторність культури є формою матеріально-духовної дуальності як умови відтворення культурних світів.

---

¹⁵⁵ **Демос** (давньогр. – «народ») – у вузькому сенсі слова – вільне населення давньогрецьких міст-держав, яке володіло громадянськими правами, на відміну від рабів, метеків, періеків та інших категорій залежного та неповноправного населення. У більш широкому сенсі – народ як носій державної влади.

За високого рівня смислового наповнення та випереджаючих час орієнтирів розвитку духовна еліта страждає відчуженням від матеріально-формальних проявів суспільства, дещо відокремлюючи себе земну, матеріальну, дійсну. У цьому полягає вічна проблема балансу трансцендентного та екзистенційного, який має здійснюватися в гармонійному довизначенні дуальності. Інакше виникає проблема: або занадто високої теоретизації та відчуження від життя (елітарність), або, навпаки, звуження життєвих запитів до суто практичних форм виживання людства – біологічне відновлення людини, де еволюційний розвиток замінюється на варіативність існування (масовість).

Елітарна культура: характерні ознаки та зміст поняття

Дослівно із французької мови еліта – «краще», «добірне», «обране». Визначення еліти в різних соціологічних і культурологічних теоріях неоднозначне. Відомі соціологи Г. Моска¹⁵⁶ і Р. Міхельс¹⁵⁷ вважали, що еліту, порівняно з масами, характеризує високий ступінь **діяльності, продуктивності, активності**. Однак у філософії і культурології набуло великого поширення розуміння еліти як особливого прошарку суспільства, наділеного **специфічними духовними якостями**. З позиції цього підходу, поняттям еліта позначається не просто вищий прошарок суспільства, верхівка. Еліта є в кожному

---

¹⁵⁶ **Гаєтано Моска** (1858–1941) – італійський соціолог, журналіст і громадсько-політичний діяч, автор концепції «політичного класу», що є різновидом «теорії еліт».

¹⁵⁷ **Роберт Міхельс** (1876–1936) – німецький соціолог, учень і послідовник Гаєтано Моски.

громадському класі. Еліта – це частина суспільства, **найбільш здатна до духовної діяльності, наділена високими моральними й естетичними якостями.** Саме вона забезпечує соціальний прогрес, тому культура повинна бути орієнтована на задоволення її духовних запитів.

Загальною особливістю елітарної культури є її **індивідуалізація.** Тобто здійснення цього типу культури завдяки індивідуалістичним поглядам особистостей, схильних спрямовувати розвиток культури в її найвищих досягненнях, шедеврах. Творіння геніїв¹⁵⁸ визначають цінність культури загалом. Так, культура сприймається не як неперервний потік колективних досягнень, а як окремі піднесення творчого генія.

З демократичних поглядів еліта здійснює узагальнення механічних колективних процесів, як поступового накопичення невеликих досягнень, як злиття окремих дрібних явищ в єдиний процес здійснення культурного розвитку. Тут добра посередність більш важлива, ніж вищі досягнення, тобто доля людства більш залежна від неухильних зусиль анонімних мас, ніж від піднесень окремого генія. На думку Карла Мангейма¹⁵⁹, внутрішня організаційна структура елітарної групи має важливі наслідки для усвідомлення ними місця людини в світі («Діагноз нашого часу»). Наприклад, у середні віки інтелектуальна еліта університетських викладачів була корпораційно організована в суспільстві й отримала офіційне визнання автономної професійної групи.

---

¹⁵⁸ **Геніальність** – це набір здібностей, який визначає появу творців, котрі мають історичне значення в житті суспільства, засвідчують нову епоху в розвитку мистецтва, науки тощо.

¹⁵⁹ **Карл Мангейм** (1893–1947) – німецький та британський філософ, один із засновників соціології знання.

Водночас у ХІХ ст. соціальне становище інтелектуальної еліти отримало статус богеми ¹⁶⁰, що не пов'язана з вузько професійним об'єднанням. Однак еліта дистанціюється від загальних мас населення, претендуючи на автономність та обраність.

Іще одна загальна ознака елітарності – **це схильність до високого рівня професіоналізму, обізнаності та освіченості в обраній сфері у вигляді поступового накопичення культурного досвіду**, що виражається в академічних формах здійснення культури. Еліта не схвалює спонтанне, імпульсивне, епатажне, що вважається вульгарним як у поведінці, так і в поглядах та ідеалах. Еліта схильна до грецької калокагатії ¹⁶¹ чи середньовічного німецького поняття міри, як гармонійного поєднання божественного та людського. В цьому зв'язку можна згадати й кодекс рицарської поведінки, що став усезагальною аристократичною нормою чи ідеалом доби. Саме так аристократія збільшувала дистанцію не тільки по вертикалі (між вищими та нижчими соціальними групами), але й у своєму вузькому колі.

Аристократичні еліти прагнуть відтворити свою елітарну культуру, в якій особливі сутнісні характеристики у вигляді форми соціального спілкування, розваг, мовлення, різних методів та систем знань, залишаються недостойними для більшості.

Характерною ознакою елітарності є **прагнення до належного, правильного, прийнятого в елітарному колі**. Так, мова еліти – вишукана, ввічлива, побудована за

---

¹⁶⁰ **Богема** – соціальний прошарок між інтелігенцією та іншими класами, театральні, літературні кола. За радянської влади СРСР отримала найменування «творча інтелігенція».

¹⁶¹ **Калокагатія** – поняття давньогрецької естетики, що виражає ідеальне поєднання фізичної краси та духовної досконалості, як ідеал виховання людини.

ідеальними правилами мовлення, без «хаотичних» (лайка, скорочення тощо) втручань, що порушують прийняті норми. Саме ці порушення й видають «іноземця» в елітарному середовищі, яке з дитинства виховувало своїх представників, формувало спосіб мислення та сферу існування.

Починаючи з доби Відродження, відповідно до характерних для неї гуманістичних тенденцій, починається процес зближення еліти та маси. Але ж зовнішні спроби проявити зацікавленість життям та цінностями народу, що особливо виразилися в добу Просвітництва, не вирішили питання дистанціювання, а перевели його в більш стерті, явно не виявлені, форми. Мода на увагу аристократа до народу трансформувалася в сучасні колізії хибних «демократів», що діють за подвійним стандартом, демонструючи демократичну позицію в зовнішній діяльності й особливо риторичі, зберігаючи при цьому елітну сферу життя в таємницях корпоративного спілкування обмеженого кола людей.

Загалом, слід зазначити, що еліта формує світоглядну основу становлення та розвитку культури, відповідно до якої розвиваються філософія, релігія, мистецтво, де ідеалом є високий рівень розвитку людини та гуманістичних цінностей відповідного часу.

Осмислення елітарної культури в історико-філософському контексті

Звертання до поняття елітарна культура спостерігається в межах європейської філософії неklasичного періоду, тобто з XIX ст.

Основні елементи елітарної концепції культури містяться вже в філософських працях А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, які спираються на її естетичний аспект.

У своїй основній праці «Світ як воля й уявлення», завершеній у 1844 році, А. Шопенгауер¹⁶² у соціологічному плані розділяє людство на дві групи: «людей-геніїв» (тобто здібних до естетичного споглядання й художньо-творчої діяльності) і «людей користі» (тобто орієнтованих тільки на чисто практичну, утилітарну діяльність).

У культурологічних концепціях Ф. Ніцше, сформульованих ним у відомих працях: «Народження трагедії з духу музики» (1872), «Людське, занадто людське» (1878), «Весела наука» (1872), «Так говорив Заратустра» (1884), елітарна концепція проявляє себе в ідеї «надлюдини». «Надлюдина», що має привілейоване становище в суспільстві, наділена, на думку Ф. Ніцше, унікальною естетичною сприйнятливістю.

У ХХ столітті ідеї А. Шопенгауера і Ф. Ніцше були резюмовані в елітарній культурологічній концепції Х. Ортеги-і-Гассета. В 1925 році виходить у світ найвідоміша праця іспанського філософа під назвою «Дегуманізація мистецтва», присвячена проблемам відмінності старого і нового мистецтва. Основна відмінність нового мистецтва від старого, за Ортегою-і-Гассетом, полягає в тому, що це мистецтво звернене до еліти суспільства, а не до його маси. Тому зовсім необов'язково бути популярним, тобто воно не повинно бути загальнозрозумілим та загальнодоступним. Більш того «...радіти чи співчувати людським долям, – пише Ортега, – є щось дуже відмінне від справді художньої насолоди»¹⁶³. Нове мистецтво, навпаки, повинно відчужувати людей від реального життя. «Дегуманізація» –

---

¹⁶² **Артур Шопенгауер** (1788–1860) – німецький філософ-іраціоналіст, відомий своїм вченням про безособову несвідому світову Волю та песимізмом.

¹⁶³ Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. Москва : Искусство, 1991. 588 с.

це основа нового мистецтва ХХ століття. «Ось чому нове мистецтво поділяє публіку на два класи – тих, хто розуміє, і тих, хто не розуміє його, тобто на художників і тих, хто художниками не є. Нове мистецтво – це суто художнє мистецтво»¹⁶⁴.

Згідно з Ортегою-і-Гассетом, – це не родова аристократія і не привілейовані верстви суспільства, а та частина суспільства, яка володіє особливим «органом сприйняття». Саме ця частина суспільства сприяє соціальному розвитку. І саме до неї має звертатись у своїх творах художник. Нове мистецтво має сприяти тому, щоб «...кращі» пізнавали самих себе, ... вчилися розуміти своє призначення: бути в меншості й боротися із більшістю»¹⁶⁵.

Типовим проявом елітарної культури є теорія і практика «чистого мистецтва» або «мистецтва заради мистецтва», яка знайшла своє втілення в низці течій вітчизняної та західноєвропейської художньої культури. Так, наприклад, у Росії на рубежі ХІХ–ХХ ст. ідеї елітарної культури активно розвивалися і впроваджували її представники творчого об'єднання «Світ мистецтва»¹⁶⁶. Лідерами цього руху були редактор однойменного журналу С. П. Дягілев¹⁶⁷ і талановитий художник О. М. Бенуа¹⁶⁸. Дягілев прямо і відкрито заявляв про «самоцінність» і «самокористь» мистецтва, вважаючи одночасно «правду в

---

¹⁶⁴ Там само. С. 226.

¹⁶⁵ Там само. С. 221–222.

¹⁶⁶ **Товариство «Світ мистецтва»** – художнє об'єднання творчих людей, створене в Петербурзі наприкінці 1890-х років.

¹⁶⁷ **Сергій Павлович Дягілев** (1872–1929) – російський реформатор театрального мистецтва, геніальний антрепренер, засновник легендарних Російських сезонів у Парижі на початку ХХ ст. Створив у Парижі Російський балет Сергія Дягілева.

¹⁶⁸ **Олександр Миколайович Бенуа** (1870–1960) – російський художник, історик мистецтва, художній критик, засновник і головний ідеолог об'єднання «Світ мистецтва».

мистецтві», декларовану Л. М. Толстим¹⁶⁹, проявом однобокості. Акцентуючи увагу на людській особистості, лідери «Світу мистецтва» в дусі елітарних культурологічних концепцій К. Леонтьєва¹⁷⁰ і Ф. Ніцше приходили до абсолютизації особистості творця. Вважалося, що у будь-якому художньому і музичному творі обов'язково має бути особливе авторське бачення дійсності. Причому цей погляд сприймався як совісне розуміння художнього в людині¹⁷¹. Совість мистецтва, проте, розумілася лише як суб'єктивна щирість індивідуального творця в натуральному вираженні ним краси. Саме звідси бере свій початок декадентська претензія на позакласовість і надкласовість ідеологічної позиції.

Лідер «Світу мистецтва» О. Бенуа доклав зусиль для пропаганди нового розуміння мистецтва в усій Європі. Зважаючи на елітарність діяльності членів цього об'єднання, воно отримало світове визнання. Аналогічних ідейних настанов дотримувалися й представники західноєвропейського модернізму і постмодернізму.

Масова культура

Масова культура – це прояв життєдіяльності широкого кола населення. Визначення **масової**

---

¹⁶⁹ **Лев Миколайович Толстой** (1828–1910) – один із найвідоміших російських письменників і мислителів. Просвітитель, публіцист, релігійний мислитель, його авторитетний погляд став причиною виникнення нової релігійно-моральної течії в Росії – толстовства.

¹⁷⁰ **Костянтин Миколайович Леонтьєв** (1831–1891) – російський лікар, дипломат; мислитель релігійно-консервативного спрямування; філософ, письменник, публіцист, літературний критик, соціолог. Наприкінці життя прийняв чернечий постриг з ім'ям Климент.

¹⁷¹ Астафьев Б. В. Русская живопись. Мысли и думы. Ленинград–Москва, 1966. С. 29.

культури (скорочено маскульт) – у спрощеному вигляді – це культура більшості. Її прояви стосуються переважно культури побуту, розваг, засобів масової інформації тощо, тобто того, що зрозуміле та доступне кожному. Масову культуру споживають усі люди, незалежно від місця і країни проживання. Це культура повсякденного життя представників найширшої аудиторії та різних каналів комунікації.

У філософії культури існують кілька точок зору щодо передумов масової культури:

1. Передумови масової культури формуються з моменту народження людства. Так чи інакше, християнська цивілізація вже містить елементи масової культури у вигляді спрощених варіантів Священних книг (наприклад, «Біблія для жебраків»), чи готична архітектура, яку називали «Біблія в камені», – де скульптура в доступному вигляді кожному, хто не знає латини, демонструвала біблейські сюжети.

2. Формування масової культури пов'язане із світоглядними процесами, які відбуваються в культурі європейського Середньовіччя у XII–XIV століттях, коли розквітає рицарська куртуазна поезія, камерне мистецтво – як приклади високої, елітарної культури, й виникає її опозиція у вигляді так званої «низової культури» – творчості жонглерів, шпільманів, менестрелів, вагантів, голіардів¹⁷² тощо, так званих мандрівних музикантів від народу, які виражали земні емоції та плотські почуття простої людини.

3. Витоки масової культури пов'язані з появою в європейській літературі XVII–XVIII ст. пригодницького, детективного, авантюрного роману, що значно розширило

---

¹⁷² **Жонглери, шпільмани, менестрели, ваганти, голіарди** – назви музикантів-мандрівників у різних національних культурах Європи.

аудиторію читачів за рахунок величезних накладів. Як приклад, можна навести творчість Даніеля Дефо¹⁷³ – автора відомого роману «Робінзон Крузо», а також Матвія Комарова¹⁷⁴ – автора бестселера XVIII–XIX ст. «Повісті про пригоди англійського лорда Георга» та інші зразки популярних книг. Книги обох авторів написані простою і зрозумілою мовою.

5. Джерелом масової культури вважається й протестантизм, головна ідея якого – це подолання клерикальної ієрархії й отримання рівних можливостей спілкування вірян напряду з Богом. Протестантизм як ідейна основа європейської демократії проклав шлях до ідеології широких соціальних можливостей демосу.

6. Великий вплив на розвиток масової культури мала доба Просвітництва, що через філософію французьких матеріалістів та енциклопедистів принесла у світ ідею «свободи, рівності та братерства». Але ж шляхетна ідея потерпіла фіаско й породила песимізм та крайній індивідуалізм доби романтизму¹⁷⁵. Але ж ідеї просвітників та енциклопедистів можуть бути зарахованими до джерельних основ масової культури. Ця тенденція отримала розвиток і у XIX ст., коли прийнятий у 1870 році у Великобританії закон про обов'язкову всезагальну грамотність дав змогу багатьом освоїти основний вид художньої творчості XIX ст. – роман.

---

¹⁷³ **Даніель Дефо** (1660–1731) – англійський письменник, один із яскравих представників пригодницького жанру в європейській літературі.

¹⁷⁴ **Матвій Комаров** (1730–1812) – російський мандрівник та письменник.

¹⁷⁵ **Романтизм** – ідейний рух у європейській культурі XVIII–XIX ст., літературі й мистецтві, що виник наприкінці XVIII століття в Німеччині, Великій Британії й Франції, поширився на початку XIX століття в Російській імперії, Польщі й Австрії, а із середини XIX століття охопив інші країни Європи, а також Північної та Південної Америки. Романтизм виникає як реакція на придушення Французької буржуазної революції і занепад її ідеалів. Для мистецтва романтизму характерний крайній суб'єктивізм.

Вищевикладене стало передумовою формування масової культури. У формалізованому вигляді масова культура проявила себе вперше у США на рубежі XIX–XX ст. Відомий американський політолог Збігнев Бжезинський¹⁷⁶ зазначав: «Якщо Рим дав світові право, Англія – парламентську діяльність, Франція – культуру і республіканський націоналізм, то сучасні США дали світу науково-технічну революцію й масову культуру».

Проблемою масової культури займався американський соціолог, професор Колумбійського університету Д. Белл¹⁷⁷, автор праці «Кінець ідеології», в якій визначив особливістю сучасного суспільства виникнення масової промисловості й масового споживання. Американський дослідник формулює п'ять значень поняття «маса»:

«1. Маса – як недиференційована безліч (протилежне поняттю клас).

2. Маса – як синонім неосвіченості (як про це писав Х. Ортега-і-Гассет).

3. Маса – як механізоване суспільство (людина сприймається як додаток техніки).

4. Маса – як бюрократизоване суспільство (в масовому суспільстві особистість втрачає свою індивідуальність на користь стадності).

5. Маса – як натовп. Тут закладено психологічний сенс. Натовп діє, користуючись пристрастями. Сама собою людина може бути культурною, але в натовпі – це варвар»¹⁷⁸.

---

¹⁷⁶ **Збігнев Казімеж Бжезинський** (1928–2017) – американський політолог, соціолог і державний діяч, польського походження, колишній Радник з національної безпеки Президента Джиммі Картера, а також радник Центру стратегічних і міжнародних студій.

¹⁷⁷ **Деніел Белл** (1919–2011) – соціолог і публіцист США, засновник теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства.

¹⁷⁸ Bell D. The cultural contradictions of capitalism. New York : Basic Books, 1976. P. 45.

Посилаючись на це, Д. Белл робить висновок: маси – це втілення стадності, уніфікованості, шаблонності.

Ще більш глибокий аналіз масової культури презентує канадський дослідник М. Маклюєн¹⁷⁹. Він також, як і Д. Белл, робить висновок про те, що засоби масової комунікації породжують новий тип культури. У своїх працях «Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої культури» (1962), «Розуміння медіа: зовнішні розширення людини» (1964), «Медіа – це повідомлення: перелік наслідків» (1967) Маклюєн зауважує, що відправною точкою епохи «індустріальної і типографської людини» стає винахід І. Гутенберга в XV ст. – друкарський верстат. Сучасні ж засоби масової інформації, що, за словами Маклюєна, сформували «глобальне селище», створюють і «нову племінну людину». Ця нова людина відрізняється від тієї «племінної» людини, яка жила колись на землі, тим, що її міфи формує «електронна інформація». За словами Маклюєна, друкувальна техніка створила публіку, а електронна – маси.

Звичайно, в наші дні маси суттєво змінилися. Вони стали освіченими, поінформованими. Але ж електронні мережі сприяють глобалізації масової культури. Крім того, суб'єктами масової культури сьогодні є не просто маси, але й індивіди, об'єднані різними зв'язками. Остільки люди виступають одночасно як індивіди, як члени локальних груп, як члени масових соціальних спільнот, тому суб'єкт «масової культури» може розглядатися як двоєдиний, тобто одночасно й індивідуальний і масовий. Своєю чергою, поняття «масова культура» характеризується особливостями виробництва культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованому на

---

¹⁷⁹ **Герберт Маршалл Маклюєн** (1911–1980) – канадський філософ, філолог, літературознавець, теоретик медіа та комунікації.

масове споживання цієї культури. При цьому масове виробництво культури аналогічне поточно-конвеєрній індустрії.

Витоки поширення масової культури в сучасному світі криються в **комерціалізації всіх громадських відносин**, на яку вказував іще К. Маркс¹⁸⁰ у своїй праці «Капітал». К. Маркс розглянув через призму поняття «товар» усе різноманіття соціальних відносин у буржуазному суспільстві.

Прагнення бачити товар у сфері духовної діяльності в співвідношенні із потужним розвитком засобів масової комунікації й призвело до створення нового феномена – масової культури. Заздалегідь задана комерційна установка, конвеєрне виробництво – все це багато в чому означає перенесення до сфери художньої культури того ж фінансово-індустріального підходу, який панує і в інших галузях індустріального виробництва. До того ж багато творчих організацій тісно пов'язані з банківським і промисловим капіталом, що зумовлює їх (кіно, дизайн, ТВ) на випуск комерційних, касових, розважальних творів. Своєю чергою, споживання цієї продукції – це масове споживання, бо аудиторія, яка сприймає цю культуру, – це масова аудиторія великих залів, стадіонів, мільйони глядачів телевізійних програм та кіно.

У соціальному плані масова культура формує новий соціальний прошарок, який отримав назву **«середній клас»**. Процеси його формування і функціонування в галузі культури досить детально викладені в праці

---

¹⁸⁰ **Карл Гайнрих Маркс** (1818–1883) – німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом, політичний журналіст-публіцист; протагоніст робітничого соціалістичного руху та один із засновників Першого Інтернаціоналу.

Е. Морена ¹⁸¹ «Дух часу» (1962). Поняття «середній клас» стало основним у західній культурі і філософії. Цей «середній клас» став і стрижнем життя індустріального суспільства та, по суті, сприяв широкій популярності масової культури.

Масова культура міфологізує людську свідомість, містифікує реальні процеси, що відбуваються в природі і в людському суспільстві. Нерідко в межах творів масової культури відбувається відмова від раціонального у свідомості. Метою масової культури є не стільки заповнення дозвілля і зняття напруги і стресу у людини індустріального і постіндустріального суспільства, скільки стимулювання споживчої свідомості реципієнта масової комунікації ¹⁸² (глядача, слухача, читача), що, своєю чергою, формує особливий тип – пасивного, некритичного сприйняття цієї культури. Усе це і відтворює особистість, яка досить легко піддається маніпулюванню. Інакше кажучи, відбувається маніпулювання людською психікою й експлуатація емоцій та інстинктів підсвідомої сфери людини, і насамперед почуттів самотності, провини, ворожості, страху, самозбереження.

Однією з найстаріших філософських шкіл минулих століть була грецька школа киренаїків ¹⁸³, заснована в V столітті до н. е. Ця школа розвинула принципи Сократа у напрямі послідовного гедонізму, як філософського напрямку етики, який вважає радість від фізичного

---

¹⁸¹ **Едгар Морен** (народився у 1921 р.) – сучасний французький філософ та соціолог.

¹⁸² **Реципієнт масової комунікації** – це об'єкт комунікації, який залишається для комунікатора анонімним. Дослідження реципієнтів комунікації є дуже поширеними у соціології масових комунікацій, оскільки дають змогу зрозуміти, як медіаконтент впливає на аудиторію, якими є мотиви глядачів/слухачів тощо.

¹⁸³ **Киренаїки** – представники киренської філософської школи у Стародавній Греції, яка була заснована Арістіппом із Кирени та розвивала ідеї гедонізму.

задоволення найвищим благом і умовою щастя у житті. Ідеї гедонізму розвинули епікурейці¹⁸⁴. Наявність у масовій культурі стародавніх ідейних джерел є аргументом протиставлення тим теоріям, які стверджують, що технічні засоби породили нібито в ХХ ст. новий тип «глобальної культури». Але ж, дійсно, найбільш інтенсивно світоглядно-методологічні основи феномена масової культури починають формуватися з моменту сходження на історичну арену буржуазії. Саме з цього моменту розважальна гілка гедоністичної функції художньої культури стає однією з визначальних у масовій культурі.

Ідейною основою сучасної масової культури виступає філософія позитивізму¹⁸⁵. Позитивізм в естетиці проявився як натуралізм. Для нього характерне зведення соціального до біологічного.

Прикладом художнього вирішення естетичних принципів, законів біологізму в позитивізмі є серія західних детективних романів. У сюжетах цих творів за досконалими злочинами стоїть один соціальний мотив – гроші. Але в фіналах романів з'ясовується, що злочин організували психи-маніяки, кримінальні шизофреніки, нездатні відповідати за свої вчинки. Серйозний соціальний мотив виявляється підміненим мотивом біологічним. **Залежність соціології від біології та психології стала світоглядною платформою для багатьох творів масового мистецтва.** Принцип ескейпізму, тобто прагнення будь-якими шляхами відвести реципієнта від протиріч реального світу,

---

¹⁸⁴ **Епікуреїзм** – філософське вчення, що засноване Епікуром і його послідовниками, згідно з яким вищим благом вважається задоволення життям, яке має на увазі відсутність фізичного болю і тривоги, а також позбавлення від страху перед смертю і богами.

¹⁸⁵ **Позитивізм** – філософський напрям ХХ ст., відповідно до якого позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (нефілософського) пізнання.

оголосити їх неіснуючими або змусити про них забути, міцно зайняв провідне місце у подібних творах сучасної літератури та кінематографії.

Отримала друге дихання і практичне втілення в масовій культурі ключова ідея англійського позитивіста Г. Спенсера¹⁸⁶. Суть її полягає в тому, що індивідуалізм, конкурентна боротьба й виживання найбільш пристосованих необхідні для поступового розвитку суспільства. Спенсерівський соціальний дарвінізм у своїх крайніх формах став основою для расизму¹⁸⁷ і експансіонізму¹⁸⁸. Ідеї расизму, націонал-шовінізму¹⁸⁹ пустили глибокі коріння у суспільній свідомості. І, як наслідок цього, вони існують у продукції масової культури. Саме ці ідеї пропагує теорія тотального протистояння культур, релігій, рас, що твердить про непримиренність та ворожість різних культур.

У межах позитивістської концепції соціального дарвінізму реанімується й так званий «культ соціального оптимізму», що переростає з часом у тоталітарні ідеології. В усьому світі ведуться запеклі кампанії за створення «парадних» творів художньої культури. Це зазвичай зумовлює появу полакованих картин вигаданого життя,

---

¹⁸⁶ **Герберт Спенсер** (1820–1903) – англійський філософ і соціолог вікторіанської епохи британського індустріалізму, один із родоначальників еволюціонізму, ідеї якого користувалися великим попитом наприкінці XIX століття, засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму, адепт захисту природних прав людини, критик утилітаризму. Остаточно затвердив у науковому обігу термін «соціологія».

¹⁸⁷ **Расизм** – сукупність ідеологічних поглядів, в основі яких лежать положення про нерівноцінність людських рас і про вирішальний вплив расових відмінностей на історію і культуру.

¹⁸⁸ **Експансіонізм** – проведення політики територіального географічного чи інформаційного розширення зони мешкання чи зони впливу окремої держави, народу, культури чи біологічного виду.

¹⁸⁹ **Націоналшовінізм** – пропагування переваги одного народу (нації) над іншими народами (націям) й обґрунтування «права» на дискримінацію та пригнічення інших націй.

які не завжди відповідають реальній ситуації. Дана позитивістська позиція втілює концепцію так званої «американської мрії» чи «світлого радянського майбутнього». Обидві ідеї спрямовані на об'єднання значної кількості людей, але ж небезпека таких ідеологій полягає у втраті власне людини, з її неповторним світом творчої індивідуальності, нівелюванням усього національного. Зміст цих ідеологій перетворювався в офіційні гасла як еквівалент «відповідного способу життя». Наприклад, у радянському суспільстві парадно-офіційні книги, фільми, вистави про гігантські будівництва, колгоспи-мільйонери та інше є прояв тієї ж позитивістської концепції соціального дарвінізму у радянській інтерпретації.

Філософія позитивізму стала основною формою світоглядного обґрунтування натуралістичного художнього методу в мистецтві (Г. Спенсер, Е. Ренан, І. Тен). Натуралізм як метод художньої творчості оформився в другій половині XIX ст. в Європі. Серед найбільш відомих діячів мистецтва широко використовували натуралістичний метод брати Гонкур¹⁹⁰, Е. Золя¹⁹¹, М. Арцибашев¹⁹². У натуралістичних творах мистецтва перебільшується роль матеріально-речового середовища і недооцінюється роль соціальних чинників у формуванні особистості. Натуралістичні школи привели насамперед до опису побуту в художніх творах, до загострення уваги на

---

¹⁹⁰ **Едмон Луї Антуан Гонкур** (1822–1896) і **Жюль Альфред Юо Гонкур** (1830–1870) – французькі письменники, які склали літературний тандем і прославилися як романісти, історики, художні критики і мемуаристи.

¹⁹¹ **Еміль Золя** (1840–1902) – французький письменник-натураліст, критик і політичний активіст.

¹⁹² **Михайло Петрович Арцибашев** (1878–1927) – письменник українського походження, твори якого вирізнялися декадентськими мотивами та натуралізмом. Батько американського художника-ілюстратора і дизайнера Бориса Арцибашева.

фізичних подробицях життя людини, приділяючи значно менше уваги соціальним основам буття.

Із масовою культурою тісно пов'язаний і прагматизм¹⁹³. Найбільш повно ідеї прагматизму реалізував в естетиці і культурології масової культури американський філософ Д. Дьюї¹⁹⁴. Основні його праці були опубліковані між двома світовими війнами, коли феномен масової культури вже чітко вимальовувався та набув закінченої форми, визначивши цілу низку закономірностей. У своїй програмній праці «Мистецтво як досвід», що вийшла у світ в 1932 році, Дьюї розробив культурологічну концепцію, яка багато в чому визначила шляхи розвитку масової культури.

На думку Дьюї, в основі художньої творчості лежить не відображення предметів і явищ дійсності, а певний чуттєвий досвід, який він трактує як «результат взаємодії організму і його оточення». У своїй теорії Дьюї йде від матеріального світу і занурюється в суб'єктивні емоції. Естетичний досвід є продовженням звичайного людського досвіду. Дьюї активно захищав соціально-інтегруючу здатність мистецтва й відкрито проголошував свою прихильність натуралізму в мистецтві, протиставляючи його реалізму.

Одне з основоположних тверджень прагматизму потребує визнання істинності того, що має практичну користь. Будь-яка ідея – наукова, релігійна, художня, прогресивна, реакційна – може бути виправдана, якщо

---

¹⁹³ **Прагматизм** – доктрина або, швидше, світогляд, що ставить усе знання і правду у пряме відношення до життя та дії; прагматизм судить про значення ідей, суджень, гіпотез, теорій і систем відповідно до їхньої здатності задовольнити людські потреби та інтереси у соціальний спосіб.

¹⁹⁴ **Джон Дьюї** (1859–1952) – американський філософ, психолог та реформатор освіти. Дьюї був значною постаттю в філософії прагматизму та засновником функціональної психології, пропагандистом освітнього прогресивізму.

вона забезпечує успіх діяльності людей. Невипадково прагматизм називають «філософським вираженням бізнесу». Відбиток духу підприємництва лежить на багатьох висловлюваннях представників естетики прагматизму про мистецтво, а масова культура безпосередньо пов'язана з поняттям «масове суспільство».

Масове суспільство у контексті культурфілософських осмислень

Визначення масового суспільства пов'язане із тим періодом, коли форми виробництва й споживання набувають своєї стандартизації, коли політика визначається стихійними реакціями населення, а культура втрачає унікальність і тиражується для всіх.

Ідеї «масового суспільства» формуються під впливом розвитку процесу **демократизації**. Причому вплив демократизації суспільства оцінюється негативно щодо збереження культури. М. О. Бердяєв у праці «Філософія нерівності» зазначав, що у світі, де давно вже відбуваються демократичні процеси, культура не виправдовує себе високою цінністю та якістю. Внаслідок демократизації, на думку філософа, культура втрачає себе. Вона стає більш дешевою, більш доступною, більш корисною і комфортабельною, і при цьому більш плоскою, позбавленою стилю і глибинного змісту.

Демократія знизила якісний рівень культури, посприяла лише розподілу, а не формуванню культурних цінностей. Соціалістичний рух, як вважає М. О. Бердяєв, знизив цей рівень іще більше. Поділ і розподіл культури не сприяє тому, що більшість людей починає жити справжніми інтересами культури. Демократизація і

соціалізація суспільства витісняють вищий культурний прошарок. А без існування такого прошарку культура неможлива.

Загальний теоретичний фундамент ідеї масового суспільства завойовує широке визнання особливо з розвитком нової техніки масової комунікації. «Масове суспільство» стало визначатися як територіально велике суспільство із численним населенням, що значною мірою індустріалізоване та урбанізоване, суспільство, що маніпулює масами за допомогою масових комунікацій. Громадянські чесноти у цих умовах занепадають, місцеве самоврядування слабшає, споконвічна солідарність людей фактично зникає. Егоїзм підміняє індивідуальність. Еліта починає маніпулювати масами.

Терміном «масове суспільство» позначають зазвичай щось справді нове в історії людського суспільства. Ним визначають новий суспільний лад, що складався між двома світовими війнами і після закінчення Другої світової війни став цілком відчутною реальністю. Цей новий тип суспільства установився у Великобританії, Франції, Німеччині, Італії, Нідерландах і країнах Північної Європи, в Австрії, Японії і насамперед у США. Поширення цього типу суспільства усе більше спостерігається й у Східній та Центральній Європі.

Новизна масового суспільства полягає в тісній **інтеграції народних мас** у системі інститутів і цінностей соціуму. Сукупність індивідів, які проживають на тій чи іншій території, становить суспільство завдяки інтеграції в систему, частини якої взаємозалежні. Тип суспільства, про який іде мова, інтегрований не спорідненістю, а прийняттям дії влади в головних підсистемах суспільства, в економіці, політиці, освіті, релігійних установах і в пов'язаних із зазначеними сферами нормами і поглядами.

Багато видатних західних філософів, таких як Т. Адорно, Е. Фромм та Ж. Еллюль, виступили як соціальні критики масового суспільства. Так, Ж. Еллюль не просто оголошує світовий історичний процес «безглуздя», він не тільки ставить під сумнів прогресивно поступальний характер соціального розвитку. Програма французького дослідника ширша: науковець ґрунтовно викриває прогрес в його наявних формах. Позитивний ідеал Еллюля містить у собі певну ідею поступального розвитку суспільства, але вона передбачає відродження втрачених форм соціального устрою, створення таких умов, за яких стане можливою багата людська творчість.

Дехто із соціологів та філософів, котрі взяли на себе роль соціальних критиків, наголошували про **«наркотичний» характер масової культури**. Гюнтер Андре¹⁹⁵, Макс Хоркхаймер¹⁹⁶, аналізуючи сучасну практику масової комунікації, визначають її як індустрію мрій. Радіо, кіно, телебачення розцінюються ними як гігантські канали суспільства, що репродукують ілюзії, поширюють еталон почуттів і вчинків, створюють культуру, без якої вже неможливо уявити сучасну цивілізацію. У цих концепціях мистецтво розглядається не як засіб відображення дійсності, а як резервуар таємних символів, ілюзорних знаків та образів.

Визначилася й інша тенденція в масовому суспільстві культури – невдачі пропаганди. Конформістська¹⁹⁷

---

¹⁹⁵ **Андре Гундер Франк** (1929–2005) – німецький економіст, соціолог і політолог, один із засновників світсистемного аналізу і теорії залежного розвитку.

¹⁹⁶ **Макс Горкгаймер** (1895–1973) – німецький філософ і соціолог, один із засновників Франкфуртської школи.

¹⁹⁷ **Конформізм** – морально-політичний термін, що означає пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючого стану речей, законів, норм, правил, безумовне схвалення перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань естетичних та інших смаків окремих людей.

свідомість проявила себе як складне й суперечливе явище, бо на різних рівнях соціальності вона демонструвала протилежні ознаки.

У соціологічних дослідженнях стали аналізуватися факти, які свідчать про те, що в механізмі безвідмовного впливу на маси виявляються збої. Зазначалося, що посилена агітація проти кандидата в президенти призводить нерідко до результатів, протилежних очікуванню.

З'ясувалося, що вплив масової культури опосередковується величезною кількістю чинників, які нерідко зводяться до **техніки психологічного впливу** на аудиторію. Отже, вплив «зверху» за допомогою масової комунікації стикається з реальними перешкодами, висунутими свідомістю індивіда, яка може бути конформістською та неконформістською, хиткою та стійкою. Поступово цю ситуацію стали пов'язувати із залученням агента індивідуальної свідомості до тієї чи іншої групи. Відповідно, зріс інтерес до різних описів свідомості групи.

Одразу за спробами з'ясувати проблему конформізму та її роль у діагностиці масової комунікації на рівні свідомості індивіда і групи західні культурфілософи звернулися до аналізу **свідомості масових аудиторій**. Теорія масової комунікації, яка перетворилася в останні десятиліття на самостійну дисципліну, як одне з основних завдань, має детальне вивчення свідомості величезних гетерогенних спільнот, колективних уявлень і масових реакцій на події. У західній філософії культури нерідко наголошується про високий ступінь навіювання масових аудиторій та формування станів на рівні масової психопатії.

Так, термін «конформізм» набуває надзвичайно широкого тлумачення. Його розуміють як орієнтацію на чужі думки, як тенденцію масовості, як нездатність до

тверезого аналізу фактів, як соціальне пристосування, як всевладдя колективних стереотипів, як сліпий диктат несвідомого над усвідомленням психічного життя. Все це як ціле, як єдність і було представлено як реальну основу всіх аспектів феномена масової культури.

Західні соціологи намагаються з'ясувати проблему конформізму на рівні антропологічного підходу. Вивчаючи поведінку індивіда, вони прагнуть відшукати в свідомості людини певні одвічні властивості або спонукання, зокрема. Невипадково сам термін, запозичений у психологів, був перенесений потім у соціологію і політологію, де став одним із ключових понять.

В умовах традиційного суспільства поведінка людини регулювалася здебільшого діями стихійних сил і традицій, а не прямим тиском з боку соціальних інститутів, які навмисно прагнули проникнути в емоційно-психологічний світ людини з метою його змінити та використати. У сучасному суспільстві виникає потреба в прямому регулюванні поведінки людей. Масова свідомість усе більше починає піддаватися цілеспрямованій обробці, набуваючи «індустріальних» форм. Мета таких дій – домогтися уніфікації духовного життя, стандартизації інтелектуальних реакцій у межах ускладненої соціальної структури сучасного суспільства з характерними для нього процесами ідеологічних практик.

Література:

1. Адорно Т. О технике и гуманизме // Философия техники в ФРГ / пер. с нем. и англ. ; составл. и предисл. Ц. Г. Арзаканяна и В. Г. Горохова ; ред. Н. Игнатовская, В. Леонтьев. Москва : Прогресс, 1989. С. 364.

2. Астафьев Б. В. Русская живопись. Мысли и думы. Ленинград–Москва, 1966.

3. Белый А. Пути культуры // Вопросы философии. 1990. № 11. С. 91–100.

4. Белый А. Символизм как миропонимание / сост., вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. Москва : Республика, 1994. 528 с. (Мыслители XX в.).

5. Бушанський В. Культура масова // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 380.

6. Завадский С. А., Новикова Л. И. Искусство и цивилизация. Искусство на пути к коммунистической цивилизации. Москва : Искусство, 1986. 272с.

7. Зоркая Н. М. Уникальное и тиражированное. Средства массовой информации и репродуцированное искусство. Москва : Искусство, 1980. 167 с.

8. Карцева Е. Китч или торжество пошлости. Москва : Искусство, 1977. 160 с.

9. Копилова С. В. До питання про вплив масової культури на екзистенціальне поле людини // Грані. 2007. № 4. С. 78–85.

10. Крючкова. В. Про деякі концепції «масової культури» // Всесвіт. 1976. № 1. С. 161–167.

11. Безвершук Ж. О., Щербакова О. В. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навчальний посібник / Київ : Знання, 2010. 326 с.

12. Любимий Я. Масова культура // Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

13. «Массовая культура»: Иллюзии и действительность / под ред. Э. Ю. Соловьева. Москва : Искусство, 1975. 225 с.

14. Мень А. Радостная вестъ : сборник лекций. Москва : ВИТА-ЦЕНТР. 1992. 320 с.
15. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. Москва : Искусство, 1991. 588 с.
16. Сінькевич О. Б. Соціальні практики масової культури: ідентифікаційний дискурс : монографія / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : ЛНУ, 2015. 359 с.
17. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. Харків : Акта, 2005. 360 с.
18. Фрейд З. Недовольство в культурі // Философские науки. 1989. № 1. С. 24–28.
19. Фромм Э. Иметь или быть?. Москва : Прогресс, 1990. 384 с.
20. Цвейг С. Очерки. Москва : Советская Россия, 1985. 560 с.
21. Швейцер А. Культура и этика : пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. Москва : Прогресс, 1973. 343 с.
22. Bell D. The cultural contradictions of capitalism. New York : Basic Books, 1976.

Контрольні запитання за темою:

1. Як пов'язані і чим відрізняються поняття «аристократичний» і «елітарний»?
2. Як пов'язані і чим відрізняються поняття «демократичний» і «масовий»?
3. Коли та як сформувалося розділення на елітарну й масову культури? Чи існує першість базового розуміння одного із понять. Поясніть свою точку зору.
4. Поясніть зміст та походження поняття «еліта». Які типи еліти Вам відомі?

5. Наведіть основні характеристики елітарної культури та форми їх прояву.

6. Розкрийте основні погляди філософів XIX ст. на елітарну культуру.

7. Назвіть визначення масової культури та її опозиційні порівняння із елітарною культурою.

8. Які точки зору існують у філософії культури відповідно до джерел чи витоків формування масової культури?

9. Дайте визначення поняття «маси».

10. Які характеристики складають поняття масової культури?

11. Назвіть характерні ознаки масового суспільства.

МІЖКУЛЬТУРНІ КОМУНІКАЦІЇ

Визначення та зміст поняття «міжкультурна комунікація»

Культура одночасно виступає як похідне від природи та є основою для формування нових форм соціального розвитку. Як уже зазначалося, культура не може існувати, не оновлюючись. Творчість, зміни – визначальні для розвитку суспільства. Єдність традиції й оновлення – універсальна характеристика будь-якої культури. Засвоєння традиції, так як і відкриття нових можливостей для людини, здійснюються у процесі спілкування. Саме тому питання комунікації, що є генетичною характеристикою людини, визначальні у формуванні культурного простору. Комунікація здійснюється в різних форматах зв'язків: у процесі взаємодії індивідів як інформаційний процес, як ставлення людей один до одного і як процес їхнього взаємовпливу, співпереживання і взаєморозуміння.

Із культурфілософської позиції спілкування забезпечується внутрішніми та міжетнічними зв'язками. За допомогою спілкування передається культурна інформація, необхідна для створення просторової стабільності і культурної інтегрованості суспільства. Специфічна для даної культури форма спілкування властива одночасно для консолідації усередині суспільства і відгородження його від інших, тобто стверджує його цілісність, своєрідність, унікальність. Характер спілкування визначається на двох рівнях – соціальному і культурному. На цих рівнях спілкування набуває форму міжкультурних чи соціокультурних комунікацій.

Термін **«міжкультурна комунікація»** ввів у науковий обіг у 1950-х роках американський культуролог Едвард Холл¹⁹⁸. Він визначав міжкультурну комунікацію як «ідеальну мету, до якої має прагнути людина у своєму бажанні якнайкраще та ефективніше адаптуватися до навколишнього середовища»¹⁹⁹.

Міжкультурна комунікація – це комунікація між представниками окремих культур, коли один учасник виявляє культурну різницю іншого. Це обмін інформацією, почуттями, думками представників різних культур. Має місце в бізнесі, туризмі, спорті, особистих контактах, науковому та освітньому світі тощо.

Тобто **міжкультурна комунікація** – «адекватне взаєморозуміння двох учасників комунікативного акту, що належать до різних національних культур»²⁰⁰.

Міжкультурна комунікація – наука, яка вивчає особливості вербального та невербального спілкування людей, котрі належать до різних національних та мовно-культурних спільнот.

В. С. Біблер²⁰¹ щодо міжкультурної комунікації зазначає, що вона ніби породжує «новий загальний соціум культури», особливу соціальність, точніше, форму вільного

---

¹⁹⁸ **Едвард Твітчелл Холл-молодший** (1914–2009) – американський антрополог і кроскультурний дослідник, творець науки проксемики, розробник концепції групової згуртованості, опису того, як поведуться люди в різних видах культур у певному колі особистого простору.

¹⁹⁹ Hall E. T., Hall M. R. Hidden Differences: Studies in International Communication. Hamburg : Gruner & Jahr, 1983. P. 24.

²⁰⁰ Верецагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура : методическое руководство. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Русский язык, 1990. С. 127. (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного).

²⁰¹ **Володимир Соломонович Біблер** (1918–2000) – російський філософ, культуролог, історик культурології. Засновник вчення про діалог культур, автор робіт з історії європейської думки, логіки культурного розвитку, теорії наукового пізнання.

спілкування людей у силовому полі діалогу культур»²⁰². У цьому зв'язку все більш актуальним стає питання про бар'єри на шляху такого спілкування і способи їх подолання або усунення.

Сучасний культуролог Т. М. Персікова визначає міжкультурну комунікацію як «культурно обумовлений процес, усі складники якого перебувають у тісному зв'язку з культурною (національною) приналежністю учасників до процесу комунікації»²⁰³. Автор виділяє три правила міжкультурної комунікації:

1. Інформація, що передана на невербальному рівні, викликає найбільші труднощі для інтерпретації членами іншої культури.

2. Для досягнення розуміння під час спілкування необхідно навчати учасників міжкультурної взаємодії активного слухання.

3. Потрібно вміти передбачати і запобігати можливим помилкам під час комунікації з представниками різних культур, інакше запланований міжкультурний контакт може не відбутися за рахунок виробленого негативного враження»²⁰⁴.

Спілкування і культура

До проблем спілкування звертаються антропологофілософи, психологи та етнопсихологи²⁰⁵,

---

²⁰² Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры. Москва : Издательство политической литературы, 1991. С. 37.

²⁰³ Персікова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура : учебное пособие. Москва : Логос, 2002. С. 87.

²⁰⁴ Там само. С. 89.

²⁰⁵ **Етнопсихологія** – галузь психологічної науки, що вивчає психологічні особливості різних народів і культур, буквально «вивчення народного духу». Наука про психічну своєрідність людей, які належать до різних етнічних

психолінгвісти ²⁰⁶, культурологи. Спроба створити цілісну теорію спілкування здійснюється й у межах соціології, яка виділила цілі спілкування (мотиви):

- прагнення реалізувати свої основні життєві потреби за допомогою спільних зусиль, тобто встановлення зв'язку між людьми у процесі праці для здійснення необхідної спільної діяльності (ділове спілкування);

- прагнення впливати на іншу людину, щоб змусити зробити що-небудь (безпосереднє й опосередковане прагнення);

- сама потреба у спілкуванні, задоволення емоційної функції спілкування, прагнення наблизити до себе людину.

Отже, спілкування – це комунікативна діяльність з обміну відомостями, мета якої – зміна розуміння та поведінки співрозмовника. Спілкування – це одна з визначальних форм існування суспільства. Процес спілкування відбувається з використанням певних засобів (сигналів). Найбільш виражені: **комунікативний** – засоби міжособистісного спілкування, які сприймаються і розуміються відповідно до задуму адресанта, тобто мова; **інформативний** – засоби в середині особистісного спілкування, читаються, крім бажання адресанта, наприклад, емоційна реакція, інтонаційні акценти чи поведінка з точки зору прийнятих норм.

Між тими, хто спілкується, існує певний соціальний символізм. Комуніканти навмисно демонструють свої

об'єднань (родоплемінних спільнот, народностей, націй), закономірності формування і функціонування національної свідомості, етнічних стереотипів.

²⁰⁶ **Психолінгвістика** – це наука про мовленнєву діяльність людей у психологічних та лінгвістичних аспектах, зокрема експериментальне дослідження психічної діяльності суб'єкта в засвоєнні та використанні мови як організованої та автономної системи. Адже значення будь-якого знака полягає насамперед в активізації когнітивних процесів індивіда.

бажані або наявні якості, прагнучи виконувати дії так, щоб вони були сприйняті однозначно.

Система спілкування як знакова складається з вербальної комунікації (мова) та невербальної комунікації (кінесика – жести, міміка, візуальне спілкування).

Одиницею спілкування є **комунікативний акт**, що містить у собі одержувача, відправника, форму повідомлення (вербальна, невербальна), канал зв'язку, код, тему, обстановку (середовище), контекст²⁰⁷. Поняття **контексту** виходить на перший план, коли комуніканти належать до різних культур, при цьому контекст розуміється широко.

Слід зазначити, що інша, чужорідна культура засвоюється цілісно тільки у процесі діяльності, коли чітко проявляється національно-культурна специфіка соціальної групи. Діяльність може виступати і як соціальна взаємодія індивідів, і як мовний простір. При цьому мова набуває статусу дії.

Культура містить у собі регулюючі елементи (ідеали, цінності, моральні норми, світоглядні доміанти), дотримання яких є неодмінною умовою збереження суспільства як цілісного організму. Особлива роль у цьому належить мові як засобу передачі соціального досвіду. Це один із найбільш стійких елементів культури, що становить національну форму прояву універсального в культурі. Вивчення особливостей мовної діяльності дає змогу свідчити, що національна специфіка міститься у способах здійснення дій, що залежать від різних умов (географічних, історичних, світоглядних тощо). Своєрідність

---

²⁰⁷ **Контекст** – сукупність певних обставин, від яких залежить значення або сенс будь-якого знака, вислову, тексту, дії. До цих обставин належать різні неартикульовані передумови, традиції, конвенції, мова тощо.

культури народу зумовляється своєрідністю його практичної діяльності.

Серед **національно-специфічних компонентів культури** слід виділити:

- **традиції** (стійкі елементи культури), звичаї та обряди, які виконують функцію неусвідомленого залучення до існуючої в даному суспільстві системи нормативних вимог;

- **побутову культуру**, пов'язану з традицією;

- **повсякденну поведінку**: звички, норми поведінки, пов'язану з ними кінесику тощо;

- **національну картину світу**, яка відображатиме специфіку сприйняття навколишнього середовища, національні особливості мислення представників даної культури;

- **художню культуру**, яка відображатиме культурні традиції народу;

- **чинники спілкування**, які, своєю чергою, містять чинники «ситуації спілкування» (місце і час, роль комунікантів, візуальне сприйняття предметів зовнішнього середовища); чинники мовної рольової поведінки (загальні – знання теми і норм, здатність до мислення; актуальні – мотивування, припущення про психічний та фізичний стан співрозмовника в момент контакту);

- **чинники екстравербальної поведінки** – використання **немовних** засобів комунікації (зовнішні умови, ставлення вербальної поведінки до невербального, усвідомлення невербальної поведінки як комунікативної, наявність зовнішнього зворотного зв'язку, вид інформації, що повідомляється); **лінгвістичних** та **паралінгвістичних** властивостей; **прагматичних аспектів висловлювання**.

Вступаючи в процес комунікації, людина стає носієм певних соціальних ролей. Наше спілкування розвивається в руслі загальних соціальних відносин, де знаходять відбиток особистісні (соціальні та психічні) якості. У процесі соціалізації формуються певні соціокультурні потреби і способи їх задоволення, які існують в національно-культурних формах, специфічних для кожного етносу. Знання особистості, засвоєні в процесі соціалізації, структуровані способом, загальним для всіх членів даного суспільства. Цей спосіб структурування досвіду є своєрідними «окулярами», через які особистість бачить та інтерпретує світ. Отже, культурні знання, засвоєні в рамках національної ролі, складають ядро національної специфіки мислення. Продуктом присвоєння культури стає психіка конкретної особистості, яка формується через усвідомлення зв'язків з іншими людьми. Психіка особистості становить своєрідну модель суспільства, що зберігає національно-культурні зразки сприйняття, розумової та інструментальної діяльності, спілкування.

У процесі комунікації індивіди опановують свої **соціальні ролі**. Отже, роль – це сукупність соціально засвоєних значень, завдяки чому індивід може взаємодіяти. Відповідно до цього, роль можна вважати комунікативною діяльністю кодування, під контролем чого знаходиться освіта й організація специфічних значень та умов їх передачі та відтворення.

Мова й акти мовного спілкування опосередковують відносини між культурою і дитиною, яка засвоює культуру. Головним посередником між дитиною і культурою є доросла людина, яка сприяє оволодінню культурою опосередковано через відомий досвід. При цьому, головна риса культури – відтворення нових світів

та сенсів – може здійснюватися, якщо між останнім досвідом та досягненнями культури й новітніми креативними, іноді дивергентними викликами, зберігається баланс.

Форма соціальних відносин або соціальна структура в цілому створює різні мовні форми (коди), що сприяють оволодінню культурою й, отже, обумовлюють поведінку. У громадському суспільстві велике значення надається встановленню і підтримці контакту зі співрозмовником. Усі види привітань, титулувань, звернень тощо призначені для встановлення контакту і демонстрації соціальних відносин, у рамках яких комуніканти мають намір спілкуватися.

Умови позитивного спілкування

Позитивним результатом спілкування є розуміння, для якого потрібно не тільки знання мови, але й певний набір взаємопов'язаних відомостей, що стосуються предмета спілкування, і не тільки. Йдеться про фонові знання.

Фонові знання – це взаємне знання реалій мовцем і слухачем, що є умовою мовного спілкування. Не можна зрозуміти мову, не маючи уявлення про умови, в яких живуть люди, котрі спілкуються цією мовою. Наприклад, відомо, що людина, яка говорить французькою, формулюючи своє висловлювання, тримає у пам'яті більше фрагментів дійсності, ніж той, хто говорить українською та вживає мовні формули більш автономно й незалежно. Учасники акту спілкування повинні мати до певної міри загальну культурну історію, тобто її характеристики, які формуються в результаті виховання в межах певної соціальної групи й відповідно – мовної

спільності (поведінку людини, її світогляд, систему поглядів, оцінок, смаків та рівень знань). Фонові знання виявляють своє реальне буття тільки в осмисленому висловлюванні, пронизуючи його і надаючи йому багатовимірність.

Національно-культурна специфіка спілкування

Специфіка лінгвокультурних²⁰⁸ спільнот впливає на процес спілкування, позначається на результатах і ефективності спілкування на мовному та немовному рівнях.

Представники однієї спільноти, контактуючи із членами іншої спільноти, навіть говорячи мовою останньої, діють за «своєю» моделлю поведінки, вживаючи «свої» кінесичні системи, спираючись на свої культурні знання. Цим і зумовлюється «глухота» до специфічних проявів чужої культури. Особливості іншої культури можуть бути неадекватно зрозумілі або просто не помічені через свою специфіку.

Національно-культурна специфіка спілкування складається із системи чинників, що обумовлюють відмінності в організації, функції та способі опосередкування процесу спілкування, характерних для даної культури. Ці чинники «додаються» до процесу спілкування на різних рівнях і самі мають різну природу.

Чинники, що відображають культурну традицію

Чинники, що відображають культурну традицію, співвіднесені з дозволеними і забороненими в даному суспільстві типами і різновидами спілкування;

---

²⁰⁸ **Лінгвокультурні** – культура в межах окремої мови чи мовні особливості культури.

стереотипними ситуаціями спілкування, відтвореними актами спілкування, що входять до фонду національної культури; з етикетними характеристиками учасників акту комунікації. Так відтворюється культурна цілісність, що проявлена не в окремому висловлюванні, а в цілому комплексі культурно-світоглядного досвіду та відповідно до його поведінки. Етикет²⁰⁹ втрачає сенс поза соціальним утворенням. Він є тим компонентом спілкування, який утворює формальну поведінкову точку, в якій розгортається процес спілкування.

Рольові та соціально-символічні особливості спілкування залежать від специфічної для даної культури системи соціальних ролей і функцій. Культурна традиція відображається в номенклатурі й функціях мови, текстових стереотипах, що використані в спілкуванні.

Із культурною традицією пов'язана організація текстів.

Чинники, обумовлені соціальною ситуацією і соціальними функціями спілкування, співвіднесені з функціональними підмовними й стилістичними особливостями й етикетними формами.

Чинники, пов'язані з етнопсихологією у вузькому сенсі, тобто з особливостями протікання і опосередкування психічних процесів та різних видів діяльності, співвіднесені із психолінгвістичною організацією мовної та інших видів діяльності, опосередкованих мовою.

Чинники, пов'язані з наявністю в даній культурній спільності специфічних реакцій, понять тощо, співвіднесені із системою традиційних образів, порівнянь, символів; системою кінесичних засобів.

---

²⁰⁹ **Етикет** – норми й правила, які відображають уявлення про гідну поведінку людей у суспільстві.

Чинники, зумовлені специфікою мови, відображаються в системі стереотипів, системі образів, порівнянь, структурі текстів, етикетних формах, стилістиці, психологічній організації діяльності, системі кінесичних засобів.

Сенс слова в мовленні може розглядатись як національна форма вербалізації загальнолюдського змісту. Наявність відмінних у різних мовах змістів слів, що співвідносяться з однаковими реаліями, визначається національною специфікою діяльності. У різних народів комунікативні акти, стандартні й універсальні для будь-якої культури, регулюються специфічними соціальними правилами.

Звернення є вихідною точкою взаємодії людей, які беруть участь у спілкуванні; інструментом впливу на співрозмовника, іноді більш сильним, ніж саме повідомлення. Слід зазначити, що звернення обумовлене культурно і соціально. Саме тут відбуваються численні запозичення для опису своєї та чужої культури.

Сфери мови і культури не тільки перетинаються, але мова, як спосіб існування вербальної культури, водночас є культурно-історичною освітою. Наприклад, мовна форма поведінки арабів характеризується тривалим обміном компліментами як обов'язкової прелюдії до будь-якої серйозної розмови.

У більшості народів існує складний мовний та немовний етикет. Звернення, привітання, прощання – елементи етикету, які передусім призначені для маркування соціальних відносин, що встановлюються в рамках комунікативного акту. Основними чинниками впливу слід вважати соціальний статус комунікантів, вік, ступінь близькості. Звичаї, до яких примикають етикетні

правила, є найбільш давніми формами зберігання та передачі соціально-історичного досвіду людства.

Культурні ритуали, що виникли в результаті тривалої культурної еволюції людини, мають таку ж комунікативну функцію, що й біологічні ритуали тварин. Етикет відіграє контролюючу й сполучну роль.

Мовний етикет як ритуалізоване явище, що відображає існуючі соціальні критерії мовної поведінки людини в суспільстві, характерний для діалогічного мовлення, контактного спілкування. Він відтворюється інтуїтивно і далеко не завжди збігається в різних культурах. Тому мовна поведінка іноземця може призвести до «культурного шоку»²¹⁰.

Культурологічно значущою є **дистанція спілкування**, оскільки вона висловлює просторове відчуття тієї чи іншої культури. Близькість чи віддаленість співрозмовника відповідно до різних культур може набувати іноді протилежні значення, викликати симпатію чи дратування. Тому й у цьому питанні важливо спиратися на знання про ментальність відповідної культури.

Серед системи невербальної комунікації головною є **мова жестів**. Невипадково культура європейського Середньовіччя – це культура жестів. Жести виконують дві соціальні функції: підтверджують належність людини до певної групи і висловлюють ієрархію членів усередині груп і між ними. Усі жести мали і мають значущість і посідають певне місце у культурі. Мається на увазі не просто прийняті рухи, але й особливі культурні характеристики часу, що знайшли вираження в жестових одиницях, як підбір слів і сенсів. Певна граматики жестів

---

²¹⁰ **Культурний шок** – це стан спантеличення, втрати орієнтації та емоційного збурення, спричинений раптовим потраплянням людини в незнайоме їй середовище чи іншу культуру.

може виражати організований вид внутрішнього сенсу комунікативного акту, який може розширювати, доповнювати чи формалізувати варіанти мовної інтерпретації.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ : Довіра, 2007. 205 с.

2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры. Москва : Издательство политической литературы, 1991. 414 с.

3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура : методическое руководство. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Русский язык, 1990. 246 с. (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного).

4. Кучмій О. П. Міжкультурні комунікації // Макаренко Є. А., Кучмій О. П. Публічна дипломатія. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. С. 117.

5. М'язова І. Ю. Особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація» // Філософські проблеми гуманітарних наук. 2006. № 8. С. 108–113.

6. Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура : учебное пособие. Москва : Логос, 2002. 224 с.

7. Спільна історія. Діалог культур : навчальний посібник // П. Вербицька, Н. Голосова, В. Дяків ; Всеукр. асоц. викл. історії та сусп. дисциплін «Нова доба». Львів : ЗУКЦ, 2013. 256 с.

8. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації // Український соціум. № 1. 2001. С. 41–48.

9. Hall E. T., Hall M. R. Hidden Differences: Studies in International Communication. Hamburg : Gruner & Jahr, 1983. P. 24.

Контрольні запитання за темою:

1. Дайте визначення поняття «міжкультурна комунікація».
2. Коли та хто вводить це поняття в науковий обіг, якого змісту набуває це поняття у процесі його розвитку в межах гуманітарних наук?
3. Сформулюйте основні правила міжкультурної комунікації.
4. В якому взаємовідношенні знаходяться культура та спілкування? Значення спілкування в соціокультурному становленні.
5. Що таке спілкування у широкому сенсі?
6. Основні цілі спілкування, сформульовані фахівцями із соціології.
7. Згадайте національно-специфічні компоненти культури.
8. Як співвідносяться мова та акт мовного спілкування?
9. Умови позитивного спілкування.
10. Що таке фонові знання?
11. Національно-культурна специфіка спілкування.
12. Назвіть чинники, що відображають культурну традицію.
13. У чому полягає специфіка мовного етикету? Наведіть приклади мовного етикету в різних культурах.
14. Як через невербальні форми спілкування відбуваються міжкультурні комунікації?

КУЛЬТУРА І СУЧАСНІСТЬ

Криза культури

Проблема кризи культури проявилась на межі ХІХ–ХХ ст. О. Шпенґлер, автор праці «Занепад Європи», вважав, що будь-яка локальна культура має у своєму розвитку послідовні стадії – від зародження через розквіт до занепаду. Тому сучасну йому європейську культуру він вважав як неминучий, заключний етап її розвитку. Саме стадія занепаду культури у концепції О. Шпенґлера зазнала критики з боку багатьох філософів ХХ ст. Погоджуючись із констатацією кризового стану культури, такі філософи як М. Бердяєв, І. Ільїн, Ж. Маритен, Х. Ортега-і-Гассет та інші вважали, що криза пов'язана не з неминучим та остаточним вступом європейської культури в заключну фазу, а обумовлена особливостями ХХ ст., тими чинниками, що стали визначальними для духовної ситуації століття.

Так, І. Ільїн²¹¹ звертав особливу увагу на сили, що сприяли вихолощуванню духовного змісту культури. До таких сил І. Ільїн зараховував «матеріалістичну науку», «світську, безрелігійну державність», набуті інстинкти, що стали панівними в економіці ХХ ст. За І. Ільїним, «безрелігійне й безбожне мистецтво» народів християнського ареалу, починаючи з доби Просвітництва, усе більше відривалося від свого християнського коріння. Відрив культури від духу християнства досяг своєї кульмінації в ХХ ст., породивши кризу культури й дедалі вихолощуючи її в цивілізацію. В умовах цивілізації

---

²¹¹ **Іван Олександрович Ільїн** (1883–1954) – російський філософ, письменник, публіцист. Після більшовицького перевороту 1917 року емігрував із Росії. Гегельянець, один із ідеологів російського месіанства, критик комунізму й колективного Заходу.

людські відносини характеризуються формальною «правильністю», упорядкованістю, але втрачають душевну теплоту та щирість, між людьми пролягає стіна непорозуміння, відчуженості. Колишнє християнське людство «відходить від християнства, але не йде ні до чого іншого», здатного заповнити духовну порожнечу. Втрачаючи духовні основи, суспільство і людина не знають, «куди йдуть», і «не відають, що творять». Саме кризою культури, згідно з І. Ільїним, пояснюються такі трагічні події ХХ ст., як світові війни, установлення фашистського і комуністичного режимів. Вихід із кризи він бачить у творчості християнської культури. Так само, як і інші філософи християнської орієнтації, І. Ільїн був твердо переконаний, що стан кризи культури не може бути її остаточним щаблем. Він вірив, що за кризою має настати культурне відродження ²¹².

Ж. Маритен ²¹³ вважав, що ХХ ст. – це «період матеріалістичного падіння цінностей, революційний підхід, коли людина чітко бачить власну кінцеву мету в собі самій і, будучи не в змозі переносити більше тиск цього світу, починає відчайдушну війну, щоб з радикального атеїзму народилося абсолютно нове людство» ²¹⁴. Цей період пов'язаний із витісненням людського начала матерією, з падінням духовних цінностей. «Для того щоб управляти природою <...> людина змушена в реальності все більше і більше підпорядковувати свій інтелект і своє життя не людській, а технічній необхідності й матеріальній енергії, яку вона пускає в хід, так що вона заповнює сам людський світ».

---

²¹² Ильин И. А. Основы христианской культуры // Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 1. Москва : Рус. кн. 1996. С. 286.

²¹³ **Жак Маритен** (1882–1973) – французький філософ, теолог, засновник неотомізму.

²¹⁴ Маритен Ж. Философ в мире. Москва : Высшая школа, 1994. С. 73.

Згідно із Ж. Маритеном, період матеріалістичного падіння цінностей буде подолано і культура знову вступить у свої права. Вона повернеться до своїх християнських витоків, але це має бути нова християнська культура, що вбере в себе трагічні уроки історії ХХ ст.

Символізм і культура

Німецький філософ Е. Кассіерер зазначав, що культура нерозривно пов'язана з використанням символів. На його погляд, оскільки людина живе в культурі, вона може бути визначена як «істота символічна» – «*animal symbolicum*»²¹⁵. Однак раніше від Кассієра про значення символічного змісту культури наголошував П. Флоренський²¹⁶ у праці «Стовп та ствердження істини». Він зазначав, що символи – це «органи нашого спілкування з реальністю. Ними і за допомогою їх ми стикаємося з тим, що було відрізано до тих пір від нашої свідомості. Зображенням ми бачимо реальність, а ім'ям – чуємо її; символи – це отвори, пробиті в нашій суб'єктивності»²¹⁷. Незважаючи на серйозні відмінності між концепціями Е. Кассієра і П. Флоренського, їх об'єднує підхід до культури як до явища, що має символічну сутність. Поняття символу розглядається при цьому широко. Для символу необов'язкова пряма схожість із реальністю, що відображається.

---

²¹⁵ Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии : пер. А. Н.Муравьев / сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. Москва : Прогресс, 1988. С. 3–30.

²¹⁶ **Павло Олександрович Флоренський** (1882–1937) – російський православний священник, богослов, релігійний філософ, учений, поет. Лауреат Макаріївської премії.

²¹⁷ Флоренский П. А. Сочинения : в 2 т. Т. 2: У водоразделов мысли Москва : ПРАВДА, 1990. С. 344.

Трактування культури як явища символічного означає:

По-перше, що, існуючи в культурі, ми живемо у світі символів; вони оточують нас з усіх боків: від знаків дорожнього руху до творів науки і мистецтва. Символічну сторону має кожен жест, кожна людська дія.

По-друге, символічна концепція культури стверджує, що покликання культурної творчості не в тому, щоб створювати подоби вже відомих предметів, а в тому, щоб перетворювати світ, наділяти його новими смислами. У цьому пункті розглядається протилежна концепція. Символічна концепція робить акцент на неподібність, на відмінності продуктів культурної творчості з їхніми прообразами. З цієї точки зору головне, наприклад, у творі мистецтва полягає не в тому, що художник повторив у зображеній натурі, а в тому, що він додав, крім уже відомого. Впізнаваність образу – лише привід, щоб висловити невідоме. Культура – це не просте подвоєння світу, а його перетворення.

По-третє, через свою символічну сутність культура має умовний характер, особливо у творах мистецтва. Так, сприймаючи театральний спектакль, ми розуміємо, що те, що відбувається на сцені, має умовний характер, тобто відбувається «не по-справжньому». Наявність умовності визначає наявність межі, яка відділяє твір від життя. Сцена і зал для глядачів, художнє полотно і глядач, телевізійний або кіноекран, експозиція музею, а нині й віртуальна реальність, мають свій ступінь умовності, а отже, світ відокремленості та віддаленості від життя. Через символічну умовність культура виявляється не перетворенням життя, а народженням творів, в яких перетворення є не реальним, а уявним.

Незадоволеність відокремленістю культури від життя відчували багато письменників, художників, артистів,

режисерів. Особливо яскраво ця незадоволеність проявилася на початку ХХ ст. Із цього періоду бере початок експеримент із подолання символічної умовності культури. Театральні режисери винаходять прийоми залучення глядача до самого процесу театрального дійства. Із цією метою частина дії переноситься, наприклад, безпосередньо до залу для глядачів, або навіть у фойє театру. Часом спектаклі виносяться на вулиці та площі міст; глядачам надається роль не спостерігачів, а учасників вистави. Художники вигадують способи «входження» тих, хто споглядає картину, безпосередньо в її рамки. Для цього у картинах використовуються не образи предметів, а самі предмети, безпосередньо вмонтовані у полотно. Іноді це вже зовсім не картина, а конструкція, створена з реальних речей. Деякі з цих прийомів увійшли до арсеналу сучасного мистецтва. Однак загалом намір подолати символічність культури не мав успіху. Це, швидше, призвело до спрощення культури, до вихолощення її духовного змісту.

Коли мова йде про перетворення життя засобами культури, то мається на увазі передусім перетворення духовної сторони людського буття. Немає ніякого сенсу перетворювати навколишній світ, якщо людина відтворила порядок у власній душі. Перетворений людиною світ завжди буде нести на собі відбиток душевної структури людини. У продуктах перетворення знаходить вираження або гармонія, або хаос – залежно від того, що є переважаючим у людській душі. Тому перетворення життя – це насамперед перетворення духу людей, духовного життя, спрямованості їхніх задумів. Це рух до того стану, який іще Аврелій Августин назвав «станом неможливості грішити». Розуміючи саме так завдання перетворення життя, чимало філософів прийшли до

висновку про необхідність подолання культури. Ця позиція яскраво представлена у філософії М. Бердяєва.

Згідно із М. Бердяєвим, «культура за глибиною своєї суті і за релігійним змістом є велика невдача»²¹⁸. Мається на увазі, що культура не в змозі виконати завдання перетворення життя через притаманні самій культурі особливості. Але невдача культури – це «священна невдача»²¹⁹. Це означає, що культура незрівнянно вища від нігілізму²²⁰ та обскурантизму²²¹. Тому слід не заперечувати культуру, не опускатися нижче її, а підійматися вище, рухатися до стану понадкультури.

Проблема відчуження людини від культури у філософських осмисленнях ХХ століття

ХХ століття проявило всі якості техногенної цивілізації, яка розвивається вже більше трьох століть. За словами Ч. П. Сноу²²², «у ХХ столітті цілісна й органічна структура культури розламалась на дві антагоністичні форми»²²³. Між традиційною гуманітарною культурою європейського Заходу і новою, так званою «науковою культурою», з кожним роком зростає катастрофічний розрив. Ворожнеча двох культур може призвести до загибелі людства.

---

²¹⁸ Бердяєв Н. Смысл творчества. Москва : Правда, 1989. С. 521.

²¹⁹ Там же. С. 523.

²²⁰ **Нігілізм** – світоглядна позиція, яка ставить під сумнів загальноприйняті цінності, ідеали, норми моральності, культури.

²²¹ **Обскурантизм** – негативне ставлення до освіти і прогресу, відсталість, реакційність.

²²² **Чарльз Персі (Сі Пі) Сноу**, барон Сноу (1905–1980) – англійський письменник-реаліст, фізик, хімік, державний діяч.

²²³ Сноу Ч. П. Портреты и размышления // Сноу Ч. П. Две культуры и научная революция. Москва : Прогресс, 1985. С. 220.

Найгостріше цей конфлікт позначився на культурному самовизначенні окремо взятої людини. Техногенна цивілізація могла реалізувати свої можливості тільки через повне підпорядкування сил природи людського розуму. Така форма взаємодії неминуче пов'язана з широким використанням науково-технічних досягнень, які допомагали сучасникові нашого століття відчувати своє панування над природою і позбавляли при цьому його можливості відчутти радість гармонійного співіснування з нею.

Ситуація порушення культурної цілісності і розриву органічного зв'язку людини з природними підставами життя в ХХ та ХХІ століттях інтерпретується культурологами як ситуація відчуження.

Відчуження – це процес перетворення різних форм людської діяльності та її результатів на самотійну силу, що панує над людиною та ворожа до неї. Механізм відчуження пов'язаний із низкою проявів: безсилля особистості перед зовнішніми силами життя; уявлення про абсурдність існування; втрата людьми взаємних зобов'язань щодо дотримання соціального порядку, а також заперечення панівної системи цінностей; відчуття самотності, вилучення людини з громадських зв'язків; втрата індивідумом свого «Я», руйнування автентичності ²²⁴ особистості.

Різні аспекти відчуження людини у сучасному світі, що залежать від культурних форм, були досліджені сучасною культурологією. Своєрідним введенням у проблемне поле ХХ століття є деякі ідеї філософів попереднього століття – своєрідний культурно-теоретичний прогноз, тепер уже багато в чому підтверджений практикою.

---

²²⁴ **Аутентичний** – достовірний, відповідний, справжній.

Ще у XIX столітті прогнозування мислителів свідчило про те, що породжена людиною культура є джерелом відчуження особистості від справжніх цілей буття. Радикальний поворот у тлумаченні культури був позначений у працях О. Шопенгауера, який поставив під сумнів прогресивну спрямованість будь-якої розумної діяльності людини.

За О. Шопенгауером, у процесі тривалої соціальної еволюції людина не змогла розвинути свій організм до більш досконалого, ніж у будь-якої іншої тварини. У боротьбі за своє існування вона розвивала у собі здатність діяти, замість власних органів, їхніми інструментами. До XIX століття розвиток машинного виробництва актуалізував цю проблему. Як наслідок, вважав О. Шопенгауер, виявилось марним навчання і вдосконалення органів почуттів. Розум, проявлений через інструментальну дію інтелекту, не сприяє духовному розвитку, а наслідки його домінування призвели до нехтування універсальним принципом буття й, зокрема, буття людини, – «волі до життя».

Створений людиною величезний світ культури: держава, мови, наука, мистецтво, технології та інше – загрожує погіршити саму людську сутність. Світ культури перестає підкорятися людині та живе за власними законами, які виходять за межі духу і волі.

В уявленнях послідовника О. Шопенгауера Ф. Ніцше відчуження людини від культурного процесу має ще більш гострі форми, адже ніцшеанська культурфілософія будується на запереченні християнських цінностей. Іще у своїй ранній праці «Народження трагедії з духу музики» Ніцше проголошує примат естетичних ідеалів над моральними. Мистецтво постає як доповнення й завершення буття. При цьому філософ виступає проти

«стомленої культури» свого часу, проти роз'єднаності індивідуумів і бачить порятунок лише у поверненні сучасної їй Європи до традицій античності.

Ніцше різко розкритикував ситуацію в німецькій естетиці XVIII – поч. XIX ст., що тлумачила давньогрецьке мистецтво, виходячи із образу Аполлона як символу світлої радості та класичної врівноваженості. Вбачаючи народження художньої культури в надрах самої трагічної дійсності, філософ не тільки заперечує протиставлення життя стражданню, але й бачить в останньому дійсне джерело творчості. Трагічна сутність мистецтва виражається через протиборство аполлонійського й діонісійського начал, де примирення відбувається під егідою Діоніса. Світ олімпійських богів, які є уособленням класичної упорядкованості, закриває від людини справжнє буття. Коли ілюзія зникає і світ викриває істинні свої ознаки, людину переповнює діонісійське відчуття потрясіння. У такому стані руйнуються соціальні розділення, людина виривається з полону індивідуалізації і зливається із собі подібними, з природою. Людина, згідно з Ніцше, – більше, ніж художник, вона – мистецький витвір самої природи.

Ф. Ніцше визначає культуру як форму стихійного життя або художній стиль народного духу. Соціальною базою вищої культури є суспільство, побудоване за ієрархічним принципом: маса рабів, позбавлених творчого начала, і каста вільних, яким судилося виховати геніїв-творців.

Під впливом раціоналізації суспільного розвитку людина зі своєю невтомною жагою пізнання перетворюється на жалюгідного «бібліотекаря» і «коректора». Тепер, вважає Ф. Ніцше, сіра маса виробників культури буде постійно прагнути пригнічувати творчі імпульси геніїв-одинаків.

Сенс же світового процесу полягає тільки в окремих особистостях, ексклюзивних «екземплярах» людського роду, здатних створювати нові форми життя через руйнування недосконалого минулого. За Ніцше, це надлюдина, наділена й «волею до життя», і «волею до влади». Її завдання – надати сенс суспільної історії та здатності створення високої культури.

Проблема кризи культури як відчуження людини від результатів її діяльності отримала розвиток у низці філософських шкіл ХХ століття. Екзистенційна філософія зарахувала до актуальних проблем сучасності питання **абсурдності людського існування й тотальної ізольованості його від соціуму** (А. Камю, К. Ясперс, М. Хайдеггер).

Питання психологічного «невдоволення культурою» та самовідчуження особистості порушені та вирішені представниками психоаналітичної теорії (З. Фройдом, К. Юнгом, Е. Фроммом).

До дослідників даної проблеми належить Г. Маркузе²²⁵, автор концепції «одновимірної людини», яка, будучи залучена до споживчої гонки, виявляється відчуженою від таких соціальних характеристик, як критичне ставлення до існуючого суспільства, здатність до революційної боротьби.

Глобальні проблеми людства

Виникнення глобальних проблем людства зумовлено певними причинами сучасного суспільства: **По-перше**, це

---

²²⁵ **Герберт Маркузе** (1898–1979) – теоретик марксизму, один із представників Франкфуртської школи, філософ, соціолог, психолог, громадський діяч. Німецький єврей за походженням, Герберт Маркузе значну частину свого життя прожив у США, де написав більшість своїх творів англійською.

цілісність сучасного світу, яка забезпечується глибинними політичними й економічними зв'язками. Негативним проявом цих процесів є світові війни. Так, у Другу світову війну були втягнуті не тільки країни Західної і Східної Європи, але й Америка, Азія, країни Близького та Далекого Сходу. Багато держав та народів світу стали учасниками єдиної історичної драми, під час якої змінювалися політичні кордони, стиралися національні особливості. Але головне – нівелювалося значення людини, яка вже не в змозі вистояти перед вихором військових подій. Разом із «людиною одиничною» гинуть і духовні цінності, що зберігала культура упродовж тисячоліть. **По-друге**, криза світової цивілізації пов'язана зі зростаючою силою економічного розвитку, який досягнув небувалих споживчих розмірів. За останні 100 років промислове виробництво планети зросло більш ніж у 50 разів, при цьому 4/5 цього приросту отримано за період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Руйнівний вплив людини на природу можна порівняти з найстрашнішими стихійними силами. **По-третє**, глобальна криза пов'язана з нерівномірністю розвитку окремих країн і культур, у результаті якої більш розвинені та потужні цивілізації поглинають малі культури. Через це посилюються процеси уніфікації соціального і культурного простору. **По-четверте**, економічна і політична взаємозалежність країн доповнюється інформаційною залежністю. Завдяки телебаченню, супутниковому та інтернетному зв'язку, відкриття у світі сприймаються і поширюються миттєво, що створює єдиний інформаційний простір. **По-п'яте**, світ швидко змінюється. У цій швидкості змін виживають ті, хто встигає за цими змінами, в результаті чого стираються не тільки місцеві, але й територіальні особливості культур. Якість свідомого вибору життєвого цілепокладання

страждає й від втрати часових особливостей здійснення руху культур. Так втрачається можливість здійснення культурного діалогу, учасники якого мають рухатися в одному темпі розвитку, що унеможливає усвідомлене ставлення до сенсів існування. З одного боку, глобалізація призводить до світової небезпеки самознищення земної цивілізації, в якій екологічна катастрофа на одній території може призвести до знищення усього світу; з іншого боку, глобалізація світоглядних змін у бік духовної домінанти призводить до еволюційних процесів смислових трансформацій усієї культури світу. Духовна домінанта як глобальний прояв у формуванні культур майбутнього неминуча.

Чи в змозі людство розв'язати поставлені перед ним глобальні проблеми? Деякі футурологічні ²²⁶ моделі вказують на перспективи самознищення земної цивілізації у найближчі 50 років. Однак еволюційний сценарій об'єктивного перебігу історичних подій вселяє оптимізм. Навіть негативні явища глобалізації, як і будь-яка криза, мають позитивне значення у вигляді можливості якісних оновлень і виходів із кризи на новий рівень культури. Наприклад, загроза третьої світової війни, яка може стати останньою, підштовхує людство до прояву толерантності, застосування моральних цінностей у процесах пошуку консенсусу і загальної домовленості.

Песимістичні моделі з'ясування глобальних проблем розвитку людини і планетарної культури загалом стали причиною створення, починаючи з останньої третини ХХ століття, міждержавних громадських і наукових

---

²²⁶ **Футурологія** – напрям прогнозування, що моделює і вивчає вірогідність реалізації різних сценаріїв можливого і бажаного майбутнього – окремих сфер життя людини чи людства загалом. Спирається головним чином на історичні закономірності, тенденції суспільного розвитку і новітні технологічні досягнення.

співтовариств, спрямованих на вирішення глобальних питань. Найбільшу популярність у футурологічних дослідженнях одержав Римський клуб²²⁷, основна проблематика досліджень якого – глобальне моделювання, де враховуються взаємозв'язки соціальних, політичних, моральних, економічних і загальнокультурних аспектів сучасного глобалізованого суспільства.

У 1974 році у рамках Римського клубу М. Месарович і Е. Пестель підготували доповідь «Людство на поворотному пункті», де вказувалося на необхідність якісного зростання розвитку людської цивілізації. Світ є не просто взаємообумовленим цілим, а виступає цілим, що внутрішньо розмежоване на частини, на окремі регіони, які мають власні риси розвитку. Людство і його культура – єдиний організм, усі елементи якого володіють особливою якісною специфікою. Звідси виникає ідея перенесення акценту діяльності людини з кількісних параметрів на якісні. Соціально-економічні відносини індустріального суспільства не є вже визначальними. Більш того, вони пригнічують еволюційні духовні домінанти людського становлення.

Ця проблема усвідомлюється вже не лише філософами-гуманістами, але й фахівцями та спеціалістами прикладної сфери. Італійський промисловець Ауреліо Печчеї, один із засновників Римського клубу, об'єднав у своїх глобальних дослідженнях світову еліту науки, бізнесу, культури. Печчеї, посилаючись на досвід власної діяльності в економічній сфері, зробив висновок, що саме за тріумфальним розвитком техногенної цивілізації

---

²²⁷ **Римський клуб** – міжнародна неурядова організація, що об'єднує в своїх рядах вчених, громадських діячів і ділових людей більш ніж із 30 країн світу, які переймаються перспективами розвитку людства. Зусилля членів Римського клубу спрямовані на розв'язання актуальних проблем сучасності шляхом розробки нового напрямку в їхньому вивченні, що отримало назву глобальне моделювання.

криється основна сучасна небезпека глобальних проблем. Вихід із соціокультурної кризи, що охоплює глобальний вимір, крім удосконалення юридичної бази, розвитку екологічної освіти і виховання, посилення санкцій за екологічні злочини, використання наукомістких технологій й альтернативних джерел енергії та сировини, полягає насамперед у самій людині, її власній «внутрішній трансформації». Можливе рішення, що міститься в концепції «нового гуманізму», пов'язане з трансформацією індивідуальної культури, що дасть змогу відтворити гармонію людини, яка безперервно змінюється. Культурні зміни, пов'язані із зародженням нових цінностей і мотивацій альтруїстичного спрямування, що має стати невід'ємною органічною основою для світогляду широких мас населення. Ці тенденції вже досить помітні у соціокультурному просторі перших десятиліть ХХІ століття.

Так, «Новий гуманізм» характеризують три аспекти. У новій свідомості людина набуває статусу цілісності всіх форм її буттєвої дійсності. Невипадково на початку ХХІ століття особливе зацікавлення має зміст не раціонального, а емоційного інтелекту, який можна назвати одухотвореним чи натхненним розумом, де інтелектом керує мораль, а не навпаки, як це відбувалося в рамках раціональної (прагматичної) парадигми. У цьому зв'язку в сучасному світі набувають розвитку почуття глобальності, як сутнісної єдності людства, любов до справедливості, нетерпимість до насильства. У центрі стоїть цілісна людська особистість, її можливості.

Трансформація особистості є, як зазначає Печчеї, «людська революція», єдина на даний момент реальна можливість виходу із сучасної глобальної соціокультурної кризи ²²⁸.

---

²²⁸ Печчеї А. Человеческие качества. Москва : Прогресс, 1980. С. 137.

Діалог культур як еволюційна форма самоздійснення людства

У сучасній філософії (Е. Левінас, М. Бахтін, В. Біблер) діалог культур розуміється значно ширше, ніж спілкування представників різних культур із залученням перекладу та тлумачень специфіки понять, образів, символів. Діалог культур сприяє здійсненню родової характеристики людини – набуття сенсів та оновлене переосмислення свого буття. Діалог культур поєднує усвідомлення культурної альтернативи, виявлення її абсолютної відмінності від власної культури, нерозуміння і водночас зацікавленість іншою культурою, які в процесі комунікації набувають толерантних форм взаємодії.

Будь-яка культура завжди існує на межі з іншою культурою, тому постійно перебуває у стані порівняння «свого» і «чужого», налаштованості на «чуже», яке може набувати як негативні, так й позитивні рефлексії, але ж в обох випадках сприяє культурному становленню, оновленню, як у напрямі самоусвідомлення, так і в напрямі взаємозбагачення. Ю. Лотман вважає, що саме протиставлення внутрішніх механізмів розвитку культури і зовнішніх «впливів» на неї є результатом наукового умоглядного абстрагування: в історичній дійсності ці два начала становлять динамічну єдність, що забезпечує діалектичний розвиток культурної традиції ²²⁹. Думка про відсутність абсолютно «чистих», «самобутніх» культур була притаманна й українській суспільно-історичній традиції (Д. Антонович, Є. Маланюк, І. Дзюба, П. Толочко).

---

²²⁹ Лотман Ю. М. Проблема византийского влияния на русскую культуру в типологическом освещении // Византия и Русь. Москва : Наука, 1989. С. 227–235.

Культура, яка замикається на собі, приречена на виснаження власних внутрішніх сил, на духовне виродження і, зрештою, повну загибель. Тому зовнішні впливи не тільки не послаблюють, але й зміцнюють національну культуру, збагачують її духовний потенціал, спонукають до активного творчого пошуку. Культура не є суто національним показником, а постає продуктом взаємодії численних культур. Більше того, така поліфонія антропологічно «виправдана», оскільки є результатом універсальної здатності людини повсякчас переключатися з одного культурного коду на інший. Л. Вітгенштейн вважав, що діалог у вигляді конфлікту, зіткнення є кращим для досягнення розуміння, аніж повна відсутність спілкування²³⁰. Так, конфліктність є органічною властивістю інтеркультуральності, а здійснення діалогу – це завжди певна межова ситуація, що сприяє виведенню культурних систем зі стану інертної рівноваги та є своєрідним «викликом», що підштовхує до розвитку. Саме тому родова ознака культури – прагнення до творчості й здійснюється завдяки «відповіді» на «виклик» межової культури²³¹. Дана точка зору дає змогу поєднати поняття «діалогу» з поняттям «криза культури» та сприяє переоцінці цінностей і зміні ціннісної парадигми.

Культурний діалог здійснюється за певними закономірностями, які можна систематизувати в таких умовних характеристиках: **структура, рівні і принципи.**

Структурою діалогу є ті змістовні напрями і конкретні форми взаємного обміну, завдяки яким він

---

²³⁰ Вітгенштейн Л. Логико-философский трактат : [пер. с нем. В. Руднева]. URL : http://www.fidel-kastro.ru/filosofy/wittgenstein/1999_3_10.htm (дата обращения: 24.02.2019).

²³¹ Тойнби А. Постыжение истории : сборник / пер. с англ. Е. Д. Жаркова. Москва : Рольф, 2001. 640 с.

здійснюється (господарсько-економічні, державно-політичні, художні, релігійні, побутові, змішані). Серед **рівнів** діалогу культур виділяють: етнічний; національний; цивілізаційний.

Принципи діалогу є найбільш складною категорією, оскільки вони фіксують провідні закономірності і механізми здійснення, що дають змогу відрізнити справжній діалог культур від його різноманітних псевдоформ або від простих контактів культур між собою. Базовим вважається **семантичний (смісловий) принцип**, який передбачає виведення діалогу на рівень взаємопроникнення смислових структур у культурі. Діалог існує там, де у простір міжкультурних контактів вводяться архетипні семантичні рівні культури, де активізуються глибинні ментальні й світоглядні шари культурної активності. Семантична природа діалогу культур передбачає наявність оригінальної смислової основи місцевої культури (реципієнта), а також її здатність до творчого переосмислення імпульсів ззовні відповідно до цієї основи. Сам термін «**діалог культур**» фіксує не рівноцінний «контрактний обмін», не момент обов'язкової віддачі у відповідь на запозичення, **а момент критичної переробки запозиченого.**

Але культури, що вступають у взаємодію, набагато легше сприймають зовнішні форми (соціальні інституції, естетичні ознаки, усталені способи поведінки, сценарно-декоративні аспекти ритуалів, правила етикету, моду тощо), ніж їхнє глибинне ідеологічно-символічне навантаження. Взаємодія культур Заходу і Сходу у ХХ ст. є яскравим прикладом більше зовнішнього, ніж внутрішнього проникнення. Семантичність діалогу надає йому конфліктності: через зв'язок смислів із переконаннями суб'єкта, яким притаманна ортодоксальність, нетерпимість до переконань іншого, агресія.

Звідси випливає подвійна вимога насичення діалогічного процесу ціннісно-смісловим змістом і виключення останнього з дискурсу комунікації. Таке відхилення від переконань не означає остаточної відмови від них або їх «зраду», але є тимчасовим умовним абстрагуванням, утримуванням їх «у дужках» заради спільного блага. За А. Гусейновим, «діалог культур може охоплювати усі теми, крім світоглядно-ціннісних основ самих цих культур»²³². Заборона на зарахування до простору діалогу глибинних світоглядних рівнів суб'єктів взаємодії, кожний з яких претендує на монопольне володіння істиною, дійсно позбавляє простір комунікації образів, символів, мотивів, культурних стандартів, що мають у собі ортодоксальне, емоційне, стереотипне ставлення до самих себе як до виняткових носіїв істини, а до інших – як до її «спотворювачів».

Для збереження цінності семантичного діалогу необхідно тримати в активному стані баланс циркулювання взаємно відкритих смислів, суб'єктами яких є окремі особистості, які завдяки своїй гнучкості та схильності до «межових» моделей поведінки сприяють або перешкоджають через власну нетерпимість діалогічному спілкуванню між культурами.

Якщо культура тривалий час замкнена на собі, стан рівноваги не утримується довго. Наслідком замкнутості є деградація системи, коли знайомство з іншою культурою провокує ситуацію «виклику» та очікуваної «відповіді» на новому творчому рівні. Отже, діалог культур у будь-якому разі є активізацією творчих осягнень на шляху еволюційного здійснення людства.

---

²³² Гусейнов А. А. Диалог культур: возможности и пределы // Вопросы культурологии. 2008. № 9. С. 8.

Діалогічність як базова характеристика української культури

Історичні, географічні, релігійні, національні особливості української культури дають підстави для визначення діалогічності як її базової характеристики, що сформувалася завдяки гнучкості української ментальності. Слід зазначити, що гнучкість розуміємо не як пристосування до інших культур, а як збереження своєї самоцінності та її збагачення в умовах культурних впливів, конфліктів та спроб підкорення і майже знищення.

Поняття «діалогічності» введене в науковий обіг М. Бахтіним для позначення внутрішньо притаманної слову «відкритої установки на слухача», «спрямованості на майбутню відповідь, яку воно передбачає і будується відповідно до неї»²³³. Ураховуючи, що слово (текст) як основа існування думки є головним носієм культури, можна поширити твердження М. Бахтіна на культурні процеси загалом і конкретизувати їх на прикладі національного типу культури. Саме поняття **діалогічність** означає внутрішньо притаманну культурі настанову на співробітництво з іншою культурою, здатність до творчої взаємодії, відкритість. Діалогічність є органічно властивим природі будь-якої культури імпульсом, який відображається у специфічних формах етнічної самоідентифікації суб'єктів культури на межі різних культурних традицій. Причини діалогічності української культури містяться насамперед у її геополітичному становищі, яке, починаючи від часів Київської Русі, перетворює наш тип культури як історичну цілісність на

---

²³³ Бахтин М. М. Слово в романе // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. С. 93.

важливу контактну ланку між Сходом і Заходом, забезпечуючи тим самим безперервний і сповнений драматичних колізій процес діалогічної взаємодії слов'янських народів із народами багатьох регіонів Ойкумени.

Проблема «прикордонного типу» культури України часто обговорюється в контексті загальної ролі слов'янства – «між Сходом і Заходом». Вона є однією із дискусійних у вітчизняній історіографії. Ця проблема активно розроблялася багатьма російськими та українськими мислителями (М. Карамзін, О. Хомяков, В. Соловйов, М. Бердяєв, М. Данилевський, П. Савицький, П. Сувчинський, Г. Флоровський, П. Толочко та ін.). Усі вони постулюють межовий характер слов'янського типу духовності як «західно-східної» синтетичної ментальності. Відтак українська культура збагачується за рахунок античних, візантійських, болгарських, скандинавських, іранських, китайських, індійських та інших імпульсів шляхом не механічного наслідування, а творчого переосмислення чужого, його пристосування до самобутньої національної культури.

Залежно від того, з яким масивом культури ідентифікує себе особа чи соціальна спільнота, відтворюється погляд на свою протилежність як на іноземця, який вабить, дратує, відштовхує і притягує погляд, лякає і зачаровує одночасно. В напруженому порівнянні й здійснюється творче розширення культури. Тому порівняння вважається формою існування людини в культурі. Зіставлення ареалів поширення духовних впливів Сходу і Заходу як двох різних смислових сфер дає змогу дійти висновку про те, що Україна, належачи до семіосфери Заходу в широкому розумінні, водночас перебуває між Сходом (Азія) і Західною Європою (у вузькому сенсі) і є, на

думку В. Липинського, своєрідним балансом між європейськими і неєвропейськими чинниками світової історії²³⁴. Російська й українська культури розмежовуються як різні складники слов'янського світу і зазначається, що в Україні питома вага західного культурного елемента вища, ніж у Росії. Західний характер української культури свого часу фіксували не тільки вітчизняні (Б. Крупницький), але й російські вчені, зокрема М. Бердяєв, який стверджував: «У Києві завжди були міцними західні впливи <...> завжди відчувалося спілкування із Західною Європою»²³⁵.

Витоки світоглядних відмінностей приховуються у різних релігійних системах, що органічно притаманні поліконфесійній структурі вітчизняного суспільства. У релігії, що є ключовим механізмом формування життєвих сенсів (архетипів) культури, слід шукати спільне й особливе стародавніх культурних традицій Східної і Західної України. Оскільки визначальним, історично зумовленим чинником становлення української картини світу було вкраплення різнорідних елементів язичництва у християнство, відмінності Сходу і Заходу виявляються за лінією грецького (православного) і латинського (католицького) варіантів доктрини і церкви, під вплив яких потрапили, відповідно, східні і західні території нашої держави.

За умов збереження спільної віри на підставі православних догматів, відповідно до статей Нікейсько-Константинопольського символу віри, розгалужені відмінності православ'я і католицизму обумовили формування двох достатньо різних моделей у православ'ї

---

²³⁴ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії : [у 25 т. : у 3 сер.] Т. 6. Кн. 1: Політологічна секція. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / ред. Я. Пеленський ; НАН України ; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США). Київ : [б. в.], 1995. С. 421.

²³⁵ Бердяєв Н. Самопознание: Сочинения. Харьков : Фолио, 2001. С. 260.

та католицизмі. У православ'ї світле, життєрадісне наповнення картини світу пов'язане з уявленнями про дієву присутність Бога у створеному Ним світі, у тому числі у внутрішньому духовному світі людини (Іоанн Дамаскін, В. Зеньківський). Унаслідок Божественної присутності світ набуває ознак гармонійної упорядкованості, символічності та розумної доцільності (телеологічності). Рух до Бога, відповідно, сприймається не вертикально, просторово, а духовно заглиблено, як рух у надра власного «серця» (Г. Сковорода, П. Юркевич, М. Гоголь, В. Соловйов). Останнє є осередком психічних і фізичних сил людини, індивідуальним умістилищем мудрості, місцем діалогу людини з Богом. Віра як почуття «серця» сприймається як внутрішня, інтуїтивно-містична релігійність, процеси богопізнання і самопізнання зливаються в органічне ціле, розвиваються містичні традиції втечі від реального життя та чернечого аскетизму; ускладнюється обрядова сфера; культивується практичне здійснення благочестя.

Культ «сердечності» (кордоцентризм) суттєво відрізняє православну картину світу від західної, католицької. В останній напружене передчуття Кінця світу, приреченого на загибель у результаті боротьби праведників і грішників (Августин), реалізується через відчайдушне просторове поривання людського розуму до Бога і знаходить своє втілення у витончених драматичних образах готики. Замість містики утверджується раціоналізм, обрядовість поступається місцем інтелектуальним студіям із богослов'я, відбувається розвиток абстрактного теоретизування (схоластики).

Традиції Сходу і Заходу, православ'я і католицизму визначають світоглядні відмінності у духовній культурі різних регіонів України, зокрема духовної налаштованості представників Західної та Східної України. Якщо до цього додати наявність інших (зокрема ісламських) зовнішніх

впливів та глибоко вкорінене язичництво, можна констатувати полікультурний і полірелігійний характер національної духовності.

На завершення пропонуємо модель здійснення культурної діалогічності, яка може стати на заваді в сучасних складних випробуваннях України та її еволюційного оновлення. Модель містить послідовні рівні вибудовування діалогу з іншою культурою у стані конфліктності, під якою розуміється зіткнення, як географічно-територіальні, так і релігійні, національні та світоглядні. Механізм моделі спрямований на послідовне збагачення культури шляхом розширення смислових основ культурного буття, а саме:

1. Стан відкритості (бачення іншого);
2. Допущення існування іншого, сприйняття права існування іншої культури;
3. Порівняння на різних структурних рівнях (економічних, релігійних, національних, загальнокультурних) з метою встановлення спорідненого та відмінного;
3. Вихід за межі своєї маргинальності (допущення смислових змін завдяки можливості введення іншого в свою самобутність);
4. Осмислення (вивчення, дослідження) досвіду інших культур, формування об'єктивного, неупередженого ставлення до іншого;
5. Інтуїтивно-почуттєве, емпатійне вживання в досвід іншої культури;
6. Розширення смислових меж своєї культури із переосмисленим присвоєнням творчих здобутків іншого;
7. Взаємоінтеграція культурного досвіду зі збереженням та взаємоповагою самобутності кожної культури та формування еволюційних форм становлення культур на підставі загальнолюдських цінностей та духовної домінанти світогляду.

Література:

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 504 с.
2. Белый А. Символизм как миропонимание / сост., вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. М. : Республика, 1994. 528 с. (Мыслители XX в.).
3. Бердяев Н. Человек и машина: Проблема социологии и метафизики техники // Вопросы философии. 1989. № 2. С. 147–162.
4. Бердяев Н. Самопознание: Сочинения. Харьков : Фолио. 2001.
5. Бистрицький Є. Конфлікт культур та філософія толерантності // Журнал «І». 2002. № 25. С. 130–150.
6. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат : [пер. с нем. В. Руднева]. URL : http://www.fidel-kastro.ru/filosofy/wittgenstein/1999_3_10.htm (дата обращения: 24.02.2019).
7. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник / пер. с англ. Е. Д. Жаркова. Москва : Рольф, 2001. 640 с.
8. Гуревич П. С. Нигилизм как феномен современной культуры // Культурология : учеб. пособие. 3-е изд. Москва : Омега-Л, 2012. 427 с. (Университетский учебник).
9. Гусейнов А. А. Диалог культур: возможности и пределы // Вопросы культурологии. 2008. № 9. С. 7–19.
10. Ильин И. А. Основы христианской культуры // Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 1. Москва : Рус. кн. 1996. С. 286.
11. Бистрицький Є., Зимовець Р., Кобець Р., Пролесєв С. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації. Київ : Альтерпрес, 2003.

12. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии : пер. А. Н. Муравьев / сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. Москва : Прогресс, 1988. С. 3–30.

13. Лотман Ю. М. Византия и Русь (памяти Веры Дмитриевны Лихачевой. 1937–1981 гг.) / сост. Т. Б. Князевская. Москва : Наука, 1989. 336 с.

14. Маритен Ж. Философ в мире. Москва : Высшая школа, 1994. 134 с.

15. Печчеи А. Человеческие качества. Москва : Прогресс, 1980. 302 с.

16. Сноу Ч. П. Портреты и размышления // Две культуры и научная революция. Москва : Прогресс, 1985. С. 195–226.

17. Флоренский П. А. Сочинения : в 2 т. Т. 2: Уводоразделов мысли. Москва : ПРАВДА, 1990. 447 с.

18. Фрейд З. Недовольство в культуре // Философские науки. 1989. № 1. С. 24–28.

19. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с англ. Н. Войскунской, И. Каменкович, Е. Комаровой, Е. Рудневой, В. Сидоровой, Е. Феединой и М. Хорькова. Москва : Издательство АСТ, 1990. 448 с. (Классики зарубежной психологии).

20. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью. Москва : Academia, 1992. 252 с.

21. Швейцер А. Культура и этика : пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. М. : Прогресс, 1973. 343 с.

Контрольні запитання за темою:

1. Як філософи та культурологи описують кризу культури ХХ ст.?
2. У чому полягає криза культури?
3. Охарактеризуйте культуру як символічне явище. Хто з філософів дотримувався цих поглядів на сучасну культуру? Розкрийте зміст цієї концепції.
4. Причини відчуження людини від культури. Умови виникнення проблеми відчуження людини від культури в сучасному світі.
5. Чому в ХХ ст. проблеми, з якими зіткнулася людина, можна назвати глобальними?
6. У чому причина виникнення глобальних проблем?
7. До чого веде соціокультурна криза нашого часу?
8. Розкрийте зміст футуристичної концепції Римського клубу.
9. Шляхи вирішення глобальних проблем людства.
10. Що таке діалогічність культур? Хто вводить це поняття та який смисл у нього вкладається?
11. Структура здійснення діалогу культур.
12. Чому діалогічність виступає базовою характеристикою української культури?
13. Опишіть універсальну модель сучасного здійснення культурного діалогу.

**НОМО CULTURAE:
до проблеми самовиживання ²³⁶**

Роздуми про культуру все більше турбують гуманітаріїв і насамперед філософів. З одного боку, парадоксальним, а з іншого – закономірним є те, що інтерес до сутності культури, яка завжди була найбільш цілісною формою становлення людини, пробуджується на тому етапі, коли культура схильна до кризових, а іноді й руйнівних станів. Результати цивілізаційного розвитку часто породжували небезпеку нівелювання культурного начала в людині. Нині серед філософів і культурологів усе частіше поширюється позиція визнання в сучасному суспільстві стану «посткультури» [1–3], що, по суті, абсурдно, виходячи з імпліцитної характеристики людини як істоти «культурної». Культурної в сенсі розширення своїх буттєвих форм, через подолання себе, себе недосконалої, а також відновлення себе цілісної; через творче становлення і розкриття повноти своєї сутності; через різноманіття соціально виявлених артефактів; через розширення смислопокладань свого «життєвого світу». Близько 700 визначень культури, що існують нині в гуманітарних науках, недостатні для вираження всієї повноти феномена культури.

Людина – істота культурна (*homo culturae*), тобто творить «другу природу», яка одночасно є результатом її діяльності та необхідною умовою цієї діяльності. Культура – еквівокаційна, одноразово спрямована до глибин внутрішньої одиничної людини та її зовнішніх

---

²³⁶ Стаття надрукована російською мовою в науковому виданні «Філософія і політологія в контексті сучасної культури». Дніпропетровськ : ДНУ, 2016. Вип. 1 (10). С. 264–270. Українською мовою в другій редакції публікується вперше.

форм соціального здійснення. Культура – основа, причина і мета людини. Її втрата – це втрата можливості реалізації «незавершеного проекту» під назвою Людина. У цьому зв'язку дослідження сучасного стану культури застосовує даний феномен, щоб уникнути втрати смислового стрижня культурного становлення людини, чим і обумовлена мета – осмислення історичної долі та перспектив сучасної культури.

Питання культури традиційно розглядалися в контексті проблеми культури і цивілізації (О. Шпенглер, А. Тойнбі) [10–12], культури і моральності (А. Швейцер, М. Бердяєв, М. Реріх, С. Булгаков) [13–16], культури у соціальній динаміці (П. Сорокін) [10, 11] тощо. Сучасність очікує перегляду і переосмислення цих проблем у зв'язку із визначенням перспектив виживання сучасної людини і суспільства загалом. Проблема загострюється в ракурсі критичного стану західної культури, базовою основою якої є перетворення світового хаосу на світовий порядок, де людина є головною дійовою особою. Дана світоглядна домінанта античної культури генетично укорінилася в європейському типі культури, який спирається на віру в те, що потенційний хаос, котрий завжди ширший, ніж порядок, можна подолати. Проте ми не маємо кінцевого зразка світоустрою і навіть можливості уявити його межі, оскільки самі є атрибутом хаосу, тобто формою буття, проявленого із небуття, що зберігає невичерпну спроможність до множинності об'єктивацій. Прагнучи обмеженими засобами пояснити абсолютне, ми заганяємо себе у тупикові ситуації, називаючи їх час від часу кризами культури.

Але боротьба за «ілюзію» порядку як системи, в якій усе заради людини, частіше стає марною у контексті просування до віддаленого ідеалу цілісності. Так

пояснюються закономірні періоди варварства і цивілізації як дуальні грані процесу культуротворчості. Ми розвиваємося через культурне становлення, просуваючись до розуміння «хто ми». Це головне й вічне питання, яке хвилює філософів, є підставою для ствердження нашої щасливої «приреченості» на культуру як глибинне лоно буття людини. «І не ми такі, як час, а час такий, які ми», – писав Августин Блаженний [12, с. 117]. Мислитель IV ст. н. е. у контексті свого часу відобразив розуміння культури як вираження рівня розвитку свідомості людини та відтворення світу культури відповідно до нього.

Культурологія як філософська наука про культуру з'являється тільки в ХХ столітті. Закономірною є поява в ХІХ столітті психології – «дитини» неklasичної філософії; а у ХХ столітті – культурології, народженої з постнеklasичного плюралізму і прихованого зацікавлення цілісністю. Задля досягнення цілісності людина «приречена» звернутися до самої себе, оновлюючись із своєї, ще не здійсненої, культурності як невиявленого потенціалу майбутнього. Адже в глибинах людини завжди залишається потенціал, невпорядкована латентність, прихований хаос, з якого розгортається новий і новий порядок, нові ракурси еволюційного самоздійснення. Через індивідуальне розгортання творяться світи. Індивідуальне – це джерело неповторності, оригінальності прочитання і здійснення через культуру оновлених смислів. Особистісне збагачує і рухає культуру. Тільки екзальтовано-особистісному імпліцитно притаманні «спогади» про абсолютне. Як стверджує Й. Гейзинга, «культура народжується саме в особистості і в ній зберігає своє «здоров'я» [14, с. 100]. Але цілком «здоровою» культура бути не може через імпліцитну тенденцію до розвитку й оновлення, а відтак, постійних змін своїх мінливих форм. Особливо це стосується західної

культури, в якій індивідуальне, представлене у центровано-особистісному, прирікає культуру Заходу на ексцентрику. Уявлення про світ як упорядкований хаос, що виникає в античності, сприяло роз'єднаності зі східною культурою, в рамках якої ставлення до світу не було пов'язане з перетворенням хаосу. Захід не почув застереження Лао-цзи про те, що, почавши діяти, щоб подолати хаос, людина здатна внести у цей світ іще більший хаос.

Яка ж доля чекає західну культуру в ХХІ столітті? Що вбереже її від кризових станів «посткультури» і хаотичної саморуйнації? Що дасть змогу індивідуальному зберегти себе і свою невичерпну глибину, тим самим зберегти й людство від універсализації, процвітаючої нині, підприємницької культури, як продукту споживчого суспільства? Споживча культура, хоч як це парадоксально звучить, – це форма самознищення культури, бо знецінює потуги homo culturae перетворити себе через перетворення світу. Споживча культура пропонує звести сутність буття до тварини, яка тільки підтримує свій вид, але ніяк не розвивається. У суспільстві споживання людина як суб'єкт культуротворчості просто зникає. «...Немає більше ні суперечності буття, ні проблематики істинного й видимого. Є тільки випромінювання й отримання знаків <...> людина споживання іманентна до знаків, які вона впорядковує. Немає більше трансцендентності, фінальності мети: суспільство характеризує відсутність перспективи щодо себе самого <...> Немає більше дзеркала або дзеркальної поверхні у сучасній системі, людина більше не стикається зі своїм образом, кращим або гіршим, натомість з'явилася вітрина – геометричне місце споживання, в якому людина сама не відображається, а займається спогляданням численних предметів-знаків і поглинається системою знаків соціального статусу», – пише

Ж. Бодрійяр у праці «Суспільство споживання» [13, с. 240–241]. І в такому суспільстві важко знайти підстави для визначення культури. Мабуть, філософський дискурс щодо «посткультури» правомірний. Напевно, у ХХ столітті відбулася криза, кардинальна зміна цінностей. І слід активізувати весь потенціал гуманітарних наук, щоб із неї вийти. Невипадково Клод Леві-Стросс так схвильовано передрікав те, що ХХІ століття буде століттям гуманітарних наук, або його не буде зовсім. Йоган Гейзинга, автор багатьох філософських праць про культуру, у трактаті «Захмарений світ» має на увазі наш сучасний світ, який занурився в ніч «варварства». Людина в ньому відчуває страх перед найближчим майбутнім як занепадом культури. Свої передчуття Гейзинга висловив так: «Це не просто жахи, що мучать нас у нічні години, коли полум'я життя горить слабше за все. Це тверезо зважені очікування, засновані на спостереженнях і висновках» [14, с. 9].

У здійсненні сучасної «ночі» культурний розвиток заміщують технології, виправдовуючи культуру інформаційного суспільства. Адже модернізація, яка нині зумовила культуру технологій, що поглинули індивідуальне, є закономірним результатом реалізації прагнення існувати в ритмах Заходу і жертвувати традиційними цінностями. Цей імператив породжений Модерном, ідеї якого успішно реалізували флагмани Просвітництва, згідно з якими «Світом керують думки!»

Опонентами ідей Просвітництва стали романтики, які виступили першими критиками прагматичного раціоналізму. Просвітники не зрозуміли Середньовіччя, яке мудро зберігало ідею абсолютної цілісності, що латентно давала про себе знати в раціонально неловимих одкровеннях про трансцендентне. Вони прагнули, відповідно до принципу «прогресу», швидше звільнитися від спадщини

«темних віків». Романтики ж прийняли Середньовіччя як традиційну спадщину, якою не можна нехтувати. На межі ХХ–ХХІ століть чітко відчувалися недосконалість та крайнощі прогресивного і потреба традиційного, достовірним джерелом якого є духовний потенціал людини. У другій половині ХХ століття виникає тенденція до накопичення фрагментарних знань, точкових проблем і дрібних напрямів у науці. Цю конкретизацію множинності, як втрату цілісності, прогнозував Ф. Ніцше ще у ХІХ столітті: «Кількість розрізнених поглядів більше, ніж будь-коли: космополітизм мов, літератур, газет, форм, смаків, навіть пейзажу <...> Враження змивають одне одне; інстинктивно відмовляєшся сприймати що-небудь, сприймати глибоко...» [15, с. 63]. Пророцтва Ніцше знайшли занадто явну форму у вигляді дискурсивного визначення – «мозаїчність». Французькому культурологу Абраму Молю вдалося своєчасно знайти це слово, що виражає процес втрати цілісності через домінанту фрагментарного, зведеного до рангу світоглядної детермінанти. Через мозаїчну свідомість виправдовує себе підприємницька та споживча культура, система цінностей яких залежить від сьогоденних утилітарних цілей. Абрам Моль писав, що «знання складаються з розрізнених уривків, які більше не утворюють структури. І, зрештою, гуманітарна система уявлень стає застарілою. Технології її знищують. На зміну їй приходять мозаїчна культура» [16, с. 43].

Можливо, тому ХХІ століття відчувається як гостра потреба гуманітарного, традиційно-рятівного, що реконструює вічне через культурні проєкції сучасності. Але яка з гуманітарних наук нині максимально повно може наблизитися до запитів сучасного суспільства, що уникає більшості філософських абстракцій і моральної імперативності?!

«Європа втрачає моральність. Мораль минулого людство відкидає не заради нового, а для того, щоб відповідно до свого життєвого устрою не дотримуватися жодної. Що б не говорила молодь про «нову мораль», не вірте жодному слову», – пише Ортега-і-Гассет [17, с. 179]. Зневіра моралі породила принцип подвійного стандарту, відповідно до якого те, що моральне і праведне, витісняється в мертву зону теоретичних міркувань, проти яких ніхто не заперечує, але яких ніхто і не дотримується. Право на життєву практику все більше отримує те, що «потрібно», виправдане споживчим утилітаризмом, зведеним до норми цивілізаційних форм матеріально орієнтованого суспільства. Отже, філософські твердження про добро і зло стають неактуальними розповідями про моральність.

Гуманітарною сферою, здатною бути почутою і сприйнятою сучасним модернізованим суспільством, є естетика. Наука відносно нова (XVIII століття), що значно розширила не тільки простір гуманітарних наук, але й сферу їх функціонування в європейській культурі через мистецтво. Місія естетики нині – це протистояння прагматизму і кон'юнктурі споживчої культури з її культом користі. Естетичне, як недоцільне з позиції споживача, стає еволюційною потребою з позиції цілісного. Час «збирати каміння». А що, як не естетика, покликана відтворити граничну цілісність гармонійного світопорядку, може це зробити? Естетика культивує антиутитарний дух. Разом із проблематикою естетики виникає ідея культури як «другої природи» людини. Ідея естетики є ідеєю культури. Культурологічна думка уперше з'явилася в естетиці як протиотрута перетворення людини на функціональну істоту, як засіб подолання відчуження, захисту від крайнього утилітаризму. Предметом естетики І. Кант, а за ним і Ф. Шиллер, зробили ігрову стихію як

можливість вільного самовираження, спираючись насамперед на мистецтво. Це потужний засіб протистояння утилітаризму, що швидко поширюється. Саме тому естетика, яка спирається на вічні цінності та граничну гармонію світопорядку, здатна через мистецтво зберегти культуру і протистояти тенденції посткультури. Культура намагається охопити «всю» людину. При цьому людина, і тільки людина, володіє культуротворчими здібностями, оскільки вона не лише раціональна, але й позараціональна і понадраціональна. Якщо для *homo rationalis* важливо було перетворити світ відповідно до свого проекту і надати йому впорядковану систематизовану форму, то для *homo creativis* важливо самореалізуватися, опредметити свої задуми і в цьому процесі знайти сенс, подібний до релігійного безсмертя. Творчість, як і в недалекому минулому розум, стає домінуючою особливістю, що вбирає сутнісні якості людини, та ототожнюється переважно із художньою творчістю.

Настав час змінити «точку збирання», змінити оптику культурного здійснення, одягти естетичні окуляри для того, щоб побачити варварство в епоху цивілізації. Інакше масова людина має всі шанси вийти за межі культури, незважаючи на те, що це позакультурне буття має назву «масова культура», в надрах якої культура присутня тільки як постмодерний симулякр. Хосе Ортега-і-Гассет формулює цей феномен так: «Людина із мас виявляє в собі низку «уявлень», але ж позбавлена самої здатності «уявляти» [17, с. 47]. Тобто, звичне уявлення людини про буття як культурне буття, зберігає тільки оболонку, без змістовного наповнення. Вочевидь, так народжується епоха посткультури, а в ній і «постлюдина» як натовп домінуючої форми існування, де майже не залишається шансів для культурної творчості. «Маси, – стверджує

Ортега-і-Гассет, – це ті, хто плывуть за течією і позбавлені орієнтирів, така людина не творить, навіть якщо можливості та сили її величезні» [17, с. 49]. Так виникає питання про можливість існування безсуб'єктної культури. Ж. Бодрійяр безсуб'єктність називає характеристикою «посткультури», для якої визначальним стає стан споживання. Посткультура заперечує суб'єкта діяльності, замість якого з'являється «агент», осередок сил, що визначають хід подальшої історії. Зникає проблема трансцендування досвіду у колишніх, класичних формах розуміння, а також ключовий модус культури – співтворчість іманентного і трансцендентного суб'єктів. Відсутнє визначальне, значуще, що забезпечує смисли в їх необмежених об'єктах, смисли, що визначають хід культурного розвитку. Посткультура – шлях натовпу в нікуди.

Вважається, що ігровий принцип, як буття вільної творчості, містить можливості виходу з безплідної статичності натовпу і привнесення в масовість оновленої індивідуальності, ініціюючи прориви епохи «безкультур'я». У цьому зв'язку естетика є пізнанням та самопізнанням мистецтва як вираження духу гри, а не утилітарного інтересу. Мета естетики за Кантом – реабілітація епікурівського гедонізму, отже, гра як творчість здійснює протест проти формалізації і технологій. М. Вебер відстоює нібито протилежну позицію, визначаючи призначення естетики для знищення чуттєвої насолоди життям. Але за уявної суперечливості цих поглядів на естетику тлумачення її суті єдине. Чуттєва насолода – досить швидкоплинний стан. Досягнення глибинної насолоди можливе тільки у вищих формах відображення світової гармонії, що у світі недосконалого людства – явище абстрактне. Пізнання в сучасних формах свого здійснення усе більше віддаляється від фундаментальності, а генетичний поклик

до цілісності не має шансів до здійснення у фрагментарності соціальної буттєвості. У цій картині естетика є ідеалом у світі просвітницької модернізації, яка межує з профанацією, де романтичний порив – це утопія. Місія естетики – це збереження метаісторичного зразка історичного здійснення культури. На тлі підприємницької культури, що загрожує універсалізацією своїх цінностей у вигляді користі і вигоди, естетика для одних – марна, для інших – єдина форма світоглядного прецеденту збереження культури в її надкультурних обрядах. Гра в естетиці – порятунок глибинно суб'єктивного, потенційно хаотичного як нескінченного сховища варіантів розгортання буття і творіння культури. У найбільш необумовленому вигляді це дух свободи, збережений в ігровій природі мистецтва, в різноманітті якого музика зберігає потенціал непроявленого хаосу, що відкриває безмежні можливості *homo culturae* «звучати» відповідно до сучасності, не втративши традиційного. У метафізичних принципах музики, як у вічному здійсненні ігрової природи, відображаються фундаментальні принципи культури, яка функціонує і розвивається як гра. І поки цивілізація сприймає ігрову стихію, поки дух гри живий, не згасає й культура, а отже, буде жити і людина. Людина – як суб'єкт історії та суб'єкт культури.

Чим інтенсивніше ставали процеси модернізації, тим краще усвідомлювалося, що таке культура, яка гарантує, що модернізація, як об'єктивний процес історії, не перетворить остаточно людину на об'єкт. Отже, культура може відволікати від крайнощів модернізації і забезпечити виживання людства у ситуації зростаючого прогресу цивілізації. У культурі – наш порятунок.

Нині ми звертаємося до культури, бо їй загрожує занепад унаслідок модерну, який відкрив шлях для

політики та економіки, верховенства прагматизму та утилітаризму, абсолютизації підприємницької установки у створенні картини світу. Естетика і культурологія, як вірні доньки філософії, не надто вписуються в процеси модернізації, тому й витісняються на другорядний план, гордо чекаючи свого виходу в «нафталінових комодах» вічних цінностей. Але ж їхнє призначення – місія обраних: вони – берегині музичного потенціалу всесвіту, творчих можливостей розвитку культурного сценарію, весь задум якого знає тільки «Автор». Формалізація їм протипоказана. У світі ринкових відносин поняття гуманітарний або філософський «продукт» позбавляє апріорного сенсу вічні цінності музично-ігрової природи вільної творчості, є умовою розвитку культури в оновлених і еволюційних формах.

Культура – це буття, в якому керують гуманітарні цінності, що визначають істинне призначення людини та оберігають від руйнації її життєвий простір. За часів утилітаризму і культурного варварства культура повинна утримувати барометр вічних цінностей. Тому культура не вписується в модернізацію. У цьому – її виняткова місія, наша щаслива «приреченість» на культуру як притулок, доно, що мудро оберігає немовля, яке загралося привабливими іграшками, від небезпеки самознищення. Homo culturae – і тільки! Іншого – не дано. «Автор» знає, як продовжити п'єсу у вічності. Довіримося йому, виконуючи роль HOMO CULTURAE в його метаісторичному призначенні.

Література:

1. Флиер А. Я. Науки о культуре после постмодернизма // Флиер А. Я. Культурология 20-11. Москва : Согласие, 2011. 560 с.
2. Шапинская Е. Н. Культурологический дискурс после постмодернизма // Обсерватория культуры. 2010. № 6. С. 10–16.
3. Бычков В. В. Художественный Апокалипсис культуры. Строматы XX века : в 2 кн. Кн. 1–2. Москва : Культурная революция, 2008.
4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории : в 2 томах. Т. 2: Всемирно-исторические перспективы / авт. вступит. статьи А. П. Дубнов; авт. комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. Новосибирск : Наука, 1993. 592 с.
5. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории : сборник / пер. с англ. Москва : Рольф, 2002. 592 с.
6. Швейцер А. Культура и этика : пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. Москва : Прогресс, 1973. 343 с.
7. Бердяев Н. О культуре. Философия неравенства. Москва : ИМА-пресс, 1990. С. 237–252.
8. Булгаков С. Два града. Исследование о природе общественных идеалов. Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 155 с.
9. Рерих Н. Культура и цивилизация. Москва : Международный Центр Рерихов, 1997. 200 с.
10. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. Санкт-Петербург : РХГИ, 2000. 1056 с.
11. Сорокин П. А. Социокультурная динамика и эволюционизм // Американская социологическая мысль.

Москва : Международный университет Бизнеса и Управления, 1996. С. 372–392.

12. Августин Блаженный. Исповедь. Москва : Даръ, 2007. 146 с.

13. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Москва : Республика; Культурная революция, 2006. 269 с. (Мыслители XX века).

14. Хейзинга Й. Тени завтрашнего дня. Человек и культура. Затемненный мир. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. 456 с.

15. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / пер. с нем. Е. Герцык и др. Москва : Культурная Революция, 2005. 448 с.

16. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогресс, 1973. 407 с.

17. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва : АСТ, 2002. 506 с.

ГЛОСАРІЙ

Абсолютизм – абсолютна, необмежена форма правління, за якої верховна влада повністю належить монархові – імператору, королю, царю.

Абстракціонізм (лат. abstractus – «відокремлений», «відірваний») – напрям у модерністському мистецтві ХХ ст., що цілком відмовляється від реалістичного зображення предметів і явищ.

Авангардизм (фр. avant-garde – «передовий загін») – узагальнюючий термін для позначення новаторських напрямів у художній культурі ХХ ст., для яких характерний пошук нових, нетрадиційних засобів вираження.

Агностицизм – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу та його закономірностей.

Акватинта (від італ. acquatinta, лат. aqua – «вода» і tinto – «забарвлення»). Технічний різновид поглибленої гравюри на металі, що ґрунтується на травленні азотною кислотою, вкритою тонким шаром кислотостійкого ґрунту металевої платівки, на яку було нанесено голкою рисунок. Технікою акватинти художник намагається досягти на папері ефекту розмитого рисунка тушшю чи аквареллю.

Акмеїзм (гр. акте – «вершина», «розквіт», «вищий ступінь чогонебудь») – модерністська течія в російській поезії початку ХХ ст. Акмеїсти проголосили відхід від символізму з його містицизмом, зашифрованою багатозначністю слова, прагненням повернутися до світу реальності. Для поетів-акмеїстів характерна філософська проблематика і відмова від соціальних проблем.

Алегорія (гр. – «іносказання») – поетичний вислів з переносним значенням, у якому абстрактне поняття або судження передається через конкретний художній образ.

Амфітеатр – 1) у давньогрецькому театрі місця, розташовані півколом на схилах пагорбів; 2) давньоримська будівля для видовищ

еліптичної форми з ареною посередині, навколо якої уступами вгору розміщені місця для глядачів.

Ансамбль (франц. Ensemble – букв. «разом») – в архітектурі та містобудуванні – гармонійна єдність споруд, творів монументально-декоративного мистецтва, зелених насаджень; цілісність просторової композиції, пропорційність співвідношень частин і цілого; силует, пластика, колір.

Античне мистецтво (від лат. antiquus – «давній») – назва давньогрецького і давньоримського мистецтва; виникла в епоху Відродження.

Антропоцентризм – світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Апологет – захисник, оборонець кого-, чого-небудь.

Аристократія (гр. «панування найкращих») – 1) форма державної влади, коли владу має найвищий стан; 2) шляхетчина – назва багатого й родовитого стану в феодальних і буржуазних державах, що має різні родові привілеї; 3) переносно – аристократ таланту, багатства тощо.

Аристотелізм – філософське вчення. Основоположником його був давньогрецький філософ Аристотель. Предметом науки А. вважав загальне, те, що досягається розумом. Загальне, на думку Аристотеля, існує тільки в чуттєво сприйманому одиничному і пізнається через нього. Критикуючи теорію ідей Платона (див. *Платонізм*), за якою реально існують лише загальні ідеї, а конкретні речі є тінями ідей, Аристотель сутністю вважав конкретні речі, а поняття – їхніми відображеннями. За його вченням, конкретні речі є першою сутністю, а поняття (роди й види) – другою. Його філософії властива стихійна діалектика, у ній значне місце посідає вчення про становлення. А. визнавав чотири принципи суцього: форму, завдяки якій дана річ є саме такою; матерію, або пасивну можливість буття речі; спонукальну причину; мету. Першоджерелом руху А. визнавав «форму форм» – Бога. А. наголошував про збіг форм мислення з формами буття. За етикою А., найвищими благами людини є мудрість і доблесть, а також фізичне здоров'я і щаслива доля; досягти блага людина

може завдяки притаманній їй розумовій діяльності. Філософія А. мала вплив на подальший розвиток філософської думки. У добу Середньовіччя вчення А. стало основою схоластики.

Аскетизм – 1) спосіб життя, що полягає в добровільній відмові від життєвих благ та задоволень, крайньому обмеженні життєвих потреб; 2) релігійне подвижництво; 3) учення і практичний метод досягнення моральної досконалості шляхом саморегуляції людиною своїх тілесних потреб, обмеження і пригнічення чуттєвих потягів та бажань.

Бароко (від італ. *barocco* – «вигадливий», «хімерний») – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні.

Ваганти (від лат. *vagans* – «блукаючий») – у XII–XIV ст. мандрівні актори країн Західної Європи, які виконували антиклерикальні пісні та вистави.

Варвари – 1) у давніх греків та римлян назва чужоземців; 2) переносно – жорстокі, грубі люди, руйнівники культурних цінностей.

Вертеп – 1) печера; 2) розбійницьке, шахрайське кубло; 3) назва старовинного українського мандрівного лялькового театру, де поруч із різдвяною містерією виставляли й сценки з народного життя.

Вівтар – 1) жертовник, місце для жертвоприношень; 2) головне місце у християнському храмі, розташоване в його східній частині й відокремлене вівтарною перегородкою.

Відродження, Ренесанс (фр. *Renaissance*, італ. *Rinascimento*) – епоха в історії культури країн Західної й Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії – XIV–XVI ст., в інших країнах – кінець XV–XVI ст.). Розрізняють Раннє В. (XV ст.), Високе В. (кінець XV – перша чверть XVI ст.), Пізнє В. (друга – третя чверть XVI ст.). Термін «В.» запровадив італієць Дж. Вазарі в XVI ст. на означення зв'язку з античною спадщиною.

Гармонія – струнка узгодженість частин і цілого.

Генезис – походження, виникнення, становлення, зародження, розвиток.

Гіперреалізм (від *giper* – «підвищення», «надмірність» і *реалізм*) – течія в образотворчому мистецтві США та Європи, представники якої намагаються ретельно копіювати фотографію за допомогою живописних і графічних засобів.

Граматика – 1) будова мови; 2) частина лінгвістики, що вивчає будову мови.

Гугеноти – протестанти-кальвіністи у Франції XVI–XVIII ст.

Гуманізм (від лат. *humanus* – «людяний», «людський») – ідейний напрям культури доби Відродження, що утверджував право людини на земне щастя, боровся за визволення науки й людської особистості від обмежень схоластики.

Дадаїзм (фр. *dadaisme*, від *dada* – «дитячий коник», переносно – «дитячий лепет») – модерністська течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи початку XX ст. Характерні риси дадаїзму: антиестетизм, зумисний примітивізм. Дадаїзм – попередник сюрреалізму.

Деїзм – 1) ідеалістичне вчення, яке визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи і суспільного життя; 2) форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва.

Деміург – творець, притаманне античному світогляду.

Диктатура – необмежена влада, яка спирається на силу.

Догмат – основне положення віровчення, обов'язкове для всіх вірян, визнане як незаперечна істина, вічна і незмінна, яка не підлягає критиці.

Екзальтація – надмірне захоплення чимось, збудження під впливом будь-чого, захопленість, захват, збудження, піднесення, вибух емоцій.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* – «існування», «буття») – 1) ідеалістична філософська течія, що заперечує об'єктивність буття, реальним вважає лише існування людини та її переживань, твердить про беззмістовність життя, непотрібність суспільної діяльності; 2) течія літературного модернізму. Виникла в передвоєнні роки, поширилася під час і після Другої світової

війни. Характерні ознаки: суб'єктивізм, індивідуалізм, песимізм, заперечення будь-якого насильства.

Експансія – загарбання державами та монополістичними об'єднаннями чужих територій, ринків, джерел сировини, економічне й політичне уярмлення інших країн.

Експресія – виразність, виражене виявлення почуттів, переживань.

Емпіризм – 1) напрям у філософії, який єдиним джерелом пізнання вважає сприйняття і досвід, а значення теоретичних узагальнень і логічного мислення недооцінює або зовсім заперечує; 2) схильність до практичної діяльності на шкоду теоретичним узагальненням.

Етика – 1) наука, що вивчає мораль; 2) норми поведінки, сукупність моральних правил певної соціальної групи.

Євангеліє («благовіствування», частина Біблії) – так називаються чотири церковні книги, що оповідають про життя Христа. Події, описані у них, мають легендарний характер.

Ідеалізація – приписування комусь, чомусь ідеальних властивостей; схильність вважати когось, щось кращим, ніж є в дійсності.

Ієрархія (гр. – «священний» та «влада») – поділ на вищі та нижчі посади, чини, соціальні групи залежно від їхнього суспільного і майнового стану. Порядок підлеглості нижчих осіб за чином, посадою вищим.

Іронія – прихована насмішка, спеціально «вдягнена» у форму позитивної характеристики чи вихваляння.

Катехізіс – церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церков.

Кватроченто (італ. quattrocento – «чотириста») – італійська назва XV ст., яке було періодом раннього Відродження в італійській культурі.

Кирилиця – один із двох давньослов'янських алфавітів (другий – глаголиця), названий за ім'ям Кирила – одного з просвітителів слов'ян, проповідників православ'я, братів Кирила та Мефодія. Створено на основі грецького алфавіту з додаванням кількох літер.

Кітч (нім. Kitsch – «дешева продукція», «несмак», verkitschen – «дешево продавати») – напрям у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю; масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект.

Класицизм – один із основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII–XVIII ст., зразком для якого було класичне давньогрецьке й давньоримське мистецтво.

Клерикалізм – політичний напрям, що прагне посилити вплив церкви на суспільно-політичне й культурне життя країни.

Контрреформація – релігійно-політичний рух у Західній Європі XVI–XVII ст., організований і очолений папством проти Реформації.

Концептуалізм (лат. – «думка») – напрям у середньовічному номіналізмі, представники якого доводили, що загальні поняття, так звані універсалії, реально не існують – вони є лише загальними поняттями.

Космографія (гр. – «опис світу») – опис Всесвіту в книгах, відомості з астрономії, метеорології, географії й геології.

Куртуазна література (від фр. – «ввічливий», «люб'язний») – придворно-лицарська література у Франції і Німеччині, спрямована своїм змістом проти аскетичної церковної літератури. Оспівувала лицарське кохання, служіння дамі, пригоди і подвиги лицарів.

Масова культура – напрям у культурі другої половини XX ст., розрахований на доступність широким верствам населення, знижений рівень сприйняття, розважальність.

Меценат – 1) римський політичний діяч I ст. до н. е., який уславився покровительством поетам і художникам; 2) багатий покровитель наук і мистецтв.

Мистецтво – 1) художня творчість загалом – література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-ужиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно та інші види діяльності людини, об'єднані як художньо-образні форми відображення дійсності; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні – образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

Мімікрія – 1) подібність одних тваринних чи рослинних організмів до інших або до предметів навколишнього середовища з метою самозбереження; 2) безпринципне пристосування до оточення, до умов життя.

Містика – релігійно-ідеалістичні погляди, що визнають існування надприродних сил і можливість спілкування з ними людини.

Містицизм – релігійно-ідеалістичний світогляд, заснований на містиці.

Модернізм (фр. moderne – сучасний, новітній) – узагальнююча назва художніх напрямів ХХ ст. Модернізму властивий розрив з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва, пошук нових художніх форм і виражальних засобів.

Монархія – 1) форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи – монарха; 2) царство, королівство, цісарство, імперія; 3) держава з такою формою правління.

Натурфілософія – система умоглядних уявлень про природу. Обмеженість наукових знань про природу Н. намагалася компенсувати філософськими роздумами про неї. Н. виникла ще в античності, коли природничі науки тільки зароджувалися і всі знання про явища природи розвивалися в межах філософії. В період Середньовіччя Н. мала переважно умоглядний характер. В епоху Відродження Н. відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики у природознавстві. Натурфілософи того часу розвинули чимало глибоких матеріалістичних та діалектичних ідей (напр., Д. Бруно висунув ідею про безкінечність природи і незліченність світів, що входять до її складу; Микола Казанський – ідею про збіг протилежностей у безкінечно великому і безкінечно малому).

Неоплатонізм – ідеалістичний напрям у філософії, що виник у період занепаду Римської імперії (III–VI ст.). Це була остання спроба поєднати на основі платонізму різні системи античної філософії і використати їх для боротьби з невпинно зростаючим християнським монотеїзмом. Згідно з Н. творцем світу є надчуттєве абстрактне «єдине», що може бути сприйняте людиною лише в екстазі. «Єдине» шляхом випромінювання, витікання (еманації) виділяє із себе світовий розум (світ ідей), світову душу,

природу (чуттєвий матеріальний світ). Матеріальний світ є чимось ілюзорним, гріховним. Метою людини, за Н., є звільнення від усього тілесного, досягнення блага («єдиного») шляхом екстазу. Н. мав вплив на християнство та середньовічну і почасти містичну філософію Нового часу. В часи Відродження Н. перетворився на один із найвпливовіших філософських напрямів.

Номіналізм (лат. – іменний) – напрям у середньовічній філософії, представники якого вважали, що реально існують тільки окремі речі, а загальне поняття (універсали) є лише назвами або іменами, що їх створило людське мислення.

Окультизм – містичне вчення, що визнає можливість безпосередніх зносин із потойбічним світом.

Олігархія – одна з форм державного правління, за якої політичне й економічне правління здійснюється невеликою групою осіб.

Пантеїзм – філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією. Методологічну основу П. становили вчення про витікання (еманацію) нижчих сфер буття з вищої та вчення про безпосереднє надрозумне пізнання Бога. Пантеїстичні ідеї були поширені в епоху Відродження (Микола Кузанський, Д. Бруно).

Перформанс (англ. performance – «виконання», «здійснення») – один із напрямів у модерністському мистецтві. Виник у 60-х рр. ХХ ст. Складається з виконання якихось спланованих дій перед публікою. Глядачі обмежуються пасивною роллю, участі в дійстві не беруть.

Піктографія (лат. – «намальований», гр. – «пищу») – малюнкове письмо, в якому поняття (ідеї) передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених зображень (піктограм).

Платонізм – напрям античної філософії. Засновник – давньогрецький філософ Платон. Найважливішою частиною філософії Платона, на якій розвинувся П., було вчення про три головні онтологічні субстанції: «єдине», «розум» і «душу». Основою всякого буття і вихідним пунктом будь-якої дійсності, на думку Платона, є «єдине», бо воно не має ознак і частин, початку і кінця. Для пояснення буття П. розвинув теорію про наявність нетілесних

форм речей, які він називав «образами» або «ідеями», й ототожнював із буттям. «Ідеї» Платон протиставляв небуттю, ототожнюваному з матерією і простором. Почуттєвий світ, за Платоном, – породження «ідей» і «матерії» і є проміжною ланкою між ними. «Ідеї» – вічні, вони не виникають і не зникають, безвідносні, не залежать від простору і часу. Почуттєві, матеріальні речі – тлінні, залежать від простору і часу. У центрі космології Платона – вчення про «світову душу», психології – вчення про те, що душа ув'язнена в темниці нашого тіла, і про перевтілення душі. Джерелом пізнання Платон вважав спогади безсмертної душі людини про світ ідей, який вона споглядала до втілення у смертне тіло. Перші наступники Платона (Платонівська Академія) не піддали суттєвим змінам його ідеї. У подальшому послідовники П. значно посилили містичний зміст вчення Платона. З III ст. П. фігурував переважно як неоплатонізм.

Полеміка – суперечка в суді, на диспуті, зборах; зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-яких наукових, політичних, літературних та інших питань.

Поліс – місто-державна, що складалася із самого міста і прилеглої до нього території, особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції.

Поп-арт (англ. pop art, скорочено від popular art – «популярне мистецтво») – неоавангардистський напрям у 60-х рр. ХХ ст., що на протигагу абстрактному мистецтву має предметний характер. Митці цього напрямку використовують у своїх композиціях побутові предмети, промислові відходи тощо.

Постмодерн (те, що йде після модерну) – напрям у сучасній культурі, що сформувався у 70-х рр. ХХ ст.

Пропорції – співвідношення розмірів елементів художнього твору, а також окремих елементів усього твору загалом. Розрізняють архітектурні П. і П., які використовують для зображення людського тіла й обличчя.

Проторенесанс – етап в історії італійського мистецтва (зародився в XI–XII ст., особливо розвинувся в XIII – на початку XIV ст.). Передував добі Відродження. Для мистецтва П. характерне

посилення реалістичних тенденцій, орієнтація на античне мистецтво.

Пуританізм – 1) в Англії та Шотландії в XVI та XVII ст. – релігійно-політичний рух буржуазії, спрямований проти абсолютизму й англійської церкви; 2) переконання, погляди, поведінка пуританина; 3) суворе (часто надмірне) дотримання чистоти звичаїв, високої моральності тощо.

Раціоналізм – 1) філософський напрям, який стверджує, що розум є вирішальним джерелом істинного знання; 2) практичне ставлення до життя.

Ренесанс (фр. Renaissance – «Відродження») – див. Відродження.

Реформація (лат. reformatio – «поліпшення», «перетворення») – широкий суспільний рух у Західній та Центральній Європі XVI ст., що поєднував у собі суспільно-політичні та релігійні течії. Р. розпочалась у Німеччині з виступу Мартіна Лютера. Р. стала початком багатьох протестантських церков.

Риторика (гр. – «риторика») – мистецтво красномовства. Виникла у Стародавній Греції, розробила багато стилістичних прийомів ораторського мистецтва та художньо-літературної мови.

Романтизм – період Європейської культури, що склався наприкінці XIII – на початку XIX ст. й поширився як напрям (течія) в літературі й мистецтві Європи та США. Романтики виступали проти раціоналістичних догм класицизму, ставили на перший план духовне життя людини.

Символізм – модерністський літературний напрям кінця XIX—XX ст. Виник у Франції. Символісти відмовилися від зображення реалій життя і метою своєї творчості вважали пошук прихованої краси світу. На місце художнього образу вони ставили художній символ, що містить у собі низку значень. Намагалися надати своїм творам музикальності, співзвучності, бо тільки музику вважали мистецтвом.

Синкретизм – 1) злитість, нероздільність, яка характеризує первинний нерозвинутий стан чогось, наприклад первісного мистецтва; 2) у філософії – різновид еkleктизму, поєднання суперечливих поглядів.

Синтез – 1) метод вивчення предмета в цілісності, єдності й взаємозв'язку його частин; 2) органічне поєднання різних компонентів у одному цілому; узагальнення, висновок з чого-небудь.

Стиль – у літературі та мистецтві – єдність змісту, образної системи й художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам та епохам у розвитку літератури і мистецтва. У вузькому значенні С. – індивідуальна манера, своєрідні неповторні ідейно-художні особливості творчості митця; 2) спосіб, прийом, метод роботи.

Стоїцизм – філософський напрям, що виник в античну добу. Вважаючи відчуття єдиним джерелом пізнання, стоїки твердили, що воно має три етапи: уявлення про реально існуючу річ; узгодження цього уявлення з попереднім уявленням про цю річ; сприймання і, нарешті, переробка цього сприймання розумом людини, або здоровим глуздом, цей акт є вже практикою. Першооснову всього сущого стоїки вбачали у творчому вогні, який вони ототожнювали з субстанцією, матерією взагалі. Вогонь, повітря, вода і земля – елементи, з яких складаються окремі, конкретні речі – це лише форми зміни субстанції, або «першоматерії», яка є вічною і кількість якої не збільшується і не зменшується, а лише переходить з одного стану в інший. Матеріальність охоплює все суще, в тому числі душу й Бога. На думку стоїків, Світ єдиний. Він складається з однакової матерії, причина руху й змін якої в ній самій. Найважливішою частиною філософії С. є етика, а найхарактернішою ознакою – заперечення законності рабства і взагалі будь-якої залежності людини, оскільки це суперечить самій природі людини. Моральність, на думку стоїків, полягає в тому, щоб керуватися розумом, який є частиною світового розуму, і жити згідно з природою.

Схоластика – середньовічна шкільна філософія, що мала обґрунтування, захист і систематизацію теології. Об'єктом вивчення схоластики є духовний світ людини, який перетворюється нею на абстрактну схему й абсолютизується. С. властиві умоглядність, догматизм, звернення до Біблії як до найвищого критерію істинності. Ранньосхоластичні вчення пов'язані переважно з неоплатонізмом, пізня схоластика

ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізмі. У XVI ст. відбувається певне відродження С, яка була ідеологією Контрреформації.

Сцієнтизм – світогляд, що надає перевагу науці як знаковій цінності культури.

Теологія (гр. – Бог і слово) – богослов'я, наукоподібний теоретичний виклад певних релігійних поглядів.

Теоцентризм – філософський принцип, згідно з яким Бог є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Тиранія – 1) одноосібне правління, що встановлюється внаслідок насильного захоплення влади; 2) панування за допомогою жорстоких засобів.

Тоталітаризм (фр. totalite – «сукупність», «повнота», від лат. totus – «увесь», «цілий») – форма державного правління, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства, ліквідацією демократичних свобод.

Універсалії (від лат. – «загальний») – філософський термін, який вживали для позначення загальних понять.

Форум – у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався суд.

Чінквеченто (італ. Cinquecento – букв. «п'ятсот») – італійська назва XVI ст., періоду розквіту культури Високого та Пізнього Відродження і поширення маньєризму.

Шабанова Юлія Олександрівна – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії і педагогіки Національного ТУ «Дніпровська політехніка». Заслужений працівник освіти України.

Автор 5 монографій, 6 навчальних посібників і понад 180 публікацій із філософської, теософської, культурологічної, педагогічної проблематики у вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях. Особливу увагу приділяє питанням духовності в культурі, мистецтві, освіті та науці. Є прихильником ідеалістичної позиції щодо питань розширення свідомості та формування духовних пріоритетів сучасного суспільства і становлення Людини-Духовної.

Навчальне видання

ШАБАНОВА Юлія Олександрівна

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Літературний редактор: *В. М. Орищій*
Комп'ютерна верстка: *І. В. Орищій*

Підп. до друку 26.03.2019 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 9,53
Наклад 100 пр. Зам № 111.

Видавництво і друкарня ПП «Ліра ЛТД»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 6042 від 26.02.2018